

POLYMATHEIA

Művelődés- és neveléstörténeti folyóirat

XVII. évfolyam, 2020. 1-2. szám

POLYMATHEIA
Művelődés- és neveléstörténeti folyóirat
A KODOLÁNYI JÁNOS EGYETEM FOLYÓIRATA

Felelős kiadó:
SZABÓ PÉTER OTTÓ rektor

Szerkesztőbizottság:
SZABÓ PÉTER OTTÓ, a szerkesztőbizottság elnöke

AMBRUSNÉ KÉRI KATALIN (Pécs), CSORBA LÁSZLÓ (Budapest), CSURGAI –
HORVÁTH JÓZSEF (Székesfehérvár), GÉCZI JÁNOS (Balatonalmádi), JUHÁSZ
ERIKA (Debrecen), KELEMEN ELEMÉR (Budapest), KOVÁCS KISS GYÖNGY
(Kolozsvár), KOVÁTS-NÉMETH MÁRIA (Győr), LIPCSEI IMRE (Szarvas),
MONOK ISTVÁN (Szeged), LORMAN, THOMAS (London), SÁNTHA KÁLMÁN
(Székesfehérvár), SEIDLER, ANDREA (Bécs), SZATMÁRI PÉTER (Budapest),
TOTH, ANDREJ (Prága), VIZI LÁSZLÓ TAMÁS (Székesfehérvár), YOO JINIL
(Szöul), ZACHAR PÉTER KRISZTIÁN (Budapest)

Szakmai támogató:
MTA Veszprémi Területi Bizottság Neveléstudományi Szakbizottság Neveléstörténeti
Munkabizottsága

Főszerkesztő:
SIMÁNDI IRÉN

Főszerkesztő-helyettes:
KOUDELA PÁL

A szerkesztőség munkatársai:
BESSENYEI JÁNOS technikai szerkesztő
JEDLICA, IAN angol anyanyelvi lektor
TISZÓCZI TAMÁS olvasószerkesztő
SZABÓ ANDREA szerkesztőségi titkár

Borító:
HERVAI LAURA

A kötetet tervezte:
BESSENYEI JÁNOS

Nyomdai kivitelezés:
Quadrat '64

Kiadó:
Kodolányi János Egyetem
5904 Orosháza, Gyopárosi u. 3/f.
Telefon: +36 30 478 52 79

Szerkesztőség:
Kodolányi János Egyetem
1139 Budapest, Frangepán u. 50-56.
Telefon: +36 30 478 52 79

E-mail cím: polymatheia.mnf@gmail.com
Honlap: www.polymatheia.hu
HU ISSN 2732-2092 (nyomtatott)
HU ISSN 2732-2521 (online)

TARTALOMJEGYZÉK

TISZTELT OLVASÓ!	5
-------------------------	---

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET	6
--------------------------	---

<i>Bottyán Tímea Diána: „Marhahúsevők”. A Yeoman Warderek története 1485-től napjainkig (Első rész.) (The Beefeaters: History of the Yeoman Warders from 1485 to the present day (part 1))</i>	6
<i>Csurgai-Horváthné Glavanovics Andrea: A művelődés színterei a dualizmus kori Székesfehérváron. Az első társaskörök megjelenése (Első rész.) (Cultural Life of Székesfehérvár in the Austro-Hungarian Monarchy. The First Appearance of Cultural Societies (part 1))</i>	28
<i>Koudela Pál: A Chicago-szimbólum története (Chicago, the History of its Symbolism)</i>	53
<i>Pál István: Ellenséges szolgálatok – Azonos álláspontok. A londoni magyar hírszerző rezidentúra tisztjének kulturális vitái egy brit kollégájával (Hostile secret services – identical viewpoints. A Cultural debate between a Hungarian intelligence officer residing in London and one of his British peers)</i>	71

NEVELÉSTÖRTÉNET	86
------------------------	----

<i>Bognárné Kocsis Judit: A valdens nők és a valdens család a középkorban (Valdense women and Valdese families in the Middle Ages)</i>	86
<i>Kováts-Németh Mária: A győri közoktatás 1945-1990 között a rendeletek, törvények tükrében (Rules and practice of public education in Győr between 1945 and 1990)</i>	100
<i>Réthy Endréné: A gyógypedagógus-képzés fejlődéstörténetének útja 1900-1945 (The evolution of special education training 1900-1945)</i>	123
<i>Sántha Kálmán: A kvalitatív összehasonlító elemzés történeti háttere (The historical background of Qualitative Comparative Analysis)</i>	137

TEHETSÉGGKUTATÓ	149
------------------------	-----

<i>Éliás János: A nagykunsági partikulák, mint alsóbb iskolák szerepe a Debreceni Református Kollégium oktatási rendszerében 1750-től 1850-ig (The Function of Greater Cumanian Lower Schools in the Reformed College of Debrecen's Education System from 1750 to 1850)</i>	149
---	-----

<i>Kovácsné Magyarai Hajnalka: Traktoros lányoktól a Csemege-kosárig. Propagált nőképek és kialakult szépségideálok a szocializmusban (From tractor driver girls to the Delicacy Basket. Propagated images and formed beauty ideals of women in socialism)</i>	171
<i>Mohr Szilárd: A visszafoglalt Baranyai háromszög főbb oktatási kérdései. Fókuszban az oktatásszervezés problémái a mohácsi gimnáziumban (The main educational issues of the recaptured Baranya triangle. The problems of education organization in focus through the example of a secondary school)</i>	191
<i>Szabó Andrea: Mesélő fényképek. Szlatki Erazmus nyomában (Storytelling photos. In the footsteps of Erasmus Szlatki)</i>	203
MEGEMLÉKEZÉS	226
<i>Hervainé Szabó Gyöngyvér: A posztmodern bűvöletében: Pethő Bertalan emlékezete</i>	226
KÖNYVISMERTETÉSEK	237
<i>Donáth Péter: Pedagógusok az 1918-1919. évi politikai forgószélben. Tanítóképzők a forradalmak, az idegen megszállás és az ellenforradalmi számonkérés idején. (Takács Zsuzsanna Mária)</i>	237
<i>Egy korszak vége: Rövid könyv az imperátorok életéről és erkölceiről. Epitome de Caesaribus. (Réfi Oszkó Dániel)</i>	2421
<i>Propaganda a Nagy Háborúban, a forradalmakban s az ellenforradalmi rendszer genezisénél. Vörös Boldizsár: Eszmék, eszközök, hatások. Tanulmányok a magyarországi propagandáról 1914-1919. (Donáth Péter)</i>	248
SZERZŐINK	256

TISZTELT OLVASÓ!

A Kodolányi János Egyetem folyóirata, a *Neveléstörténet* mind formájában, mind tartalmában és szerkesztőségének összetételében tizenhat év után megújult és kibővült. A folyóirat fontos szerepet töltött be a pedagógia és az oktatás területén. Köszönjük a korábbi főszerkesztő, Tölgyesi József áldozatkész munkáját, a szerkesztőbizottság szakmai támogatását. Tevékenységükkel szakmailag ismertté és elismertté tették a folyóiratot nemcsak a szűkebb szakma számára, hanem országosan és a határon túl is, kijelölve és ezzel megalapozva a további célokat az új folyóirat számára.

A *Neveléstörténet* szellemiségét és mondanivalóját továbbra is megőrzi, tematikájában azonban bővült, ez tette indokolttá a lap nevének változását. A *Polymatheia* cím immár egy szélesebb tudományos területet fed le. A polymath az angol nyelvben polihisztort jelent, bővebben az individuális kreatív potenciál legfőbb forrásaként használt kifejezés. Az interdiszciplinaritás, a tudományos kreativitás és sokszínűség folyóiratunk alapvető igénye, ami a névválasztásban ugyancsak szerepet játszott.

Lapunk tágabb célja szintézist teremteni, amit az interdiszciplinaritás révén igyekszünk elérni. A folyóirat fórumot kíván adni a szintetizálni és analizálni is képes történettudomány és a kapcsolódó tudományterületek művelői és az erre igényt tartó olvasók számára. A témák a hazai és a nemzetközi művelődéstörténet minden területére kiterjednek, a hagyományos történeti korszakok mindegyikét felölelik. Célunk nem is a tematikus, területi vagy kronológiai szervezőelv, hanem a közös, művelődéstörténeti szemlélet kialakítása. Ez a szemlélet értékrendszerében humanista, politikailag elfogulatlan, és magában foglalja a művelődéstörténet legkülönbözőbb módszertani, elméleti kereteit a mikrotörténelemtől, a kulturális tanulmányokig, a historiográfiától a strukturális elemzésekig.

A szerkesztők

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

„MARHAHÚSEVŐK”. A YEOMAN WARDEREK TÖRTÉNETE 1485-TŐL NAPJAINKIG

(Első rész.)

Bottyán Tímea Diána

Összefoglaló:

A Yeomen Warder fogalma nem túl ismert világszerte. A fontos szerepet betöltő, de az ismeretlenségbe burkolódzó Yeoman Warder csoport nagyságrendileg egy körülbelül 40 fős katonai fegyveres erőt, a Királynő Személyi Testőrségéhez tartozó különleges egységet takar. A londoni Tower és az itt szolgálatot teljesítő Yeoman Warderek a brit történelem és a nemzeti identitás időtlen szimbólumai. A Yeoman Warderek története és tevékenysége szorosan összefügg a Tower történetével. Ennek felderítése és a Yeoman Warderek tevékenységének megismerése érdekében a tanulmány végig vezet e speciális csoport történetén és bemutatja tevékenységüket. A Tower I. Erzsébet királynő idejétől kezdve látogatják. A 19. század végére az érdeklődők száma elérte az 500 000 főt évente, mára pedig ez a szám 4-4,5 millióra tehető. A megnövekedett látogatószám, illetve a Yeoman Wardereket bemutató tárlatvezetés hozzájárulhat a Yeoman Warderek ismertségének növeléséhez.

Kulcsszavak: Yeoman Warder, Beefeater, Tower of London, Tower őrei

Abstract:

The concept of the Yeomen Warder is not very well known worldwide. The Yeoman Warder Corps, which plays an important yet almost unknown role, is about a special unit of about 40 retired members of the Armed Forces belonging to the Queen's Personal Guard. The Tower of London and the Yeoman Warders who serve there are timeless symbols of British history and national identity. The history and activities of the Yeoman Warders are closely related to the history of the Tower. To explore this and become acquainted with the activities of the Yeoman Warders, the study discovers the history of this special group and presents their role. The Tower has been visited since Queen Elizabeth I's time. By the

end of the 19th century, the number of visitors reached 500,000 a year, and today it is around 4-4.5 million. The increased number of visitor and a guided tour about the Yeoman Warders have contributed to increasing the visibility of the Yeoman Warders.

Keywords: Yeoman Warder, Beefeater, Tower of London

A *Yeoman Warder* kifejezés nem túl ismert, még az Egyesült Királyságban sem, ahonnan az elnevezés ered, ott is előfordul, hogy összekeverik a *Yeomen of the Guard*dal. A fontos szerepet betöltő, de alig ismert *Yeoman Warder* csoport egy körülbelül 40 fős, a Királynő Személyi Testőrségéhez tartozó, különleges egység. Sajnos még mindig nagyon sok turista csak a beöltözött, Instagram-fotók miatt egyhelyben álldogáló, jópofa történeteket mesélő információs pontot látja bennük, pedig komoly címeikkel, kitüntetésekkel, több száz éves múltra visszatekintő, aktív katonákról van szó. Céлом, hogy minél többeket megismertessek a történetükkel, érdeklődést keltve irántuk.

Hat éve dolgozom a világhírű londoni Towerben. A lenyűgöző épületek falai között számos egykor itt élő vagy fogva tartott személy történetét ismerhettem meg, sorsformáló eseményekkel együtt. Munkám során figyelttem fel a *Yeoman Warder* csoportra. Ismeretlenségük felkeltette érdeklődésemet, és kutatásokba kezdtem történetükkel kapcsolatban. Munkám során betekinthessem a színpalak mögé, végigolvashattam több mint 400 éves feljegyzéseket, és órákat tölthettem el a *Tower of London* saját *Yeoman Warder* irattárában, mely csak egy „Marhahúsevő” jóváhagyásával látogatható, és a nyilvánosság elől teljes mértékben elzárt. Kutatásomat megkönnyítette, hogy munkám során az összes, jelenleg szolgáló *Yeoman Warder*t megismerhettem, és kapcsolatba kerülhettem velük. Hátráltató tényezőt jelentett azonban az a tény, hogy a témában rendelkezésre álló irodalom meglehetősen szűkös. Magyar nyelven jelenleg még nincs elérhető forrásmű, és angol nyelven is csupán három könyvre támaszkodhattam. Kifejezetten a *Yeoman Warder*ek szerepével, történelmével foglalkozó, összefoglaló jellegű mű – G. Abbott mindössze 96 oldalas *Beefeaters of the Tower of London*-ját leszámítva – még nem született.

Mit is jelent a „Yeoman Warder”?

A *Yeoman Warder* kifejezésnek nincs magyar megfelelője, ezért először ennek értelmezési tartományát kell megvizsgálnunk. A *yeoman* szónak két jelentése van, ’kisgazda’, illetve ’királyi/nemesi háztartásban szolgáló

ló'.^{1,2} A szó eredete nem tisztázott. A szó második fele egyértelmű, a *man* férfit jelent, viszont a szó első fele, a *yeo-* eredete tisztázatlan. Leggyakrabban a germán *gāman* ('falusi'), illetve a *yongman* ('fiatalember') szóval hozzák összefüggésbe, bár egyik sem teljes mértékben meggyőző, és bizonyíték sincs rá. A *yeomath* szó azonban rendelkezik német és holland párhuzamokkal, ahol is a szó első felének jelentése 'kiegészítés' / 'hozzáadott'. Ez alapján tehát a *yeoman* jelentése valószínűleg 'hozzáadott/újabb/extra ember/szolgáló' lehetett.³ A *Yeoman Warderek* csoportjának 1485-ös megalapítása előtt, már a 14. században is találkozhatunk forrásokban a *yeoman*, *yoman*, *yeman* szavakkal. Valószínűleg különböző beosztásokban lévő, királyi vagy nemesi háztartásban szolgálatot teljesítő férfiakra utalnak vele. A *warder* szó jelentése: 'börtönőr'.⁴ A szó a 15. században jelent meg, s az angol–francia *wardere*, *wardour* szavakból ered (gondnok, kapus, őrző, egy bejárat őrzője).⁵ Ezek alapján tehát a *Yeoman Warder* jelentése megközelítőleg: 'királyi/nemesi háztartásban szolgálatot teljesítő őr', így a továbbiakban a *Yeoman Warder* megnevezésen kívül az őr, őrző, szavakkal utalok rájuk.

Bár az angolok hagyománytisztelő nemzet, mégis a történelmi változások hatására több esetben módosításokat hajtottak végre a szokások, az uralkodói és a mindennapi teendők területén. A londoni Tower és az itt szolgálatot teljesítő *Yeoman Warderek* a brit történelem és a nemzeti identitás időtlen szimbólumai, mégis folyamatos változásnak és újjászervezésnek voltak kitéve az évszázadok folyamán. Történetük és tevékenységük szorosan összefügg a Tower történetével, ahol munkájukat végezték és végzik mind a mai napig, ezért az egyik legjobb állapotban fennmaradt normann eredetű erődítmény históriáját röviden ismertetnünk kell.

A londoni Tower rövid története 43-tól 1485-ig

A Tower of London az UNESCO Világörökség része (488-as referenciaszámmal) és védett műemlék.

Britanniát 43-tól 410-ig a rómaiak uralták, s körülbelül 50-től kezdtek

¹ A „Yeoman” jelentése: <https://www.etymonline.com/word/yeoman> (letöltés dátuma: 2018. 12. 5.).

² A „Yeoman” jelentése: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/yeoman> (letöltés dátuma: 2018. 12. 5.).

³ A „Yeoman” szó eredete: <https://benjamins.com/catalog/tlrp.14.13lib> (letöltés dátuma: 2018. 12. 5.).

⁴ A „Warder” jelentése: <http://szotar.sztaki.hu/search?searchWord=warder&fromlang=eng&tolang=hun&outLanguage=hun> (letöltés dátuma: 2018. 12. 5.).

⁵ A „Warder” szó eredete: <https://www.etymonline.com/word/warder> (letöltés dátuma: 2018. 12. 5.).

el letelepedni az emberek a mai Tower területén. 60-ban, a Boudicca által a rómaiak ellen vezetett felkelés mérhetetlen rombolása után gyorsan talpra állt a település. Tacitus római történetíró szerint a város megtelt kereskedőkkel, s körülbelül 70-től *Londinium* néven említik a források ezt a helységet. Az újjáépített város nagy területen helyezkedett el, de nem volt teljesen beépítve. Körülbelül 80-ra egy hidat emeltek, mely a mai *London Bridge* közelében állt.

A második század elejére egy fórum, egy városháza, egy amfiteátrum, fürdők és egy erődítmény állt a területen, városfallal övezve. A 2. század második felében a mai Tower területén kezdtek el építkezni, ennek maradványait találták meg a Hódító Vilmos nevéhez fűződő *White Tower* nevű épület mellett és alatt.

190–220 között épülhetett meg az egész várost körülvevő védőfal, amely több mint 3,2 kilométer hosszú volt. Később ez a fal lett a kastély keleti oldala az 1240-es évekig, a védőfal többi része pedig egészen a 17. századig óvta a várost.

250–270 körül a folyó felőli oldalra szintén építettek egy védőfalat, valószínűleg a tenger felől érkező szász támadások ellen. Ennek maradványaira egy 1977-es ásatás során akadtak rá a Towerben, a *Wakefield* és a *Lanthorn* tornyok között. Érdekesség, hogy 1976-ban egy vaskorban élt férfi maradványait fedezték fel a *Lanthorn* torony közelében, mely azt bizonyítja, hogy már a rómaiak előtt is éltek ezen a területen. A rómaiak 410-ben kivonultak erről a területről.

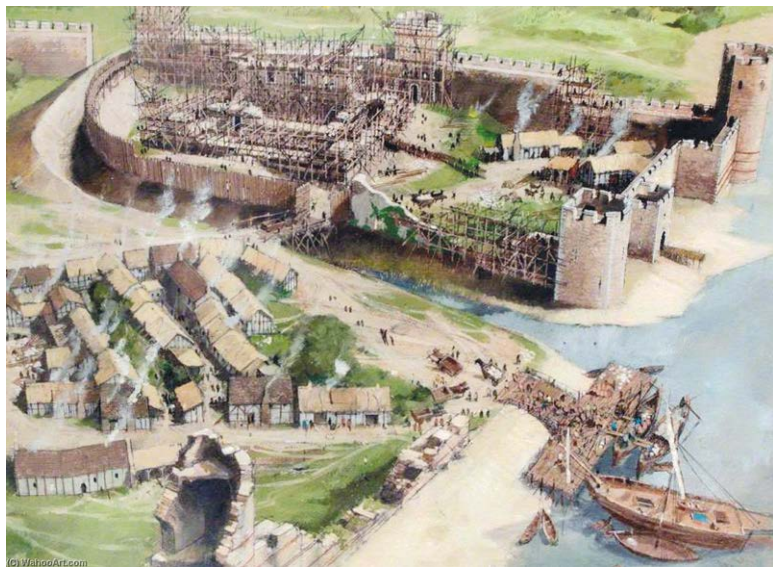

1. ábra. A későbbi Tower területe rómaiak idején, 400 körül
(IMPEY – PARNELL, 2000: 12.)

Az 5. és a 6. század folyamán szászok szállták meg Britanniát, és több kisebb királyságot hoztak létre. Ez idő alatt London jelentősége nagymértékben csökkent, a várost elhanyagolták, s csak Nagy Alfréd (871–899) ideje alatt kezdett el ismét benépesülni és fontossá válni.

Hitvalló Eduárd (1042–1066) uralkodása alatt megépült a *westminsteri apátság* és a *Westminster-palota*, s 1066-ra London az ország leggazdagabb és legnépesebb városává vált. Azt, hogy a *Westministertől* futó utak elértek-e a Towerig, nem állapítható meg biztosan, az viszont bizonyos, hogy a Tower közelében lévő *All Hallows-by-the-Tower* (Mindenszentek) és *St. Peter ad Vincula* (Szent Péter bilincsbén) templomok ekkor már álltak.⁶

A normann megszállás után, 1066 karácsonyán koronázták királlyá a győztes Hódító Vilmost (1066–1087) a *westminsteri apátságban*. Egy 12. századi forrás szerint a király Gundulf of Bec rochesteri püspököt bízta meg a *White Tower* építésének felügyeletével. Gundulf normann szerzetes volt, 1077-ben lett püspök, amikor még zajlott az építkezés. Dendrokronológiai vizsgálatok szerint az építkezés 1075–1079 körül kezdődött, a strukturális és stilisztikai bizonyítékok alapján pedig feltételezhető, hogy a munkálatokat – napjainkig ismeretlen okból – 1080 és 1090/1093 között megszakították. Egy 1097-es forrásban már *Towerként* említették az erődtérmet, s 1100-ban az első itt fogva tartott rabról, Ranulf Flam-bardról is maradtak fent dokumentumok.

2. ábra. A *White Tower* építésének kezdetekor, 1070–1080 körül
(IMPEY – PARNELL, 2000: 18.)

⁶ Impey, Edward – Parnell Geoffrey (2000): *The Tower of London – The official illustrated history*. Merrell Publishers Limited, London. 11–12.

A munkálatok befejezése II. (Vörös) Vilmos (1087–1100) uralkodásának idejére esett. A *White Tower* megépítésére elsősorban a város védelme és uralkodói rezidencia kialakítása céljából került sor. Ezenkívül ceremonális és szimbolikus szerepet is betöltött az épület.⁷

I. Henrik (1100–1135) nevéhez valószínűleg a *White Tower* körül elhelyezkedő épületek építtetése kapcsolható. István (1135–1154) és II. Henrik (1154–1189) uralkodása idején csupán felújítások zajlottak a Towerben, nagyobb építkezésekre nem került sor.

I. Richárd (1189–1199) uralkodása idején csupán néhány hónapot töltött Angliában, ugyanakkor nagyszabású építkezéseket rendelt el, melyeket vezető minisztere, William Longchamp felügyelt és hajtatott végre. Ezt a fennmaradt könyvelésekből ismert, a konkrét munkálatokra azonban nincs utalás, leszámítva az erődítményt körülvevő várakók kialakítását, mely esetében a források arról tanúskodnak, hogy William Longchamp rendelte el először az ezzel kapcsolatos munkálatokat.⁸

3. ábra. A Tower területe 1200 körül (IMPEY – PARNELL, 2000: 22.)

(Földnélküli) János (1199–1216) nevéhez nem fűződnek építkezések a Towerrel kapcsolatban. Azonban források utalnak arra, hogy uralkodása alatt kezdtek el itt vadállatokat tartani. Egy dokumentum felsorolja egy oroszlán és gondozója költségeit.

⁷ Impey – Parnell: i. m. 15–19.

⁸ Uo. 21–22.

A Tower mai formáját III. Henrik (1216–1272) és I. Eduárd (1272–1307) uralkodása alatt érte el. III. Henrik trónra jutásának körülményei valószínűleg megerősítették benne, hogy az erődök nagyon fontosak, ugyanis amikor 1216 októberében meghalt az apja, ő kilencéves volt ekkor, a Tower pedig már egy éve a János király elleni felkelők kezében volt. Csak 1217-ben tudták Henrik támogatói az erődöt visszafoglalni, s a király hatalmát visszaállítani.⁹

III. Henrik (1216–1272) az 1220-as években újíttatta fel és bővítette ki a *Wakefield* és a *Lanthorn* tornyokat, melynek elsősorban biztonsági és védelmi okai voltak, de emellett lakhelyül is szolgáltak.

A *Wakefield* torony alsó szintjét valószínűleg raktárnak használták, míg az emeleten lévő szobák – nagy ablakaikkal, kandallóikkal és egy mágnakápolnával – az uralkodó lakhelyei lehettek. III. Henrik a kastélyt kibővítette északi és keleti irányba, megerősítette a *Salt*, *Lanthorn* és *Wakefield* tornyokat, a kastély nyugati részén kőfalat építtetett, melynek északi részét a *Coldharbour Gate* nevű épület zárta le. A *Coldharbour Gate* a *White Tower* oldalában épült és az 1670-es évekig állt – az 1960-as években végzett ásatások alkalmával találták meg a maradványait.

4. ábra. A Tower területe 1240 körül (IMPEY – PARNELL, 2000: 30.)

1240-ben Henrik elrendelte a *White Tower* falainak kimeszelését, innen a név: *White Tower* (Fehér Torony). Később a *White Towerben* találha-

tó Szent János-kápolnába ólomüveg ablakokat, szobrokat és festményeket tetetett, illetve majdnem teljes mértékben újjáépíttette a *White Tower* mellett álló Szent Péter-kápolnát. A folyó felőli védőfalat 50 méterrel meghosszabbította kelet felé, az új *Salt* toronyig. Innen az új fal észak felé futott, három toronnyal (*Broad Arrow*, *Constable*, *Martin*) megerősítve. A *Martin*-toronytól nyugatra épült fel a *Brick*, a *Bowyer* és a *Flint* torony. A várárok újbóli kialakításával a flandriai John le Fossurt bízták meg, aki egy 50 méter széles várarkot hozott létre.¹⁰

III. Henrik a Towerben lévő állatsereget is növelte, mellyel célja nem csak a szórakoztatás volt. Az egzotikus állatok közszemlére tétele a király hatalmát és kapcsolatait volt hivatott demonstrálni, a legtöbb itt tartott vadállat diplomáciai ajándék volt. A norvég király például egy jegesmedvével lepte meg 1251-ben, míg IX. Lajos francia király egy elefántot ajándékozott neki.¹¹

III. Henrik a királyság pénzügyeit is megreformálta, mely nagymértékben kibővítette és a későbbiekben meghatározta a Tower funkcióját. Az 1240-es évektől itt kezdték el tárolni és őrizni az uralkodó értékesebb tárgyait, bútorokat, ékszereket, fegyvereket, viaszt és fűszereket.¹²

I. Eduárd (1272–1307) 1274-ben tért vissza a keresztes hadjáratról. Figyelme a Towerre irányult, és befejezte a III. Henrik által megkezdett munkálatokat. A Towert kiszélesítette egy újabb, második védőfal felépítésével és egy új várárok kialakításával. Fennmaradt források alapján ismert, hogy ezek a munkálatok 1275 nyarán kezdődtek. Először a régi várarkot kellett feltölteni, hogy a külső védőfal felépülhessen, ezeket a munkálatokat Master Walter irányította. A munkálatok 1281-ig tartottak, bár a kiadások 1276-tól csökkenni kezdtek, ami arra utal, hogy 1276-ig az építkezések nagy részét befejezték. Ekkor épült meg a *St Thomas's* (Szent Tamás) és a *Lion* (Oroszlán) torony, ahol az 1330-as évektől az oroszlanokat tarották, illetve a *Beauchamp* torony. Eduárd a Tower belső teremt is felújította, bővítette, és a Szent Péter-kápolnát is ismét újjáépíttette.

Az 1270-es évekre az angol pénzek elhasználódtak, ennek fő oka az érményírás volt. 1278-ban sokakat zártak – főleg zsidó származásúakat – pénzrongálás vádjával a Tower alagsorába, többeket 1279-ben ki is végeztek. A pénzek védelme érdekében I. Eduárd 1279-ben létrehozta az állandó királyi pénzverdét (*Royal Mint*), mely a Towerben kapott helyet, s egészen 1812-ig itt működött. A pénzverde épületének védelmére megmagasították a várfalakat. 1303-ban a *westminsteri apátság*ból megkisé-

¹⁰ Uo. 26–28.

¹¹ Uo. 29–30.

¹² Uo. 30.

relték ellopni a királyi kincseket, ezért az értékes tárgyakat, ékszereket és nemesfémeket átszállították a Towerbe.¹³

II. Eduárd (1307–1327) uralkodása alatt nagyobb építkezések nem zajlottak a Towerben. Az 1320-as évekre a *White Tower*ben lévő kápolnát dokumentumok tárolására használták, itt őrizték a fontos állami és jogi nyilvántartásokat, iratokat egészen 1858-ig.¹⁴

III. Eduárd (1327–1377) idején épült meg a *Cradle* és a *Develin* torony. A Nagytermet (*Great Hall*) nagymértékben átalakították 1336–1337 között. A százéves háború miatt megnövekedett az igény a fegyverekre, melyeket szintén a Towerben tároltak. Az 1300-as évek második felében kerültek ide az uralkodó ékszerei és a koronázási kellékek. A háború miatt a Tower börtönszerepe megnövekedett.¹⁵

II. Richárd (1377–1399) uralkodása alatt leginkább menedékhelyként szolgált a Tower a király és családja számára.¹⁶ A 15. századtól fontos szerepet játszott ez az erődítmény politikai és egyéb események szempontjából. IV. Henrik (1399–1413) számára szintén menedékhelyként szolgált, s börtön funkciója is kiemelkedővé vált, számos fontos személy raboskodott itt. 1465-től itt tartották fogva VI. Henriket, aki 1471-ben itt is hunyt el.

IV. Eduárd (1461–1470 és 1471–1483) uralkodása alatt történt meg a Tower utolsó kibővítése. 1483-ban, IV. Eduárd halála után itt tartották fogva fiait, az „Elveszett hercegeket”, akik a Towerben „tűntek el”, s akiket utoljára 1483 júniusában láttak. Valószínűleg meggyilkolták őket. 1674-ben, a *White Tower*ben folyó építkezési munkálatok közben rábukkantak két kisgyermek koponyájára, melyeket a *westminsteri apátság*ban helyeztek örök nyugalomra. A Tower őrzésének feladatával 1484 márciusában Thomas Redhedet bízták meg, s számára lakhelyet biztosítottak a Toweren belül. III. Richárdot (1483–1485) a bosworthi csatában, 1485-ben győzte le Tudor Henrik, akit VII. Henrik néven koronáztak királlyá. A 15. század folyamán a Toweren belül tovább működött és fejlődött a pénzverde, az irattár, továbbá itt őrizték a koronázási ékszereket, itt tartották a vadállatokat, tárolták a fegyvereket és páncélokat, illetve megalakult a *Yeoman Warderek* egysége.¹⁷

¹³ Uo. 32–39.

¹⁴ Uo. 41.

¹⁵ Uo. 41–42.

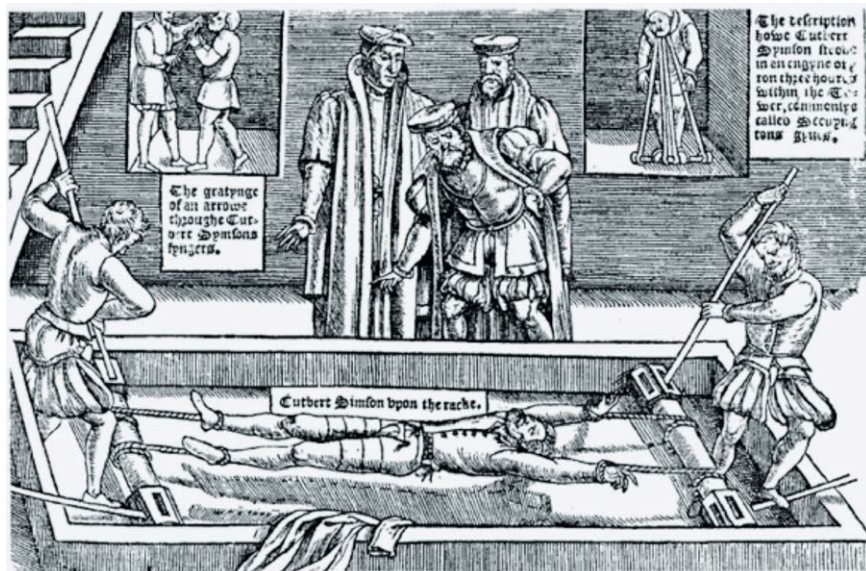
¹⁶ Uo. 42.

¹⁷ Uo. 45–47.

A királyi várkapitány (Constable)

A hagyomány szerint aki a Tower felett rendelkezik, London felett rendelkezik, s akinek hatalma van London felett, annak hatalma van Anglia felett. Amikor az uralkodó valamilyen okból elhagyta Angliát, meg kellett bizonyosodnia arról, hogy a Tower megfelelően van-e biztosítva, és a királyhoz legteljesebb mértékben lojális alattvalók vigyázzák-e. A Tower várkapitányának a pozíciója az egyik legfontosabb volt az országban, az uralkodó nevében ő irányította az erődöt. Az első várkapitány Geoffrey de Mandeville normann lovag volt, akit 1078-ban neveztek ki. Azóta 167 várkapitánya volt a Towernek. Mivel ez az erőd egyben királyi palota is, a várkapitánynak közvetlen kapcsolata volt és jelenleg is van az uralkodóval, valamint rendelkezik az audienciára való joggal. Eleinte ezt a pozíciót lovagok és nagy tudású püspökök töltötték be, akik jártasak voltak a katonai stratégiák művészetében. Az elmúlt 250 évben azonban inkább megbecsült katonák, tábornagyok, kiemelkedő tábornokok látták el a Tower várkapitányi szerepét, feladatait.

Egy, a *White Tower*ben használt kínzóeszköz használatának bevezetése szintén egy várkapitány nevéhez fűződik. Exeter hercegét, John Hollandet 1446-ban nevezték ki a Tower várkapitányának, aki 1447-ben a kontinensről hozott be egy új kínzóeszközt, melyet Angliában csak *Duke of Exeter's Daughter* (Exeter hercegének lánya) néven emlegettek. Ezzel az eszközzel addig nyújtották az áldozatot, amíg a végtagjai ki nem „szakadtak” a helyükről.

5. ábra. Exeter hercegének kínzópadja (*Torture and Punishment* [1997], Royal Armouries Museum, 12.)

Kezdetben a várkapitány fizetése 100 font volt évente, melyet több más forrással egészíthetett ki. A fogvatartottak meghatározott díjat fizettek a fogva tartásért (egy hercegnek 20, egy grófnak 15, egy bárónak 10, egy lovagnak pedig 5 fontot). A szemet és a gyertyát is ők fizették meg raboskodásuk ideje alatt. Ebből érzékelhető, hogy csak gazdag emberek engedhették meg ezt a „luxust”. A várkapitányt gazdagította a Tower mellett lévő bérlemények és gyógynövénykertek bérleti díja, illetve a Keltől érkező, *Smithfield*-ben szárított bőrök utáni nyereség tizede. A várak is bevételi forrásként szolgált a várkapitány számára. Megbírságolták azokat, akik a várak lejtőin legeltették lovaikat vagy szarvasmarháikat. Ezenkívül minden kocsi és annak tartalma, mely belecsúszott a sáros várakba, a várkapitányé lett. A *London Bridge* és a Tower közötti részen az összes, folyó által partra vetett holmi, hajókról kidobott rakomány a várkapitány tulajdonába került, az ezen a részen átúszó hattyúk felett is ő rendelkezett, ezért azok gyakran vacsoraként tálalva végezték. A hídról leeső állatok és a folyóból kifogott halak szintén a várkapitányt illették meg. Egy tele kosár osztriga szolgált adó gyanánt az azt szállító hajók esetében, és két kancsó bor a Bordeaux-ból bort szállító hajóknál. Más szállítmányok esetében is megszabott díjat számoltak fel. A folyó forgalmának felügyelete és a díjak beszedése a *Yeoman Porter* és helyettese feladatai közé tartozott.¹⁸

A főhadnagy (Lieutenant)

A főhadnagy a várkapitány helyettese. A pozíciót általában nemes vagy magas beosztású hivatalnok kapta meg. Az első ismert főhadnagyi kinevezés 1189-ben történt. Egy kínnzőeszköz feltalálása is az egyik főhadnagy nevéhez fűződik. Sir Leonard Skeffington az „Exeter hercegének lánya” kínnzőpad tanulmányozása után megalkotta annak ellentétét, amely összeszorította az áldozatot. A szerkezet a *Skeffington's daughter* (Skeffington lánya) nevet kapta. A Towerben használták ezeket a kínnzőeszközöket, hiszen több rabról tudjuk, hogy megkínozták őket, az viszont nem ismert, hogy a Tower őrei alkalmaztak-e ilyen eszközöket. A kínnzás illegálisnak számított, így nem volt olyan, aki ezt hivatalosan elvégezhetne volna.

Bár a hadnagyi fizetés csupán 20 font volt évente, ez több más bevétellel egészült ki – csakúgy, mint a várkapitány fizetése. A főhadnagy járulékot kapott minden bebörtönzött összvagyon után. A fogvatartott minden 75 fontnyi vagyon után 2 font illette meg, ami a rab vagyonának 2,67%-a. Ez igen nagy bevételnek számított, hiszen a Towerben fogvatartottak

¹⁸ Abbot, Geoffrey (1985): *The Beefeaters of the Tower of London*. David & Charles Publishers Limited, Devon. 13–17.

többsége nemes volt. Másik bevételi forrásuk a bútorokkal, berendezési tárgyakkal való kereskedés volt. A fogvatartott megérkezésekor egy üres börtönszobát kapott, melyet saját magának kellett berendeznie bútorokkal, falikárpitokkal, egyéb tárgyakkal, ugyanis sokan hosszú éveket töltöttek itt. A fogvatartott szabadon bocsátása, kivégzése vagy esetleges szökése esetén annak berendezési tárgyai a főhadnagyot illették meg, aki azután ezeket újra eladta az újabb rabok számára, s ezzel folyamatos bevételt biztosított magának. A várkapitányhoz hasonlóan a főhadnagynak is járt bor és hal a hajókról. A főhadnagy helyetteseként az őrnagy járhatott el.¹⁹

Őrszemek a Towerben 1485 előtt

Valószínűleg Hódító Vilmos kora óta voltak kinevezett őrszemek a Towernek, a feladatuk a fogvatartottak felügyelete volt.²⁰ Az első bejegyzett rab, Ralph de Flambard, Durham püspöke, 1100-ban került a Tower börtönébe. Ő 1101. február 2-án sikeresen megszökött egy hordó borba becsmpészett kötél segítségével, s Normandiába menekült.²¹

Az őrk feladata volt a Tower kapuinak bezárása éjjelente. A *Ceremony of the Keys* (Kulcsok Ceremóniája) hagyományát mind a mai napig tartják. Egy 1360-ból származó forrásból tudjuk, hogy ekkor III. Eduárd királyi fegyvermesterét, John de Londont bízta meg a Tower kapuinak bezárásával, tehát egy, a királyt szolgáló, megbízhatóságát bizonyított személyre bízta ezt a feladatot. John de London szerepe megegyezik a későbbi *Chief Yeoman Warder* (őrparancsnok) szerepével, segédjének feladata pedig a későbbi *Watchman* (őrszem) feladatával. 1280 óta az őrszem a *Byward* toronyban posztol, mind a mai napig.²²

Később két felügyeleti poszt született, a *Yeoman Porter*, aki a Tower biztonságáért, kapuinak őrzéséért és biztosításáért volt felelős, és a *Yeoman Gaoler*, aki pedig a Towerben őrzött rabokért felelt.²³

1991-ben, a Tower kiadásában megjelent egy könyv, melyet forgalomba nem hoztak, s csak a Towerben tevékenykedő személyek juthatnak hozzá. A Towerben fogvatartottak listáját tartalmazza, és közli nevüket, bebörtönzésük dátumát, fogva tartásuk okát, és kitér későbbi sorsukra is. A lista nem teljes – nem is lehet az, hiszen a forrásanyagok jó része

¹⁹ Abbot: i. m. 17–20.

²⁰ Paget, Julian (1984): *The Yeomen of the Guard – Five hundred years of service 1485–1985*. Blandford Press Ltd., Dorset. 23.

²¹ Harrison, Brian (1991): *Condensed Summary of Prisoners of the Tower*. Her Majesty's Royal Palace and Fortress of the Tower of London, London. (magánkiadás). 1.

²² Paget: i. m. 23–25.

²³ Abbot: i. m. 9.

elveszett az évek során. E könyv tanúsága szerint az első rab bebörtönzésétől, tehát 1100-tól 1485-ig, VII. Henrik trónra kerüléséig körülbelül 675 fogvatartottat őriztek itt. Ebből hatvannyolcat kivégeztek, kettőszázötvennyolcat szabadon bocsátottak, kilenc a fogva tartás közben elhunyt, három eltűnt, hét megszökött (közülük egyet ismét elfogtak, majd kivégeztek), egyet megmérgeztek, egy szökés közbeni balesetben halt meg, tizenhármát száműzték, háromszáztizenhat személyről nem maradt fenn forrásanyag.

1282-ben körülbelül 600 zsidót tartottak fogva a *White Tower* pincéjében, érmenyírás és nemesfém-ből készült pénzérmék hamisításának vádjá miatt. Nevük nem maradt fenn, néhányan a pincében haltak meg, többeket felakasztottak, a többieket pedig vagy száműzték, vagy a keresztény hit felvételére kényszerítették.

A fogvatartottak között szerepel összesen nyolcvan, a *westminsteri apátság*ban élő szerzetes, akiket 100 000 angol font értékű kincstári vagyon ellopásával gyanúsítottak meg 1303-ban. Ekkoriban ugyanis az apátságban tartották a királyi ékszereket, koronázási ékszereket, nemesfémeket, mivel úgy gondolták, a szerzetesek biztosan nem lopnának. Ez téves elképzelésnek bizonyult. Ezen eset után került át a kincstár a Towerbe. Az 1100 és 1485 között fogvatartottak listáján nem kisebb nevek szerepelnek, mint II. Richárd angol király, Plantagenet Eduárd (York második hercege), Jakab skót hercege (későbbi I. Jakab skót király, III. Róbert skót király fia), János (Bourbon hercege), Károly (Orleans hercege), Tudor Owen (a későbbi VII. Henrik nagyapja), De la Pole Vilmos (Suffolk első hercege), Beaufort Edmund (Somerset második hercege), VI. Henrik angol király, Anjou Margit angol királyné, György (Clarence első hercege), V. Eduárd angol király és testvére, Richárd, York hercege (a Tower „elveszett hercegei”, IV. Eduárd angol király fiai).²⁴

A Yeoman Warderek posztjának létrehozása 1485-ben

1485. augusztus 22-én került sor a bosworthi csatára, melyet Tudor Henrik és III. Richárd vívott meg. E csata a száműzetésből visszatért Henrik győzelmével, III. Richárd halálával, a York- és Lancaster-ház egyesülése révén a Tudor-dinasztia megalapításával ért véget, a rózsák háborúját lezárva. Henrik azon követőiből és hűséges társaiból, akik elkísérték őt száműzetésébe, mellette álltak és a bosworthi csatában az oldalán harcoltak, alakította ki személyes testőrségét, s így ők lettek Anglia első állandó királyi testőrségének a tagjai. A csata után néhány nappal, 1485. augusztus 25-én Tudor Henriket kikiáltották Anglia királyának.

VII. Henrik a *westminsteri apátságban* lezajló, 1485. október 30-án megrendezett koronázásán már testőrségével, a *Body Guard of the Yeomen of the Guard*dal jelent meg.²⁵

Sajnos nem maradt fenn írásos dokumentum arról, hogy pontosan mikor alapították meg a testőrséget, az is lehet, hogy soha nem is létezett ilyen dokumentum. Valószínűleg vagy a Szent Pál-székesegyházban szeptemberben lezajlott hálaadási szertartáson vagy a koronázáson jelentették be a poszt létrehozását.²⁶

Az első fennmaradt írásos forrás, mely egy *Yeomen* említ, 1485. szeptember 16-i dátummal van ellátva, a második pedig 1485. szeptember 18-i, ez alapján valószínű, hogy ekkor már létezett a testőrség. Az ismert tény, hogy a csata napján Henrik a csatatéren lovaggá ütötte több hű követőjét, így az is lehet, hogy akkor és ott alapította meg a királyi személyi testőrséget is, a gárda így valamikor 1485. augusztus 22. és szeptember 16. között születhetett meg. Az ok pedig, ahogyan azt VII. Henrik indokolta és összefoglalta: „*For the upholding of the dignity and grandeur of the English Crown in perpetuity, his successors, the Kings and Queens of England, for all time.*”²⁷ („Az angol Korona méltóságának és nagyságának fenntartására az örökkévalóságban, utódai, Anglia királyai és királynői számára, minden időkre.”) S ők e feladatukat immár több mint 500 éve töretlenül teljesítik.

Fontos megjegyezni és kiemelni azt, hogy a *Yeomen of the Guard* és a *Yeoman Warder* nem egy és ugyanaz. A *Yeomen of the Guard* az uralkodóhoz legközelebb álló személyi testőrség, akik különböző ünnepségeken és az uralkodó nyilvános szereplésén garantálják annak biztonságát, míg a *Yeoman Warderek* a királyi koronázási ékszerek és a Tower őrzői, akik ünnepségen és nyilvános szereplésen jóval kevesebb alkalommal vettek részt. Bár a két testületet ugyanakkor hozták létre, a *Yeoman Warderek* kiváltak a *Yeomen of the Guard*ból.²⁸

A gárda alapításakor, 1485-ben ötven testőre volt VII. Henriknek, közülük harmincnyolcnak ismert a neve. Ez volt akkoriban az egyetlen szervezett királyi testőrség, ők alkották az első állandó fegyveres testületet az országban, és nekik adatott meg az a kiváltság, hogy az uralkodóhoz legközelebb állhattak állami események alkalmával. Természetesen a korábbi uralkodóknak is voltak személyi testőrei, de ez nem volt egy állandó, szervezett gárda, nem volt hivatalos megnevezésük, és általában az új király trónra kerülésével lecserélődtek a tagjai.²⁹

Arról, hogy az újonnan megalakult gárdában milyen pozíciók voltak

²⁵ Paget: i. m. 10–14.

²⁶ Uo. 14.

²⁷ Uo. 15.

²⁸ Uo. 16.

²⁹ Uo.

pontosan, kevés adat maradt fent, és ezek közül is csak néhány tekinthető megbízhatónak. A gárda első kapitánya John de Vere, Oxford grófja volt, aki néhány hónapig látta el ezt a tisztséget, ugyanis főkamarássá, illetve a Tower kapitányának nevezték ki. Akkoriban a kapitány az őrség felett teljes mértékben rendelkezett, s személy szerint volt felelős az uralkodó biztonságáért. Az őrség kapitánya egyben kamarás is volt. Utóbbi feladata a királyi udvar biztonságának fenntartása, illetve a különböző események megrendezése volt, azonkívül különböző kényes diplomáciai megbízatásokat is kaphatott a királytól. A kapitány fizetése évi 40 angol font volt ekkoriban. A gárdának volt zászlóhordozója is. Feltételezhető, hogy ez a poszt a kezdetektől létezett, ám a legrégebbi fennmaradt említés csak 1578-as. A harmadik tisztség az őrségen belül a szárnysegéd volt. Ezzel a pozícióval kapcsolatban 1509–1510-ből maradt fent a legkorábbi feljegyzés. Fizetésük 1660-ig évi 20 angol font volt. Egyéb, az őrségen belüli tisztségekkel kapcsolatos írott forrásanyag nem maradt fent. Ugyanakkor feltételezhető, hogy léteztek egyéb posztok is, hiszen mire VIII. Henrik megörökölte a trónt apjától, a gárda 600 főre nőtt, s egy ekkora létszámú csapat irányításához több vezető beosztásra volt szükség.³⁰

Anglia társadalmi struktúrája egyértelműen meghatározott volt a Tudor-korszakban, s az a társadalmi réteg, melyből VII. Henrik a testőrségének tagjait válogatta, rögtön a nemesek osztálya alatt helyezkedett el. A *Yeomenek* pozícióját tisztelet övezte, föld is járt vele, bár jogcímet nem adott semmilyen társadalmi státuszra, mely a főnemesség vagy akár a köznemesség soraiba emelhetne volna őket.³¹

VII. Henrik uralkodása alatt mindennapi viseletük sárgásbarna színű ruha volt, a kabátjukon elől és hátul Tudor-rózsát viseltek, s egy svájci sapka stílusú fekete fejfedőt hordtak. Csata alkalmával valószínűleg könnyű páncélzatot és sisakot öltöttek magukra. A testőrség körülbelül fele volt felszerelve, ők biztosítottak kíséretet az uralkodónak utazásai során, illetve a csatában. A gárda tagjainak volt egy másik, ünnepek és kiemelkedő fontosságú események alkalmával használt egyenruhája, mely a Tudor-ház színeinek megfelelően zöld és fehér volt.³² 1501. november 14-én, Artúr herceg és Katalin hercegnő esküvőjén is ilyen ünnepélyes egyenruhában jelentek meg az örök. Erről az alábbi leírás maradt fenn: „...damask white and green, goodly embroidered both on their breasts before and also on their backs behind, with round garlands of vine branches, beset before richly with spangles of silver and gilt, and in the middle a red rose, beaten with goldsmith's work...”³³ („...damaszt fehér és zöld, szépen hímzett

³⁰ Uo. 16–19.

³¹ Uo. 20–21.

³² Uo. 21–22.

³³ Uo. 22.

a mellükön elől és hátul a hátukon is, kerek szőlőfüzérekkel, melyeket gazdagon szegélyeztek ezüst és arany csíkokkal, és középen egy vörös rózsza, aranyműves által útve...”).

Az őrség elsősorban íjászok voltak, így fegyverzetük egy részét az íjak képezték, emellett pedig kardot és lándzsát hordtak. Ünnepeyes események alkalmával partizánnal (egy kb. 213 cm hosszú lándzsza, melynek pengéje fokozatosan szélesedik, a penge alján szárnyakkal) is fel voltak szerelve.³⁴

Az őrség tagjai a királyi udvarban éltek, itt volt szállásuk, ételt és ruházatot is kaptak a fizetésük mellé. Az alapfizetésük napi 8d volt (a latin *denarius* szóból, jelentése *penny*), de ha a király mellett kellett szolgálniuk, akkor napi 12d-t kaptak. Nyugdíjjal is rendelkeztek, mely napi 4d–6d közötti összeg volt.³⁵

Yeoman Warderek a 16. században

A 16. századig a Tower volt az uralkodó hivatalos rezidenciája, s mikor az uralkodó itt tartózkodott, az őrség is vele volt. Mikor 1509-ben VIII. Henrik trónra került, a Tower megszűnt uralkodói rezidencia lenni, s az új király a *Yeomen of the Guard* 12 tagját folytonos szolgálatra a Towerbe helyeztette, feladatul annak őrzését kapták.³⁶ Őket a *Yeomen of the Tower* névvel ruházták fel és a testőrség kapitányának, illetve a Tower főhadnagyának feleltek. A főhadnagyot tizenkettőjük közül választották ki, s a többi tizenegy őr neki jelentett. Fizetésük 6d/nap volt. A *Yeomen of the Guard* és a *Yeoman Warderek* szétválása tehát 1509-re tehető.³⁷

A *Yeoman Warderek* ekkor, áthelyezésük után nem kapták meg az új királyi testőrségnek járó egyenruhát, s ehhez kötődik a következő fontos dátum, 1549. október 6. Ekkor került árulás vádjával a Tower fogságába Seymour Eduárd, Somerset nagy befolyással rendelkező hercege, a királyság egykori régense. A fennmaradt források arról tanúskodnak, hogy a Tower őrői nagyon jól bántak vele, s ő megígérte nekik, ha kiszabadul rabságából, akkor kieszközöli a királynál, VI. Eduárdnál, hogy a *Yeoman Warderek* is ugyanolyan egyenruhát hordhassanak, mint a királyi testőrség, a *Yeomen of the Guard* tagjai. A herceg szabadulása után megtartotta ígéretét, és 1550-ben a Tower 15 órét kinevezte a *Yeomen of the Guard* egy rendkívüli egységének. Így a Tower őrzői az *Extraordinary of the Guard* elnevezést s ezzel együtt a királyi testőrség egyenruháját is megkapták.

³⁴ Uo. 22.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo. 25–26.

³⁷ Uo. 26.

Egy aprócska eltéréssel: a *Yeoman Warderek* egyenruhájáról hiányzott a bal vállon átfutó antantszj (ennek oka, hogy a Tower őrei nem voltak szakállas puskával felszerelve), ez a különbség a mai napig megmaradt.³⁸ A *Yeoman Warderek* levéltárában található az úgynevezett *Succession Roll* (utódlista), melyet 1543 óta vezetnek, tehát innentől beazonosítható minden őr.

Succession Roll
of the Yeomen Warders of the Tower of London.

Rank & Name	When sworn in	Succession to	Non Effective	Successful Total by Service
1. Walter Amiers	March 1543			
2. Anthony Beare		pre 1571		
3. Robert Savage		1575		
4. Robert Chadwick		1577		
5. William Morris				
6. Henry Hile		pre 1571		
7. William Hodges		1577		
8. John Hayward		pre 1571		
9. George Monnox		pre 1571		
10. John Wainwright		1577		
11. William Tyrell		pre 1571		
12. Symon Mason		pre 1571		
13. Hugh Lewis		pre 1571		
14. Henry Higby		pre 1571		
15. Peter Wells		1575		
16. Thomas Waterland		1575		
17. Ralph Gascoigne		pre 1571		
18. Thomas Searle		1575		
19. Leonard Smarckett		1575		
20. Thomas Dourning		1575		
21. Andrew Panner		1577		
22. Henry Campion		pre 1571		
23. Mathew Tuxford		1575		
24. Henry Bellamy		1575		
25. John Goodridge		pre 1571		
26. William Johnson		1575		
27. Thomas Wolfe		pre 1571		
28. Robert Butler		1577		
29. Robert Morris		pre 1571		
30. William Symonds		1575		
31. John Libbey	1587			
32. William Stiles	May 1588			

Warrant signed by King Henry

buried in Chapel March 27, 1590

buried in Chapel Sept 9, 1593

was alive in the year 1608

buried in Chapel June 25, 1590

died - 1618 buried Sept 5, 1614

Still a Warder 1575

These twenty nine names of Warders, is the Roll by Seniority of the Warders in the Year 1587 being the 29th of the Reign of Queen Elizabeth.

6. ábra. Yeoman Warderek utódlistája 1543-tól
(saját fotó, YW Archives, London, Tower of London)

I. Erzsébet – csakúgy, mint apja, VIII. Henrik – nem használta a Towert rezidenciaként. Csupán a koronázása előtti éjszakát töltötte a Towerben, a koronázási ünnepség hagyományainak megfelelően, 1559-ben. Ezután a Tower elsődlegesen börtönként funkcionált.³⁹

Egy 1572-es királyi rendelet szerint „*they were not to leave the Tower without permission, upon pain for feiture of 12 pence for the first default, and the second default 3 shillings, the third default, his body to be imprisoned three days and if he makes default the fourth time, to lose his room for ever, and his body to be punished at the king's pleasure*”⁴⁰ („nem hagyhatják el a Towert engedély nélkül, ennek első megszegésekor bántópénzként 12 pennyt [ma ez £24-nek felelne meg = 9800 Ft] fizessen, a második alkalommal 3 shillinget [ma ez £70-nek felelne meg = 28 500 Ft], a harmadik alkalommal börtönözzék be három napra, és ha negyedszerre is hibázik, akkor veszítse el pozícióját mindörökre, testét pedig a király tetszése szerint büntessék”).

1580-ban született egy döntés, mely szerint a *Yeomen of the Guard* néhány idősebb tagját áthelyezik a Towerbe, mivel a gárda létszáma túl magas volt, míg a Towerben túl kevesen dolgoztak, és az örök túlterheltek voltak. A *Yeomen of the Guard* tagjait annak kapitánya választotta ki, s kezdetben a Tower őreit is ő nevezte ki posztjukra.⁴¹

1485 és 1509 között a későbbi *Yeoman Warderek* feladatköre igen széles volt, bár alapvetően az uralkodó védelmét szolgálták. A kezdetektől fogva az egyik legfontosabb feladata a Királyi Testőrségnek a királyi ágy előkészítése (*Making the Royal Bed*) volt. Ennek lényege, hogy mielőtt a király nyugovóra tért, teljes mértékben átvizsgálták az ágyát, a matracát, illetve az egész hálószobát, s előkészítették az uralkodó fekhelyét. Ez a szokás egészen a 18. századig megmaradt, bár 1509 után ez a *Yeomen of the Guard* felelőssége lett.⁴²

VII. Henrik uralkodása idején igen gyakran irányították a testőrséget a csataterre is, például 1487. június 16-án a *Stoke* mezőre, a Lambert Simnel-féle felkelés leverésére. Lambert Simnel azt állította magáról, hogy ő Plantagenet Györgynek, Clarence első hercegének a fia, s ő a trón igazi örököse, nem pedig VII. Henrik. A király később megkegyelmezett a fiúnak, akit véleménye szerint csak kihasználtak, s először nyársforgatóként, majd királyi solymászként alkalmazta udvarában, ezzel is azt mutatva, hogy nincs félnivalója. Egy másik eset: 1497. június 22-én *Blackheath*nél ismét felkelőkkel nézett szembe a király, akiket Peter Osbeck vagy ismeretebb nevén Peter Warbeck vezetett, aki azt állította magáról, hogy ő IV.

³⁹ Uo. 27.

⁴⁰ Abbot: i. m. 10–11.

⁴¹ Paget: i. m. 27–28.

⁴² Uo. 40.

Eduárd második fia, így a trón jogos örököse. Peter Warbecket először a Towerben börtönözték be, majd a király udvarába került, ahonnan megpróbált megszökni. Szökési kísérlete után ismét a Towerbe került, ahonnan ismét megpróbált megszökni. E kísérlete után azonban Tyburnben (ma: London, Marble Arch) felakasztották.

A testőrség természetesen külföldi hadjárat idején is a király mellett tartózkodott, így történt 1492 őszén is, amikor VII. Henrik *Boulogne* ellen vonult, s több hetes ostrom után Anglia számára előnyös békét sikerült kötnie VIII. Károllyal.⁴³

Mint említettük, VII. Henrik koronázásán jelentek meg először hivatalosan a királyi testőrség tagjai, később pedig uralkodójuk temetésén is részt vettek, ők vitték a király koporsóját.⁴⁴ A nagycsütörtöki alamiznaosztásra (*Maundy Service*) minden évben, húsvét előtti csütörtökön kerül sor. Lényege, hogy az uralkodó különleges, erre az alkalomra vert pénzérmekeket osztott szét a rászorulóknak között; annyit, ahány éves az adott évben volt. Emellett szokás volt, hogy az uralkodó megmosta alattvalói lábát, úgy, ahogyan Jézus is a tanítványaiét, szeretete jeléül. Ez a hagyomány I. Eduárd (1272–1307) uralkodása óta létezik, s VII. Henrik első, 1486-as lincolni nagycsütörtöki alamiznaosztása óta a királyi testőrség is részt vesz rajta.⁴⁵

1485 és 1599 között 581 fogvatartottat őriztek a Towerben, közülük száznyolcvanhatot végeztek ki. Érdekességgépp megjegyzendő, hogy közülük VIII. Henrik hetvenhárom személyt öletett meg, ez a szám pedig magasabb, mint 1100 és 1485 között végrehajtott kivégzések száma összesen. Apja, VII. Henrik uralkodása alatt csupán hét kivégzésre került sor. Kettőszáztizennégy embert bocsátottak szabadon, tizenkilenc a börtönben hunyt el. Hatan megszöktek, harminc embert száműztek, három öngyilkos lett, egyet meggyilkoltak, és százhuszonkettő rabnak a sorsa nem ismeretes pontosan.

De la Pole Vilmos volt a leghosszabb ideig a Towerben fogva tartva, 1502–1539 között, több mint 37 éven keresztül. A rabok között találhatjuk Howard Tamás (Norfolk második hercege), Fisher Szent János, Morus Szent Tamás, Boleyn Anna angol királyné, Howard Katalin angol királyné, Seymour Eduárd (Somerset hercege, VI. Eduárd gyámja, régens), I. Johanna királynő (Lady Jane Grey, „a 9 napos királynő”), Cranmer Tamás (Canterbury érsek), Erzsébet hercegnő (későbbi I. Erzsébet királynő), Talbot Erzsébet („Bess of Hardwick”, Shrewsbury grófnője, rá

⁴³ Uo. 44.

⁴⁴ Uo. 52.

⁴⁵ Uo. 68.

és férjére bízta I. Erzsébet királynő Mária, a skótok királynője háziőrizetét), Pole Margaret (Salisbury grófnője, György, Clarence hercegének a lánya, 67 évesen végezték ki a Towerben), Raleigh Walter lovag (felfedező, az észak-amerikai Virginia gyarmat megalapítója, udvaronc, író és költő) nevét.⁴⁶

Yeoman Warderek a 17. és 18. században

Egy 1608-as szabályzat szerint, melyen I. Jakab király aláírása szerepel, „*that 25 warders shall always remain within the Tower, to guard and attend to the keeping of the gates from their first opening in the morning until closing at night and that each warder shall bear in his hands a halbert or bill wheresoever they go within the said Tower*”⁴⁷ („...a 25 őrnök mindig a Towerben kell maradnia, hogy őrizték és vigyázzák a kapukat, azoknak reggeli első kinyitásától az esti bezárásukig, és minden ór a kezében hordjon egy alabárdot vagy szárnyas lándzsát, bárhova is menjenek a nevezett Toweren belül”).

1660-ban, amikor II. Károly átszervezte a királyi háztartás működését, megadta a Tower várkapitányának a jogot arra, hogy a Tower őreit kinevezhesse.⁴⁸

A Yeoman of the Tower elnevezés idővel megváltozott, 1685-ben a *Yeomen of the Guard, Warders of the Tower* használják rájuk, ebből később *Tower Warder* lett. Ma az egység hivatalos, teljes megnevezése: *Yeoman Warders of Her Majesty's Royal Palace and Fortress the Tower of London, Members of the Sovereign's Bodyguard of the Yeomen of the Guard Extraordinary*.⁴⁹

1683-ban Lord Dartmouth a Towerben dolgozó örök tevékenységének és fizetésének felülvizsgálatát látta el. A tőle fennmaradt dokumentumokból ismert, hogy 1672-től a *Yeoman Warderek* létszáma 40 volt. Ezt alátámasztja az általam kutatott utódlista is, hiszen a 17. század vége felé az örök listáján 40 név szerepel.

E vizsgálat során különböző törvénysértésekre is fény derült. Az egyik ilyen az volt, hogy a Tower őrei kinevezésüket és állásukat eladják – s ez igen jövedelmező üzletnek bizonyult. Bevett gyakorlat volt tehát a 17. és valószínűleg már a 16. században is, hogy e posztot és kinevezést meg lehetett vásárolni.⁵⁰ A *Yeoman Warderek* levéltárában lévő utódlistán a 17. századtól külön jelölték, hogy az adott őr meghalt-e, vagy pedig eladta

⁴⁶ Harrison: i. m. 30–92.

⁴⁷ Abbot: i. m. 11.

⁴⁸ Paget: i. m. 28.

⁴⁹ Abbot: i. m. 11.

⁵⁰ Paget: i. m. 28.

a posztját még a halála előtt. Eleinte a várkapitány kereskedett ezzel, ő adhatta el a posztot, ezért az a gyakorlat terjedt el, hogy idősebb férfiakat vettek fel és kezdtek el foglalkoztatni, mivel őket nem kellett olyan hosszú ideig alkalmazni, mint egy fiatalabbat, s így még több pénz üthette a hadnagy markát. Ezt a gyakorlatot egy 1688 júliusában II. Jakab által kiadott királyi rendelet szüntette meg. *„No officer of the Tower shall henceforth presume to sell the said office or receive any gratuity for the appointment of a Yeoman Warder or admit any person onto that office, but such as shall be first approved of by His Majesty”*⁵¹ („Ezentúl a Tower egyetlen hivatalnok sem adhatja el az említett posztot, vagy kaphat díjat egy *Yeoman Warder* kinevezéséért, vagy vehet fel bárkit erre a posztra, hacsak nem Őfelsége engedélyezte azt elsőként”). Innentől kezdve a kilépő őr helyébe került, az uralkodó által elfogadott és felvett új őr fizetett a posztért annak, akitől a tisztséget átvette. Tehát nem a főhadnagynak fizetett, hanem az elődjének, ha pedig valaki *Yeoman Warder*ként halt meg, az állásért fizetendő összeg, 250 guineas (ma ez 66 150 angol fontnak felelne meg, ami közel 27 millió forint) a várkapitányt gazdagította, így az idős öröknek érdekében állt, ha még haláluk előtt eladták posztjukat, és a pénzt ők tartották meg, nem a várkapitány. Innen ered az a mondás, melyet az örök mind a mai napig használnak: *„Yeoman Warder, may you never die a Yeoman Warder!”*⁵² („Yeoman Warder, soha ne halj meg Yeoman Warderként!”). Az állásért fizetendő összegén kívül egyéb kiadása is akadt az újoncnak. 21 font illette a várkapitányt, 6 font 30 penny a várkapitány titkárát, s további 5 font 25 penny a többi őr. Az 1688-as rendelet eredményeként az állomány fiatalabb lett, ez azonban nem jelentette azt, hogy a rátermettségük is megfelelő lett volna – a 17. és 18. században sokkal több fogvatartottnak sikerült megszöknie, mint valaha. A posztokért való díj fizetése egészen a 19. századig folytatódott.⁵³

A másik törvénysértés, melyre fény derült, hogy az örök a Tower területén lévő lakrészüket civileknek adták ki, míg ők máshol éltek. Emellett pedig sokan másodállást is vállaltak. Lord Dartmouth azt javasolta a királynak, hogy a *Yeoman Warderek* számát 40-ről 24-re kell leredukálni, ugyanis ekkoriban 24 lakhely volt fenntartva az örök számára a Tower falain belül. A király ezt a javaslatot elfogadta és ezzel a pozíció megvásárolhatóságán kívül minden más problémát sikerült orvosolniuk.⁵⁴

A 17. század során 711 rabot őriztek a Towerben, ezek közül nyolcvanhármat végeztek ki, négyszáznegyvenet szabadon bocsátottak, harminc személy fogvatartás közben hunyt el, húsz főt száműztek, tizenkilencen

⁵¹ Abbot: i. m. 21.

⁵² Paget: i. m. 28.

⁵³ Abbot: i. m. 21–23.

⁵⁴ Paget: i. m. 28.

megszöktek, hárman öngyilkoságot követtek el, hármat meggyilkoltak és száztizenhárom bebörtönzött sorsa nem ismert. A Tower létezése óta összesen harmincöten szöktek meg, ebből tizenkilencen a 17. században, tehát többen, mint az összes többi évszázadban összesen. Ezen adatok mentén a fogvatartottak listája alátámasztja a fenti állítást, mely szerint az állomány fiatalítása nem jelentett egyet a rátermettség növekedésével. A fogvatartottak között volt Guy Fawkes (merényletet tervezett I. Jakab angol király ellen), Stuart Arabella (hercegnő, VI. Jakab unokatestvére) és Talbot Mária (Shrewsbury grófnője).

A 18. században 129 fogvatartottja volt az erődítménynek, ebből csupán tizennégyet végeztek ki, kilencvennyolcat szabadon engedtek, egyet száműztek, ketten megszöktek, ketten fogva tartás közben haltak meg, és tizenkettő fő sorsa nem ismert.⁵⁵

***

A történet a folyóirat következő számában folytatódik.

---

⁵⁵ Harrison: i. m. 166-181.

A MŰVELŐDÉS SZÍNTEREI A DUALIZMUS KORI SZÉKESFEHÉRVÁRON

Az első társaskörök megjelenése (Első rész)

Csurgai-Horváthné Glavanovics Andrea

Összefoglaló:

A polgárosodás egy hosszú folyamat volt Magyarországon, ami a reformkorban kezdődött. Ez a folyamat a városi polgárság gazdasági, jogi és kulturális fejlődését jelentette. Az Osztrák-Magyar Monarchia létrehozása 1867-ben mérföldkő ebben a folyamatban. A civil szervezetek veszik kezükbe a kulturális célok megvalósítását. A korszakra erőteljesen jellemző a civil szervezetek tevékenysége különböző területeken. A tanulmány az első meghatározó kulturális egyesületek célját, tevékenységét mutatja be. Kitér a nevesebb, meghatározó személyek kapcsolatrendszerére, a civil szféra és a közéleti kapcsolatokra. A korban alakult kulturális egyesület kezdeményezője a reformkor nagy szülötte, és a magyar irodalom jeles költője, Vörösmarty Mihály kultuszának Székesfehérváron.

Kulcsszavak: kulturális egyesületek és könyvtárak alapítása, civil kezdeményezés, polgárosodás, kulturális mecénatúra, igény a kulturális örökség megőrzésére

Abstract:

The process of becoming middle-class in economic status and social attitudes was a long development from the so called reform era in Hungary. This process ment both economic, legal and cultural development of the citizens of Hungarian towns. The creation of the Austro-Hungarian Monarchy in 1867 was a landmark in this process. Civil societies took the initiative to realise cultural objectives. The activity of civil societies in different fields was a characteristic of the era. This paper is aiming to present the objectives and activities of the first and most influential civil societies, and also wants to introduce the network of the most influential citizens, the relationship between civilians and public life. One of the cultural societies of the period initiated the cult of Mihály Vörösmarty, the great poet of Hungarian literature, who was born in the reform era near Székesfehérvár.

Keywords: foundation of cultural societies and libraries, civil initiatives; embourgeoisement, cultural sponsorship, the demand for preserving cultural heritage

Bevezetés

A tanulmány Székesfehérvár dualizmus kori fejlődését vizsgálja művelődéstörténeti szempontból. Célja bemutatni azt, hogy a modern műveltség milyen színtereken és milyen formában bontakozott ki a múltjára büszke, történelmi székvárosban, melyek azok a tényezők, amelyek ebben hatottak, s szervezték e folyamatot.

A szabad királyi városokat tulajdonképpen a királyi kiváltságlevél hozta létre, s emelte ki a más városi címmel rendelkező települések csoportjából. A dunántúli szabad királyi városok közül Székesfehérvár 1703-ban, Győr 1743-ban, Pécs 1780-ban nyerte el a szabad királyi városi címet. A törvényi becikkelyezésre mindegyik városnál mintegy évtizedes késéssel került sor. A fenti városok kiváltságlevelének tanulmányozása során megállapíthatjuk, hogy az önkormányzati, gazdasági és jogszolgáltatási területre bontható kiváltságlevelek kulturális tartalommal tulajdonképpen nem rendelkeznek. Kétségtelen azonban, hogy a társas életre, a szórakozásra vonatkozó kitételeket találhatunk a kiváltságlevelekben.

A városok e csoportja sem kapott intenciót arra, hogy az oktatás színterén és más kulturális területeken előremutató lépéseket tegyenek. A privilégiumlevél tulajdonképpen a városok hagyományos – önkormányzati, gazdasági, igazságszolgáltatási – szerepköreit biztosította. Mégis azt mondhatjuk, hogy a kiváltságlevél elnyerését követő gazdasági és társadalmi változások – igaz, eltérő mértékben – befolyásolták a városok szellemi és kulturális miliójét már a polgárosodást megelőző időszakban, és még teljesebben bontakozott ki ez a polgárosodás útjára lépő városok új értékteremtésekor.

A városok kulturális intézményei lassan fejlődtek ki. „Közgyűjteményi” feladatokat elsősorban a városi levéltárak fejtettek ki, melyek a közigazgatás megszervezésével egy időben jöttek létre. Ezen „hivatalok” később valamelyest intézményesültek. A múzeumegyesületek létrehozásáig, de még néha azt követően is az irategyütteseken túlmenően gyűjtőkörük a régiségekre, talált pénzekre stb. is kiterjedt.

A városok kultúraközvetítő tevékenysége nem a városi helyhatóság, hanem jelentős részben a civil szféra közreműködésével valósult meg. A 19. században az egyéni és a csoportos kezdeményezések a mozgatórugói a kulturális „intézmények” kialakulásának. A reformkorban alakult olvasóegyesületek, majd kaszinók jelzik e folyamatot. A 19. század második felében ismételten a kaszinók, utóbb az olvasókörök azok, amelyek „közgyűjteményt” hoznak létre a városi lakosság művelődési színvonalának emelése érdekében. Ezen olvasóegyletek több esetben városrészenként jöttek létre. A könyvtárügy e megjelenését lassan követte a város által létrehozott könyvtári intézmény megjelenése. Erre Székesfehérvár esetében az 1890-es években került sor.

A közgyűjteményi tevékenység más területen is az egyesületi élethez kapcsolódott. A régiségek gyűjtése, bemutatása, a múlt feltárása és publikálása terén sokat tettek az 1870–80-as években alakult történelmi és régészeti egyesületek, egyes helyeken a városszépítő egyesületek. Az ilyen típusú egyesületek és a Műemlékek Országos Bizottsága között nem mutatható ki feltétlenül közvetlen kapcsolat, de kétségtelen, hogy az országos hatókörű intézmény is hatott e területen. A 20. század fordulóját követően a régészeti egyletek átalakultak, ami nevükben is megmutatkozott: a múzeumegyesület elnevezés részben a nyilvános múzeummá történő fejlesztésről árulkodott.

Azok az erőfeszítések, amelyek az említett célokat tűzték ki, csak lassan és eltérő módon épültek be a város mint helyhatóság tevékenységi körébe. A városok hagyományaiknak megfelelően, de eltérő módon kapcsolódnak régiójukhoz is. A Dunántúl egyes városai (Sopron, Moson) annak ellenére, hogy elvesztették megyeszékhely státuszukat, most is erősen kötődnek egykori megyéjükhez, a városkörnyék településeihez, de nem mindenütt mutatható ki ilyen kapcsolat.

A történetírás *„eltérő magyarázatokkal szolgál arról a folyamatról, amelyben a feudális-rendi kötöttségek és előjogok hálójának helyére a demokratikus szabadságjogoknak, a parlamentarizmusnak és a vállalkozás szabadságának rendszere lépett”*.¹ Az átalakulásnak három fontos területe a jogi-politikai, gazdasági és kulturális-civilizációs volt, és legnagyobb eredménye maga a polgári társadalom kialakulása.²

A társadalmi változásokhoz hasonlóan kulturális-civilizációs szempontból is nagy változások történtek. Az ipari forradalom kibontakozásával párhuzamosan és annak nyomán átalakult a természeti környezet, fontos vízrendezési tervek valósultak meg, megszűnt az ember teljes védtelensége a járványokkal szemben, új városok és iparterületek jöttek létre, megváltoztak az öltözködési szokások, kiépült az út- és vasúthálózat. Kibontakozóban volt a modern műveltség, a diszciplináris tudományok, a sajtó, a könyvkiadás és az olvasási kultúra.

Az 1848. évi áprilisi törvények megnyitották a polgárosodás útját, és a császár a forradalom után sem vonta vissza a társadalmi reformokra vonatkozó jogszabályok többségét. A kiegyezés valójában nem teljesen új korszak nyitánya, hanem a *„szabad polgári fejlődés akadályait jórészt elhárító és lehetőséget kiteljesítő”* mérőöldkő volt.³

¹ Kósa László (2000): A polgári társadalom korának művelődése. I. A XVIII. század végétől 1920-ig. (Szerk.): Kósa László. In: *Magyar művelődéstörténet* Osiris Kiadó, Budapest. 258.

² V.ö. Koudela, Pál (2019): Literary Societies and Modernism: The Social Composition of the Kazinczy Circle in Kassa at the Turn of the Century. *Hungarian Studies*, 33(2): 185–215.

³ Kósa: i. m. 259–260.

Székesfehérváron az egyesületi életről, a társas körökről kevés forrás számol be. Egy-két egyesületnek maradt ránk részlegesen az irattára, a gazdagnak mondható civil szféra működéséről többségében visszatükröződő vagy másodlagos források tudósítanak. Tevékenységükről néhány levéltári forrás mellett a korszakban megjelent statisztikák, naptárak és a sajtó számol be, de utóbbi esetében csupán 1871 után, hiszen a megyeszékhelyen ezt megelőzően egyedül egy gazdasági lap látott napvilágot. Ezért van különös szerepe annak a helytörténeti szakirodalomnak, amely a 20. század fordulója előtt keletkezett, s esetenként meg is jelent, vagy kéziratban maradt fenn hosszabb ideig, várva a megjelenést. A város dualizmus kori urbanizációja feltárt,⁴ de a kutatások ellenére a korszakra vonatkozó művelődéstörténeti feldolgozása részkutatásokon alapszik. A szakirodalom eddigi eredményeit kívánjuk árnyalni azzal a szándékkal, hogy az eddig részben feltáratlan források és a kutatás jövőbeni kiszélesítése tovább finomíthatja az eddigi eredményeket.

A polgári olvasókörok és előzményeik

Székesfehérvár két évvel Buda visszafoglalása után, 1688-ban szabaddult fel a török uralom alól. 1703-ban kapta vissza szabad királyi városi rangját. A szakirodalom szerint a 19. század közepéig fejlődése dinamikus, „kulturális téren esetenként kiemelkedő”. A század közepétől azonban fejlődése megtorpant, gazdasági és kulturális szerepe csökkent.⁵ A város fejlődésében köztudottan közrejátszott kedvező földrajzi fekvése, szakrális és közigazgatási szerepe, ám a főváros dinamikus fejlődésével a 19. század második felében szerepe megváltozott, fejlődése lelassult. Az 1869. évi népszámlálás adatai szerint 22 683 lakója volt, ezzel a 19. helyen szerepelt. A lakosságból 12 850 fő tudott írni és olvasni, 1652 fő csak olvasni tudott, az olvasni nem tudók száma 8181 fő volt, de ebben az adatban a 6 év alattiak is szerepeltek, 3081-en.⁶ A városi országos statisztikai átlag szerint a férfiak 62%, a nők 45%-a tudott írni és olvasni.⁷ Székesfehérváron a népesség mintegy 65%-a tudott írni és olvasni, de a fennmaradók aránya viszonylag magasnak számított a hasonló jogállású városok között, a korszak végére azonban ez az arány kedvezően módosult. 1880-ban 28% alá, 1890-ben 20%-ra, 1900-ban 12%-ra csökkent.

⁴ Lásd Csurgai Horváth József (2014): *Székesfehérvár urbanizációja. A városfejlődés a kiegyezés korában*. Ráció Kiadó, Budapest. 1–287.

⁵ Kéglí Ferenc (1993): *100 éves könyvtár Székesfehérváron. A Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtár elődje, a városi könyvtár 1893–1952*. Székesfehérvár. 21.

⁶ *Székes-Fehérvár*. 1869. december 31. 9.

⁷ Keleti Károly (1873): *Hazánk és népe. A közgazdaság és a társadalmi statistika szempontjából*. Budapest. 415.

kent az analfabéták száma, mely eredmény részben a kulturális egyesületeknek, de természetesen főként a javuló alapoktatásnak köszönhető.⁸

A külvárosi elemi iskolák községeztése, az osztályok számának növelése is fontos állomása volt ennek. 1869-ben a belvárosban két főelemi, a külvárosokban pedig hat községi vegyes elemi iskola működött. Ezeken túl nagyobb intézménynek számított az izraeliták két vegyes főelemi iskolája, a görög keleti ortodox, az evangélikus és a református vegyes elemi iskola mellett.⁹ A korszakban azonban új iskolák is létesültek, ezek közé tartozik a Tóvárosban a Deák Ferenc utcai elemi iskola, de ezt megelőzően épült fel a Felsővárosban az Ezredéves elemi iskola. A városi oktatásügy egyik sajátossága az elemi oktatás területén a községi fenntartás magas aránya volt. Székesfehérvár 15 elemi iskolájából 10 intézményt a város tartott fenn. 1906-ban községi Gazdasági Népiskolát is alapítottak. A városi fenntartású reáliskolát a korszakban hatosztályúvá fejlesztették, majd az államosítást követően 1881-től mint 8 osztályú állami főreáliskola működött. A korszak végére községi felsőbb leányiskola, 1916-tól leányközépiskola is működött a Ferenc József Nőnevelő Intézet mellett.

A lakosság foglalkozási szerkezetében elsősorban a magas agrárhányados emelhető ki. A dualizmus kori változások azonban itt is tetten érhetők, az ipari és a kereskedelmi alkalmazottak aránya növekedett, s különösen sajátos a közlekedési alkalmazottak magas aránya. 1890-ben a lakosság száma 27 548 fő, 27%-a már iparból, 9%-a kereskedelemből és közlekedésből élt. Az őstermelők aránya 26,3%. A hat évnél idősebbek mintegy 20%-a volt írástudatlan, ez hat százalékos javulás 1869-hez képest. A népesség ebben a korszakban jelentősen gyarapodott, különösen intenzív volt a növekedés 1900 és 1910 között, ennek eredményként elérte a 34 828 főt.¹⁰ A korszakot lezáró 1920. évi népszámlálás adatai alapján a lakosság 48,5%-a ipari, kereskedelmi és közlekedési tevékenységet folytató, 20,7%-a őstermelő volt, 9,8% pedig a közszolgáltatásban dolgozott.¹¹

A mai modern fogalmaink szerinti polgári egyesületek a felvilágosodás hatására kezdtek elterjedni Magyarországon. A 18. század végén alakultak meg az első olvasóköri körök több városban. A budait Berzeviczy Gergely alapította 1792-ben, Sopronban diáktársaság szerveződött 1790-ben. Az első klubokat és kaszinókat nemesek hozták létre, melyeknek mintája a Széchenyi István által angol előkép alapján, 1827-ben alapított Nemzeti Kaszinó volt. Ez elsősorban az arisztokrácia részvételére számított, de ennek nyomán a megerősödött birtokos nemesség és a polgári társada-

⁸ Thirring Lajos (1938): Székesfehérvár s Fejér megye népességének fejlődése és összetétele. In: *Magyar Statisztikai Szemle*, XVI. évf. 3. sz. 217.

⁹ *Székes-Fehérvár*. 1869. december 31. 10.

¹⁰ Csurgai Horváth: i. m. 41., 51.

¹¹ *Az 1930. évi népszámlálás*. II. rész. *Foglalkozási adatok*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat, 86. Budapest. 1934. 48. tábla.

lom is létrehozta szervezeteit. A különböző egyletek, egyesületek, dalárdák mind a művelődés, mind a szórakozás színtereivé, találkozóhelyekké váltak. Ezekkel együtt gyarapodott a karitatív és önszegélyező egyesületek száma is.¹²

Székesfehérváron a társadalmi és politikai polarizálódás eredményeként 1838-ban két kaszinó is alakult: a *Fejérvári Casino* és a *Székes-Fejérvári Casino*. A Fejérvári Casino főként a megye liberális nemességét tömörítette, míg a Székes-Fejérvári Casino többségében a város polgáraitól és helybeli tisztviselőkből szerveződött. Az, hogy két kaszinó alakult, nem volt egyedüli példa, Debrecen esetében is ezzel találkozunk. Ezen egyletek a Helytartótanács által jóváhagyott alapszabállyal rendelkeztek. E szabály alapján célját a Fejérvári Casino az alábbiakban határozta meg: „A' Casino jó izlést, művelt társalkodást, egyesek' értelem – és erkölcsbeni gyarapultát, 's ez által egyszersmind a' közértelmesség kifejlődését ápoló, lelket 's testet ébresztő intézet.”¹³ A Székes-Fejérvári Casino is hasonló célokat tűzött maga elé, hangsúlyozva azonban, hogy „minden jó maga viseletű Honpolgár tagja lehet kik közül egy részes sem követelhet előjogot és kiváltságot”.¹⁴ A kaszinók szerepe nem csak a kulturális és a közéleti területeken mutatkozott meg, tevékenyen részt vállaltak a gazdasági és pénzügyi infrastruktúrák modernizálásában, a gazdasági egyletek létrejöttében.

A civil szervezetek működésének részletesebb szabályozását az 1868. évi XLIV. törvény biztosította. Ezen túlmenően számos miniszteri, elsősorban belügyminiszteri rendelet, körrendelet szabályozta e szervezetek működését, életét. Az 1875. évi belügyminiszteri rendelet *politikai, humanisztikus, nyereszkedési, közművelődési és gazdasági* egyleteket különböztetett meg.¹⁵ Az egyesületek osztályozása többféle alapon történhet, így megkülönböztetünk *politikai, társadalmi; kulturális; szakmai, gazdasági; szociális, jótékonyági, önszegélyező; vallási; és sportegyesületeket*. Dobrovits Sándor egyesületi statisztikai munkáiban *hazafias, vallásos, bajtársi, kultur-, művészeti és irodalmi, tudományos, sport-, jótékony, önszegélyező, társas, érdekképviselői* és egyéb egyesületeket különböztetett meg; a fenti felosztást az 1930-as évek egyesületi statisztikai feldolgozásai is alkalmazták.¹⁶ Számos egyesület összetett, sokoldalú cél szerint működött. Alapszabá-

¹² Poór Edit (1988): *Magyarországi egyesületek címtára a reformkortól 1945-ig*. Budapest. 329–357.

¹³ A Casino alapszabályai. Székesfejérvár. é. n. 2. Lásd Csurgai Horváth József – Erdős Ferenc (é. n.): *Fejezetek a kulturális egyesületek alapszabályaiból 1838–1946*. In: *Kulturális Egyesületek Székesfehérváron 1698–1949*. Módszertani füzetek. Művelődéstörténeti sorozat, 2. H. n., MMK. 45.

¹⁴ Murányi Lajos (1993): *A reformkori Fejér vármegye olvasáskultúrája. A székesfehérvári kaszinók és a Fejér Megyei Olvasótársaság (1838–1849)*. Fejér megyei Levéltár Közleményei, 16. Székesfehérvár. 134.

¹⁵ 1508/1875. sz. Belügyminiszteri rendelet. In: *Rendeletek Tára 1898*. I. kötet. 245–248.

¹⁶ Dobrovits Sándor (1936): *Budapest egyesületei*. Budapest. 45.

lyaikban is több kategóriának megfelelő célt tűztek ki, így tipizálásuk, kategorizálásuk csak oly módon lehetséges, hogy az egylet által meghatározott „fő célt” tekintjük a besorolás alapjául. A kitűzött céloktól több egylet eltérő tevékenységet is folytatott. Az egyesületeket csoportosíthatjuk működési területük szerint is. A felsorolt egyesületek ezek alapján regionális, egyházmegyei, megyei, járási és községi szintekre bonthatóak. A regionális, az egyházmegyei és a megyei szintű egyleteknek a megyeszékhelyen, Székesfehérváron volt a székhelyük, kivéve a Fejér Megyei Irodalmi és Közművelődési Egyesületet, amelynek székhelye Bicske volt.

Az egyesületek nagyobb számban – a társadalom más rétegeinek önszerveződéseiként – a kiegyezést követő évtizedekben alakultak. 1873-ban a megye területén 33 egyesület működött, ezek közül 14 pénzügyi, illetve segélyegylet; 15 olvasókör, kaszinó; 1 népoktatási kör és 3 jótékonyági egylet volt. A fenti adatok nem tartalmazzák az egyesületként nyilvántartott ipartársulatokat. A megyében a legintenzívebb egyesületi életet Mórán találjuk. A hat egyesület működésében 895 tag vett részt, a lakosság mintegy 11%-a volt tagja valamely egyletnek.¹⁷

A megye többi részén az egyesületek szervezeti kiépítése a megyeszékhelyhez képest vontatottan haladt, hiszen Székesfehérváron ekkor 29 – más adatok szerint a megyével megegyező számú – egyesület működött, 6394 taggal. A legnépszerűbbek itt is – ha nem is olyan mértékben – a segélyezőegyletek voltak, 3334 fő tagsággal. Székesfehérváron a fenti statisztikai adat szerint a lakosság 28%-a volt egyesületi tag.¹⁸ Más források Székesfehérvárra vonatkozóan ennek ellentmondóan tudósítanak. A „Szabad királyi város hatóságának területén létező egyletek, casinók, takarékpénztárak és minden nemű köröknek, jótékonyági, s pénzműveleti és egyéb művelődési stb. társaságoknak és intézeteknek” címet viselő kimutatás 31 egyletről, intézetről, társaságról számol be. A felsorolásban kétségtelenül olyan intézetek is szerepelnek, amelyeket ma nem tekintünk egyesületeknek, különösen a kereskedelmi és pénzügyi intézeteket. A fenti egyesületeknek az összeírás szerint 4 188 tagja volt. Az egyesületek tagsága eltérő volt, jelentős taglétszámmal bírt a székesfehérvári színház megmentésére alakult részvénytársulat (424 fő), a *Szent István Temetkezési Társulat* (373 fő), a *Tóvárosi Olvasókör* (259 fő), a *Catholicus Casino* (207 fő), a *Palotavárosi Olvasókör* (200 fő). A többi egylet tagsága 100 és 200 fő között mozgott a kimutatás szerint.¹⁹

¹⁷ *Fejér vármegye az 1874. évben*. Székesfehérvár. 1875. 8.

¹⁸ *Székes Fejérvári Naptár*. 1874. Székesfehérvár. é. n. 68–70.

¹⁹ Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvár. (továbbiakban: VLKI) IV-B.1405. Székesfehérvár Város Tanácsának iratai 2266/1873. sz.

A dualizmus idején, 1878-ban került sor egyesületi összeírásra. Magyarországon 3995-öt, míg a gazdagabb, polgárosodottabb Ausztriában az egy évvel későbbi összeíráson 11 017 egyesületet regisztráltak.²⁰ Az 1878. évi statisztikai feldolgozás az egyesületeket erősen differenciáló 16 csoportot állított fel. A tárgykörünkbe tartozó társasköröket további 16 osztályba sorolta. Ide tartoztak a kaszinók, a népkörök, az olvasóegyletek, a polgári körök, a vegyes célkitűzésű társas- és olvasóegyesületek, amelyek szakmai alapon szerveződtek, és az ugyancsak társadalmi rétegződést mutató önképzőkörök. A társas egyletek kategóriájában azonban a legnagyobb számmal az olvasóegyletek képviseltették magukat, számuk 418 volt.²¹

Fejér megyében a megyeszékhelyen kívül társas egyletek (kaszinó és olvasóegylet) működtek Lovasberényben, Kápolnásnyéken, Mórton, Bicskén, Martonvásáron (itt kaszinó és olvasóegylet is), Sósúton, Válon, Adonyban, Érden és Perkátán. E települések egy része járási székhely volt (Adony, Bicske, Mór, Vál), Lovasberény, az egykori mezőváros a székesfehérvári járáshoz tartozott. Az egyesületek legkevésbé ebben a járásban alakultak, a sárbogárdi járásban pedig nem léteztek.²² Ennek ellenére a Lovasberényi Olvasókör a mezővárosban jelentősebb presztízzsel rendelkezett. Báljain az egykori földesúron, Cziráky grófon kívül vendégeként más arisztokraták is megjelentek. Gróf Esterházyak, gróf Zichyek, báró Trautmensberg és mások is képviseltették magukat 1875. január 16-án, amiből 100 forint tiszta jövedelme származott az egyesületnek.²³

Fejér megye a Dunántúlon előkelő helyen szerepelt ebben a vonatkozásban, hiszen Győr megyében csupán 2, Sopron megyében 5 társaskört rögzített a statisztika.²⁴ A statisztikát követően és az 1880-as években újabbak is létrejöttek, így Ercsi, Dunapentele, Etyek, Hercegfalva, Káloz, Nádasdladány, Rácalmás, Ráckeresztúr, Sárbogárd, Sárkeresztúr, Sárosd és Sárszentmiklós településeken, ezzel megyei területi eloszlásuk kiegyenlítettebbé vált.²⁵

Székesfehérvárott a társaskör kategóriában a Felsővárosi Olvasókör, a Főgimnáziumi Önképző-Kör, a Palota külvárosi Olvasókör, a Tóvárosi Olvasókör és a Vörösmarty Kör működött.²⁶ A hasonló jogállású törvényhatósági városban, Győrben az Iparoskör – legalábbis alapszabályi célja szerint –, az Olvasó Egylet, valamint a Szent Imre egylet,²⁷ Sopronban a

²⁰ *Hivatalos Statisztikai Közlemények. Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban.* (Szerk.): Vargha Gyula. Budapest. 1880. VIII.

²¹ Uo. XXI.

²² Uo. 100–101.

²³ *Székesfejérvár* (társadalmi hetilap), 1874. január 30. V. évf. 9. sz. 39.

²⁴ *Hivatalos Statisztikai Közlemények*, i. m. 118., 230–237.

²⁵ Csurgai Horváth József (é. n.): *Egyesületi kataszter*. Kézirat.

²⁶ *Hivatalos Statisztikai Közlemények*, i. m. 572–575.

²⁷ Uo. 402–409.

reformkorban alakult Casino egylet, az Irodalmi és művészeti Kör, a Katolikus Olvasóegylet és a Társaskör tartozott e kategóriába.²⁸

Amíg a reformkorban az egyletek inkább a társas élet és a műveltség fejlesztésére alakultak, a kiegyezést követő években az önszerveződések szélesebb társadalmi rétegek nagyobb számú részvételével ugyan, de a résztvevők anyagi viszonyainak fejlesztésére is létrejöttek. Az egyesületek alakulása nem csupán a liberális politikához köthető, okai között említhetjük a gazdasági és a társadalmi átrétegződést. A kulturális egyesületek működése, csekély számuk ellenére is, számos vitát és kritikát váltott ki: „...megyénk területén azt tapasztaljuk, hogy majd minden nagyobb község kebelében létezik egy-egy olvasó egylet, casino vagy kör, azaz oly egylet, melynek feladata lenne a közműveltség fejlesztése. [...] Ha a községekben vagy ha nálunk a külvárosokban levő egyleteket tekintjük, a közelebb azok beléletét, belviszonyait vizsgáljuk, azt látjuk, hogy nem igen töltik be azon feladatot, melyet betölteniük kell [...] Bíz azoknál a tudomány népszerűsítése iránti vágy igen csekély, s a tudományok terjesztésére vajmi keveset fordítanak. E körökben vagy a legközönségesebb kocsmai élet üti fel sátorát, vagy a politika lép fel, vagy a közöny által sújtva haldoklik.” A kritikai észrevételeket tovább folytatta a vezércikk írója, amikor a városi kulturális egyletek közül szóba jöhető nagyobb befolyásra szert tevőket is kritizál. „Ismerünk köröket, melyek szép könyvtárral bírnak, azonban működésök mégsem áldásos, nem hasznos! Miért? mert nem oly könyvekkel bírnak, melyek közhasznúak, hanem francziából s idegen nyelvekből fordított félszeg, sokszor immoralis regények s röpiratokkal vannak megtöltve...”²⁹

A körökkel szemben a fent idézett vélemény valamelyest sajátos. Ezek az egyesületek a társaskörök közé tartoztak, melyek magukban foglalták a társas érintkezés színtereinek biztosítását. A Vörösmarty Kör és a többi olvasóegylet minden évben egy vagy több báli mulatságot rendezett. Vita abban keletkezett, hogy a költségek terheljék-e a kör költségvetését, másrészt akkor, amikor felmerült, hogy már nem az egylet termeiben, hanem a Magyar Király Szállóban rendezzék. A helyszín kérdése a Vörösmarty Körben volt vita tárgya.

A 20. század fordulóját követően a függetlenségi politika időszakában készült statisztikák szerint Székesfehérvárott az egyesületi élet lényegesen visszaesett. Más törvényhatósági jogú városokhoz képest az egyletek száma elmaradt, míg Győrben 106, Sopronban 53 egylet működött – megjegyzem, hogy az Alföld egyes városaiban, így Hódmezővásárhelyen, Szegeden kimagasló az egyleti élet, ekkor Fehérváron számuk 40 volt, mely az átlagos érték alatti.³⁰

²⁸ Uo. 558–561.

²⁹ Székesfejérvár. 1875. május 8. V. évf. 37. sz. 1.

³⁰ Thirring Gusztáv (1912): *A magyar városok statisztikai évkönyve*. Budapest. 526.

Székesfehérváron az egyesületek megszálása a következő volt: *tudományos és irodalmi* (1); *közművelődési, pedagógiai, népnevelő és iskolai* (5); *művészeti, zene, dal* (3); *gazdasági* (1); *kereskedelmi, ipari* (5); *ifjúsági és önképző* (5); *jó-tékony és emberbaráti* (4); *önsegélyző, betegsegélyző és temetkezési* (9); *sport* (3); *felekezeti* (2). A közegészségügyi, orvosi, kórházegylet, valamint a társasegylet kategóriákba nem írtak össze egyesületeket, bár egészségügyi egyesület volt Székesfehérváron, igaz, megyei hatókörrel kívánt működni.

A legnépszerűbb egyesülettípus a legnagyobb számban és tagsággal működő kulturális egyesületek voltak. Elsődlegesen valamilyen művelődési igény kielégítését célozták. Műveltségpótló, iskolát kiegészítő, közművelődési szerepkörük mindvégig fontos tényező volt. A reformkor légkörében a nyelvújítás igénye hozta létre az első ilyen köröket. A *Fejér Megyei Olvasó Társaság* 1840. május 31-én alakult, hasonló céllal számos egyesület létrejött a reformkorban, a kaszinók mellett az olvasóegyletek voltak a legnépszerűbbek. Ezek a társaságok a művelődési igények és a szakmai ismeretek gyarapításán túlmenően tagságuk révén aktív résztvevői voltak a reformkor politikai küzdelmeinek, tagjai itt is a polgári átalakulás támogatóiból és a liberális nemességből tevődtek össze. Alapszabályukban rögzített céljuk „*a honi nyelv, s minden nemes ipar elősegítése, és a törvényekkel egyező kéziratok s nyomtatványok köz erőivel megszerzése által egyeseknek alkalom-adás művelődésre*”.³¹

Nagyarányú megjelenésük az említett okok miatt az 1890-es években indult. Ekkor már a társadalmi rétegek külön-külön is alakítottak olvasóköröket, így iparosok, kereskedők, sőt ipartestületek és tűzoltó egyesületek is. A körök célja általában hírlapok, újságok, szakfolyóiratok és könyvek, valamint társasági összejövetelek révén a tagság művelése volt. Egyes köröknél a közművelődési szerepkört tágabban értelmezték: beleértették, sőt elsődlegesnek tekintették a gazdasági ismeretek és tapasztalatok közvetítését. A fenti célokon túlmenően ezek az egyesületek alkalmasak voltak arra is, hogy politikai törekvéseknek is teret adjanak, ezért voltak olyanok is, amelyek alapszabályukban rögzítették az egyesület politikamentességét.

Többségük a kormányzat ellenzékeként a függetlenségi, 48-as eszmék vonzáskörében tevékenykedett, ily módon alapszabály szerinti céljukon kívül politikai célú közéleti szerepet is vállaltak. Nyilvános könyvtárak hiányában különösen a dualizmus időszakában az olvasási kultúra terjesztésében kiemelkedő szerepet vittek, amely csak a népkönyvtári mozgalom kiteljesedésekor csökkent. A kulturális egyesületi csoporthoz tar-

³¹ Lásd Tóth György (1972): A Fejér megyei Olvasótársaság. *Fejér Megyei Könyvtáros*, 1. sz. 51.; Murányi: i. m. Megjegyezzük azonban, hogy Fejér megyében az első olvasóegylet Rácalmáson alakult. Lásd Csurgai Horváth: i. m. (é. n.).

tozó kaszinók jelentősége a kiegyezést követő években már lényegesen kisebb volt, mint a reformkorban.

Az egyesületek politikai jelentőségét elsősorban az Országos 48-as Párt ismerte fel, és hangsúlyozta: *„Alakítsunk köröket minél nagyobb számban, városban és faluhelyen egyaránt, ilyen vagy olyan név alatt. [...] legyen a körök feladata a közműveltség s a helyi érdekek előmozdítása mellett a hazafias közszellem ébrentartása, s a nemzet akaratának, az országgyűlési választások időközében is nyilvánítása. [...] E határozatok [...] gyámolítani fogják az országgyűlési ellenzék hazafias törekvéseit [...] felbátorítják ezennel mindazon hazafiakat, akik elveinket vallják, hogy köröket alakítsanak, vagy a már fennálló rokonérzelmű körökbe lépjenek...”*³²

A Vörösmarty Kör és előzményei

A Vörösmarty Kör talán a legösszetettebb kulturális egyesület a dualizmus korában. Létrejöttében szerepet játszottak az előzőekben már említett, 1838-ban létrejött nemesi és polgári kaszinók, valamint az 1840-ben alakult *Fejér Megyei Olvasótársaság* is, amelynek Fehérváron volt a székhelye. 1848 márciusa után a kulturális és közművelődési egyesületek szüneteltetik tevékenységüket, és számos tag részt vesz a politikai küzdelmekben, az olvasótársaság tagjait megtaláljuk a forradalom és szabadságharc résztvevői között. Az egyesületek azonban működhetek az 1850-es években is. A Székes-Fejérvári Casino is újjáalakult, a megváltozott körülmények között azonban nemcsak a hazardjátékot, de a politikai összejöveteleket is tiltotta alapszabályuk, ezekben az években inkább a jótékonyági egyletek működését említhetjük. A kaszinó működésének megszűnéséről nincs pontos adatunk, de az a Fejér megyei Gazdasági Egyesület megalakulása előtt bekövetkezhetett.³³

1860-ban sorra alakulnak a gazdasági és kulturális egyesületek. 1860. május elején létrejött a Székesfehérvári Tóváros-negyedi Olvasókör, a hónap végére megalakult a Székesfehérvári Iparműkiállítási Egyesület, július közepén a Székesfehérvári Magyar Színügyet Pártoló Társaság, az év végén pedig a Székesfehérvári Vörösmarty Szoborbizottmány is. Ez évben létrejött a neológ izraelita Chewra-Kadischa Szentegylet és a Rácvárosi Óvoda. A következő évben március 15-én megalakult a Gimnáziumi Ifjúság Önképző Köre, amely természetesen a ciszter gimnáziumban

³² Mérei Gyula (1971): *A magyar polgári pártok programja 1867–1918*. Budapest. 189–190.

³³ *Székes-Fejérvári Casino részvényeseinek névsóra és szabályai 1850*. Székesfejérvárott. 1850. 35.

működött, s a Vörösmarty-szobor avatásában is láthatjuk őket, de működött a Székesfehérvári Honvédségélyző Egylet is.³⁴

Ez az év más fontos eseményekben is gazdag volt, melyről városi sajtó hiányában Lauschmann Gyula munkája tudósít: „1860. június 15-én előkelő társaság jött falaink közé. A magyar közélet szereplő jelesei voltak ennek a társaságnak tagjai, akik egy szép és hazafias eszme megvalósítása után tértek vissza az ország szívébe.” „Az ébredező magyar szellem” Berzsenyinek a Somogy megyei Niklán, Kisfaludynak pedig az akkor Zala megyéhez tartozó Balatonfüreden állított szobrot. A küldöttség hazafelé megállt Székesfehérváron, tiszteletükre vacsorát adtak, ahol Zichy Jenő gróf, a város későbbi országgyűlési képviselője azt indítványozta, hogy „Vörösmarty-nak szobor állíttassék” Székesfehérváron.³⁵ Erről az eseményről a *Vasárnapi Újság* is beszámolt: „A magyar Akadémia küldöttségének fűredi s niklai útjából való visszatérésére lakoma rendeztetett itt az Ullman-szálloda egyik teremében. D. u. 5 órakor megérkezvén a küldöttség, lent a lépcsőnél Pauer J[ános]. kanonok s az Akadémia tagja fogadta őket; fenn pedig Zsömböry Ede tartott hozzájuk beszédet. Akadémiai alelnök ur mindegyikére szívélyes melegséggel válaszola. A társaság (mintegy hatvanan) helyet foglalván az étteremben, az áldomások se soká hagytak magukra várakozni. A küldöttséggel érkezett gr. Zichy Jenő is, ő is szót kért. Rövid, de lelkes szavai indítványt foglaltak magukban, hogy Fehérmegye [sic.] is állítson emlékoszlopot költőjének, ki a nemzet legelső költője, Vörösmarty Mihálynak, és pedig a megye székhelyén, Székesfehérvárott. E nagy lelkesedéssel fogadott indítvány azonnal határozattá lett, s nem sokára b[áró]. Splényi Henrik vezérlete alatt egy bizottmány alakult, mely ezen eszme valóítását eszközözlendi.”³⁶

A Helytartótanáctól kérték a szoborbizottmány megalakítására és a szobor felállítására az engedélyt. A Helytartótanács azonban nem engedélyezte egyiket sem.³⁷ Az indoklásban szerepelt, hogy nem a kérelmet benyújtó főnemes urak iránt bizalmatlanok, hanem a feszült politikai helyzet és az agitációtól való félelem miatt utasítják azt el, hozzátéve, hogy egy későbbi nyugalmasabb időpontban lehetségesnek látják a pozitív döntést. Egy évvel később ismét benyújtották a kérelmet, és ezúttal megkapták az engedélyt. Öt év alatt sikerült összegyűjteni a szükséges összeget. A szoborbizottmány évente ötször-hatszor ülésezett. Elnöke Splényi Henrik, a Fejérvári kaszinó elnöke volt. Báró Splényi a város kulturális életében a korszak egyik meghatározó személyisége volt, de jelentősebb politikai befolyással is rendelkezett. Az Arad vármegyében szü-

³⁴ Csurgai Horváth: i. m. (é. n.).

³⁵ Lauschmann Gyula (1907): *A Vörösmarty-kör negyven éve*. Székesfehérvárott. 37–38.

³⁶ *Vasárnapi Újság*, 1860. június 24. VII. évf. 26. sz. 317.

³⁷ Erdős Ferenc (é. n.): A székesfehérvári kaszinótól a Vörösmarty Körig 1838–1867. In: *Kulturális Egyesületek Székesfehérváron 1698–1949*. Módszertani füzetek. Művelődés-történeti sorozat, 2. MMK. 3–5.

letett Splényi 1849-ben költözött Székesfehérvárra. Az 1850-es és 60-as években szerepet vállalt a Fejér Megyei Gazdasági Egyesületben, a Fejérvári Casinóban, a Vörösmarty Szoborbizottmányban, a Székesfehérvári Takarékpénztárban, majd a Székesfehérvári Magyar Színügyet Pártoló Egyesületben is. 1872-ben hagyta el Székesfehérvárt.³⁸

1862-ben Fekete Jánost, a kaszinó könyvtárosát is bevásztják, aki hamarosan a bizottság egyik irányítója, majd elnöke lesz. A tagok között ott találjuk Pauer János kanonokot, a későbbi székesfehérvári püspököt, a Say család egyik tagját, Brein Ferenc építész, Zsömböry Edét, a kaszinó igazgatóját, és Karl György építész.³⁹ A kaszinó és a szoborbizottmány tagságában a szoros személyi kapcsolatokon túl az átfedés is jól kimutatható. A kaszinó az 1860-as évek közepén a Megyeház téren, Fülöp Sándor házának emeletén működött, olvasó-, kártyázó- és tekézőszobákkal. Az emeleten egy lakás volt, öt szobával, konyha és kamra helyiségekkel.⁴⁰

A Vörösmarty-szobor állítása az országos érdeklődés homlokterében állt, melyről a sajtó folyamatosan tudósított. 1863. január 16-án a szoborbizottmány pénztári bizottmánya 8567 forintban összegezte az addigi befizetéseket, ami jelentős összegnek számított. A Bécsben dolgozó Vay Miklós készítette el a szobrot, a talapzatra pedig Brein Ferenc székesfehérvári építész kapott megbízást. 1864 decemberére az is eldőlt, hogy az alkotást a Széchenyi utca északi részén állítják fel. A polgári kezdeményezés másik szép példája, hogy az utca lakói vállalták, hogy saját költségükön beboltoztatják a teret átszelő csatornát, a város pedig biztosította az út kikövezését s a tér rendezését.

1865-ben különösen sok bejegyzés, rövid közlés jelent meg az országos sajtóban. A szobor már ez év elején elkészült báró Vay Miklós bécsi műtermében. A szobor gipszmintázatát a nyár folyamán az Akadémián is kiállították.⁴¹ A tavasz folyamán a költségek fedezésére a szoborbizottmány sorsjátékot akart szervezni, amelyet azonban a városi hatóság nem hagyott jóvá, s így bált rendeztek.⁴² A szobor tervezett felállítását azonban elhalasztották. A bizottmány augusztus 14-én döntött arról, hogy az október elejére tervezett avatást későbbre teszi. Ezt részben pénzügyi szempontok indokolták, másrészt az ünnepély rendezése indokolta. E napra számos programot, így leleplezési ünnepélyt, táncvigalmat, népmulatságot és kivilágítást is terveztek.⁴³ Október 1-jén a szoborállítás érdekében

³⁸ Báró Splényi Henrik (Panád, 1811. november 22. – Nagyenyed, 1893. január 23.). Nagy Iván (1863): *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. X. köt. Pest. 33–339.; Lauschmann: i. m. (1907) 38–39.

³⁹ Csongor Rózsa (1960): *A Vörösmarty Kör története*. István Király Múzeum Közleményei. Sorozatszerk. Fitz Jenő. István Király Múzeum, Székesfehérvár. 20.

⁴⁰ VLKI Feltáró lapok. Ma Szent István tér 6.

⁴¹ *Vasárnapi Újság*, 1865. január 29. XII. évf. 5. sz. 56.

⁴² *Vasárnapi Újság*, 1865. július 2. XII. évf. 27. sz. 341.

⁴³ *Vasárnapi Újság*, 1865. augusztus 27. XII. évf. 35. sz. 440.

hangversenyt szerveztek, szerényebb érdeklődés mellett, mivel a szüret is ekkor volt, a nagyobb arányú megyei részvételt azonban kiemeli a *Vasárnapi Újság*. A hangverseny 210 forint eredménnyel zárult.⁴⁴ A szoborbizottmány megkeresésére a város jelentős támogatást biztosított, elvállalta a „gazda szerepét”, rendezte a teret, és pénzügyi támogatást adott az országos ünnepély díszítéséhez. Az 1866. május 6-án rendezett ünnepséghez a város 400 forinttal járult hozzá, ezen túl a vendéglátást, az elszállásolást és az ellátást is biztosította. Deák Ferenc szállását a püspöki palotában biztosították. A tér elnevezését is ez alkalomra időzítették.⁴⁵

Vörösmarty Mihály szobrának

szab. kir. Székes-Fehérvár városában 1866. évi május 6 dikán tartandó leleplezési ünnepélyére megállapított sorrend.

1. Az ünnepély a zircz-czisztercziek templomában reggeli 9 és fél órakor a főtisztelendő szerzet nagyságos Apátja által tartandó szent misével veszi kezdetét. A nevezett templom a gyülekezési hely, melyben a jobb oldalon levő első osztályú padok a m. tud. akadémia és a Kisfaludy-társaság küldöttjei, a főrendűek, a képviselőház alelnöke, országgyűlési követek és az irodalom képviselői által foglaltatnak el; míg a baloldalon levő első osztályú padok első sora a Vörösmarty-család, s a többi sorok: a szoboregylet-bizottmány tagjainak, a megye s város tisztviselői- és a város képviselőinek lesz fenntartva.

2. Az egyházi ájtatosság végeztével a menet a szobortérre indul. A nagy gymnáziumi ifjúság nyitja meg a díszmenetet; az ifjúság után az énekkar következik. Ezek után nemzeti, megyei és városi lobogók elővitele mellett a szoboregylet-bizottmány — elnökeivel élén — vezeti a meghívott küldöttségeket s a Vörösmarty-családot. A nevezettek után következnek a főrendek, a képviselőház alelnöke, országgyűlést követek, az irodalom képviselői, minden vallásbeli lelkészek, megyei s városi tisztviselők és a város képviselőtestülete.

3. Az előírt sorrend szerint, a menet az ünnepély színhelyére érkezvén, a tanuló ifjúság s az énekkar a szobor háttérében félkörben fog elhelyezkedni; a jobb oldalon emelt díszsátort a küldöttségek és az ünnepelt költő családja foglalandják el; a baloldali díszsátor a főrendek, a képviselőház alelnöke, országgyűlési követek és az irodalom képviselői rendelkezésére álland. A szoboregylet bizottmánya, a rendezők, a megyei s városi tisztviselők és képviselők, a lelkészek, a szobor előtti tért foglalják el.

4. „Isten áldd meg a magyart” eléneklése után gróf Zichy Jenő egyleti elnök tartandja a leleplezési beszédet, — az általa adott jelle a szobrot-takaró lepel

⁴⁴ *Vasárnapi Újság*, 1865. október 7. XII. évf. 41. sz. 521.

⁴⁵ VLKI IV. B. 1105. Székesfehérvár Város Polgári Választmányának iratai, a) jegyzőkönyvek. 1866. február 23. No. 629.

lehull, mire a „Szózat” első vers-szaka énekeltetik. Az elnök folytatja beszédét, s annak végével Fekete János, a szoboregylet jegyzője adja elő a szobor történetét.

5. Következnek a magyar tudományos Akadémia és a Kisfaludy társaság részéről tartandó szónoklatok.

6. A város hölgyei által kitűzött jutalmat elnyert alkalmi költemények felolvastatnak.

7. A városi hatóság elnöke kihirdeti a közgyűlés határozatát, melynél fogva a szobortér a költő halhatatlan nevéről „Vörösmarty-térnek” fog neveztetni.

8. Az ünnepélyt a „Szózat” három vers-szakának eléneklése zárja be.

9. Délután 2 óraker közebéd a lövölde új teremében, a melyhez a közhirre tett után válthatók jegyek. A felköszöntések sorát br. Splényi Henrik, a szoboregylet-bizottmányának elnöke nyitja meg.

10. Délutáni 4 óraker a népünnep kezdete a „Vörösmarty-téren”, este a térnek és a szobornak ünnepélyes kivilágítása; — 9 óraker pedig táncszóvalom a városi lövölde új vigadóájában, a jövedelem felerészben a szobrot környező kert-rácszat javára.

A szoboregylet bizottmányának és a rendezőségnek tagjai nemzeti jelvény által lesznek felismerhetők, hogy a t. ez. vendégek utasítás végett azokhoz fordulhassanak.

A rendre, a bizottmány felkérése folytán, a nagy-gymnásiumi ifjúság választottjai fognak felügyelni, kik is nemzeti karszalagot s a fővegen nemzeti rózsát viselendnek.

Az ünnepi beszédek és a jutalmazott költeményeket tartalmazó emlékkönyv, kis gipszszobrocskák és a szobor kisebb s nagyobb alakú fényképet — a kertrácszat javára — az ünnepély napján a „Vörösmarty-téren”, délután 4 óraker a dízsátorban fognak a megye és város hölgyei által elárusíttatni.

Az ünnepély kedvezőtlen idő esetében, a megyeház nagy teremében fog megtartatni.

A bizottmány — az ünnepély rendének közhirrététele mellett — örömmel értesíti a nemzetet, és az egyes adakozókat, a f. é. május 6-án végbemenendő „szoborleleplezési ünnepélyről,” mely is a valódi érdem elismerésének, Fehérvármegye és Sz.-Fehérvár város hálájának, kegyeletes és hazafias ünnepe leend!

Kelt Sz. Fehérváron, 1866. április 15-én.

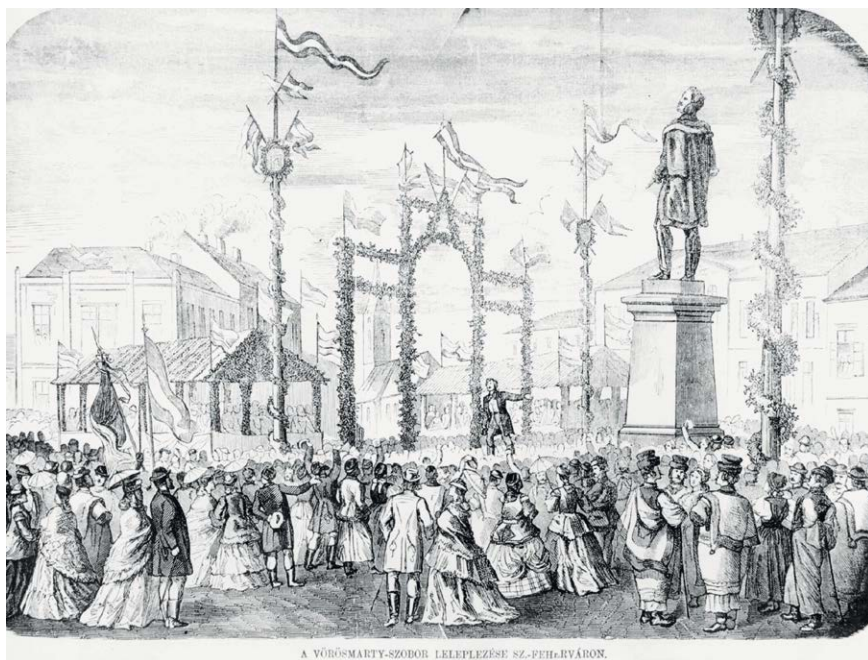
A Vörösmarty szobor-bizottmánya.⁴⁶

Az átadásra 1866. május 6-án került sor, többezres tömeg várta a nagy költő első hazai szobrának leleplezését.⁴⁷ Az első szobrot Berzsenyi Dá-

⁴⁶ Vasárnapi Újság, 1866. április 29. XIII. évf. 17. sz. 204.

⁴⁷ Erdős: i. m. 8.

nielnek állították Niklán, majd Balatonfüreden Kisfaludy Sándorét, ezt követte Kölcsény Ferenc Szatmáron állított szobra, végül Vörösmarty fehérvári szobra. Az eseményen részt vett a ciszter gimnázium részéről Wekerle Sándor diák, későbbi miniszterelnök, aki a gimnázium ifjúsági önképzőkörének zászlaját vitte, és vezette a gimnázium küldöttségét.⁴⁸

A VÖRÖSMARTY-SZOBOR LELEPLEZÉSE SZÉKESFEHÉRVÁRON.

Forrás: Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvár. Fényképgyűjtemény (fotóreprodukció)

A szoborbizottság működése nemcsak azért figyelemre méltó, mert egy jó ügyet támogatott, de összefogást hozott, és erősítette a polgárság önszerveződését, ami egyúttal egy jó és komoly ügyet is szolgált. Emellett egy új tér kialakulásához, a belvárosias terület bővüléséhez is vezetett, növelte a városiasodást azzal, hogy nem az eredetileg tervezett helyre, a vármegyeháza elé került, így a belváros közvetlen szomszédságában új fásított liget létesülhetett.

A Székesfehérvári Vörösmarty Szoborbizottmány alakulását követő évben nagyobb politikai változások mentek végbe. 1861 januárjában helyhatósági választások voltak. Új tisztkart választottak, majd országgyűlési választásokat is tartottak. A helyhatóság újjáalakulását követően hamarosan sor került a Fejérvári Casino alakulásának előkészítésére. 1861 februárjában tartott értekezletükön, a városi és a megyei közéletet is kép-

⁴⁸ Lauschmann Gyula (1996): *Székesfehérvár története*. IV. kötet. *A szabadságharc leverésétől az első világháborúig 1849–1914*. Székesfehérvár Városi Levéltára, Székesfehérvár. 283.

viselő résztvevők tanácskozásakor már nagyobb érdeklődés mutatkozott a kör iránt. Az alakuló ülésre 1861. március 15-én került sor, az alapszabály jóváhagyására 1862. április 3-áig kellett várni.⁴⁹ A Fejérvári Casino alapszabályait és a tagok névsorát tartalmazó füzet 1862-ben látott napvilágot. Az egylet vezetésében csupán egy helyen történt változás: a pénztárnoki teendőket már nem Say Rudolf, hanem Pete Dani látta el. Az egylet elnöke báró Splényi Henrik, igazgatója König József lett. Az egylet számos nemes célkitűzést fogalmazott meg: *„A fejérvári casino előmozdítja és megszerzi a művelt társaséleti élvezeteket s körében, tekintettel a kor hazafias igényeire is, előmozdítandja mindazt, mi szép, jó és hasznos.”*⁵⁰ Az évenkénti tisztújítást elrendelő alapszabály számos műveltségi célkitűzést is érintett, így a d.) pontban kimondta, hogy *„a társalgási élet fűszerezésére s érdeműs honfiak magyar vendégszeretettel szíves látására vagy bármely más célra adandó lakomák, estélyek, zenevigadalmak a választmány által rendeztetnek”*. A házi szabályokban olvashatunk többek között arról is, hogy az igazgatóság hírlapokat is rendel, s a választmányi tagok is tehetnek javaslatot, mely sajtót rendelje meg az egyesület. Az egy ideig a Színpártoló Egyesület helyiségeiben működő kaszinó *„helyiségei kora reggeltől késő estig, a körülményekhez képest választmányilag meghatározandó órákban nyitva állanak, könyvtára, hírlapjai, tekeasztalai s étterme a tagok használatára szolgálnak”*, a kölcsönzést azonban az alapszabály nem engedte meg: *„bármely irományt, könyvet, hírlapot, földképet vagy bármi mászt az egylet helyiségeiből elvinni nem szabad”*.⁵¹

Az egyesület eredetileg 150 taggal alakult meg, de a következő évben 225 tagról tudunk a pártoló tagokon túlmenően. Ezzel népesebb volt, mint az 1850-ben alakult Székes-Fejérvári Casino hiszen az 189 fős tagsággal rendelkezett. A tagsági viszony, mint a korábbi kaszinók esetében is, három évre terjedt, s ekkor évi 10 forint tagdíjat kellett fizetni.⁵²

A tagságban a város és a megye meghatározó személyiségeit találjuk. Tagja volt a körnek gróf Cziráky János főispán, Szógyény Marich László későbbi főispán, több korábbi megyei alispán és járási esküdt. Az arisztokrata családok közül erősen reprezentáltak a gróf Batthyányak és a gróf Zichyek, akik a várossal hagyományosan is szorosabb kapcsolatot alakítottak ki, de a báró Fiáth családon kívül ott találjuk gróf Eszterházy Lászlót, gróf Festetich Gézát, gróf Schmeidegg Jánost számos, a városban lakó, megyei hivatalt viselt nemessel együtt (pl. Kenessey, Kolosváry, Meszlenyi, Zuber stb.). Egyes városi polgárcsaládok (pl. Braun, Márkus, Námessy, Pribék, Say) több generációja is tagsággal rendelkezett.

⁴⁹ Lauschmann: i. m. (1996) 42–43.

⁵⁰ *A Fejérvári Casino részvényeseinek névsora és szabályai 1862. Második év.* Kiadta: Környei János egyleti jegyző. Székes-Fejérvárott. özv. Számmar Pálné betűivel. 1862. 20.

⁵¹ Uo. 27., 31.

⁵² Uo. 3–18.

A városi tiszttikarból jelen volt Ferency János korábbi polgármester, Pacsay György regnáló polgármester, Kőnig József főbíró, Környi János városi főjegyző. Novák Kálmán későbbi polgármester mellett számos korábbi tanácsnok, de a városi mérnök, orvosok, gyógyszerészek és ügyvédek is. Tagjai között láthatjuk a város egyik neves tudós és politikus szülöttjét, Schwarz Gyulát, a város későbbi országgyűlési képviselőjét. A székesfehérvári káptalan tagjai is támogatták a kaszinó munkáját: Pauer János kanonok, későbbi székesfehérvári püspök mellett Vénosz Imre, Nyírák Ignác és Schwanfelder József kanonokok és Matuska János címzetes kanonok. A tagok között láthatjuk azokat a személyeket, akik a város civil szervezésű kulturális életében a későbbiek során is fontos vagy meghatározó szerepet vittek: Boross Mihály, Fekete János, Rajniss Mátyás, Rozgonyi György, Zsömböry Ede, báró Splényi Henrik stb.

A kaszinó működéséről keveset tudunk. Lausmann Gyula sok olyan forrást összegyűjtött, amelyek egykorú magángyűjteményekben voltak fellelhetőek. Ezek jelentős részét ma már nem ismerjük. A kaszinó működésére vonatkozóan édesapjától, Lausmann Józseftől is információkhoz juthatott, hiszen az 1861-ben alakult kaszinó tagjainak névsorában őt is megtaláljuk. Lausmann is kiemeli, hogy a kaszinó megalakulásában fontos cél volt az irodalom és a művészet pártolása, amellet, hogy tartalmi keretét a szórakozás alkotta. Az alapszabályhoz a Pesti Nemzeti Kör rendelkezései szolgáltak mintául. A helytartótanács 1862. április 3-án erősítette azt meg. Lausmann azt is tudta, hogy az eredeti példányt a kaszinó alapjain később megalakult Vörösmarty Kör őrizte iratai között. Az 1863. évi közgyűlésen báró Splényi Henrik elnök megemlíti, hogy *„eme szellemi előhaladás egyik emeltyűjéül szolgáló intézet nem pártoltatik rendeltetésének megfelelő buzgalommal”*. Nem volt elégedett a kaszinó látogatottságával és a befizetett tagdíjakkal sem. Ettől függetlenül azonban a vezetőség megpróbálta az alapszabályban lefektetett célokat megvalósítani. 1861 decemberében a városban működő színészek egy csoportját (Szuper Károly, Tiszti Lajos, Jánossi Gábor, Kovács, Keleti és Molnár színészeket) felvetette ún. foglalkozó tagoknak, ami azt jelentette, hogy egy rendes tag ajánlásával a „foglalkozó”, akinek nem volt állandó lakása a városban, három hónapig látogathatta a kaszinó helyiségeit három forint díj ellenében. A színészek számára díj nélkül ajánlotta föl ezt a lehetőséget, a művészet pártolására való tekintettel, a színidény végéig.⁵³

1862. május 8-án hangversenyt szerveztek Füredi Mihály színész és Szuborits Manó közreműködésével. E rendezvény tiszta jövedelmét, 230 forint 56 krajcár bevételt a könyvtár gyarapítására fordították. A *Buda-pesti Szemle* előző évfolyamait rendelték meg. 1863-ban Splényi elnök a rendkívüli aszályra való tekintettel indított akciót az „alföldi ínségek

⁵³ Lausmann (1996): i. m. 42–45.

gyámolítására”. Egy sorsjátékkal egybekötött hangversenyt szerveztek az egész megye területén a Fejér megyei Gazdasági Egyesülettel karöltve, amit 1864. február 20-án tartottak a megyeház nagytermében. Lausmann szerint a rendezvény „igen szépen jövedelmezett”. Annak ellenére, hogy 1864-ben újabb három évre megalakult, a kaszinó anyagi gondjai nem szűntek meg. A hátralékos tagdíjak összege 2225 forintra rúgott, a közgyűlésen pedig mindössze 20 részvényes jelent meg. Ennek ellenére az új ciklus 147 aláíró taggal folytatódott. 1865 áprilisára azonban a kiadások mellett mindössze 4 forint bevétel keletkezett. 1866 novemberében Zsömböry Ede igazgató rendkívüli közgyűlést hívott össze, és fennállt a veszélye annak, hogy a kaszinó megszűnik. Splényi Henrik lelkesítő beszéde nyomán elhatározták, hogy még egy kísérletet tesznek a megmentésére. Aláírási ívet bocsátottak ki, hogy a jelentkezők számától tegyék függővé a kaszinó jövőbeni sorsát. Lausmann Gyula megjegyzi, hogy a városban pont akkor szűnt volna meg a társas érintkezés egyik fontos színtere, amikor az országban kedvező politikai változások voltak küszöbön. 1867. január 17-ig azonban csupán 32 tag jelezte aláírásával, hogy továbbra is tag akar maradni. Márciusig meghosszabbították a jelentkezési lehetőséget, és közgyűlés összehívását tervezték, amelyen végleg eldöntik a kaszinó sorsát. A kaszinó könyvtárosa, Fekete János a március 10-re összehívott közgyűlésen új bejelentést tett. Tulajdonképpen egy új társaskör, a Vörösmarty Kör alapszabályának vázlatával érkezett, amit a kaszinó alapjain kívánt létrehozni. A közgyűlés megbízta Zsömböry Ede, dr. Ligeti József igazgató és Kenessey Kálmán választmányi tagokat, hogy az alakulófélben lévő Vörösmarty Körrel tárgyaljanak. A kaszinó bútorait és a könyvtárát, valamint a fenntartásához szükséges 200 forintot is felajánlották a kör számára. A kaszinó 1867. szeptember 29-én véglegesen feloszlott, és összes vagyonát a Vörösmarty Körnek adta át. Ez magában foglalta a tagdíjak behajtási jogát is, ami 1075 forintot tett ki.⁵⁴

Mindezek mellett a szoborbizottság tevékenysége a szobor felállítása után sem szűnt meg teljesen, hiszen ez is előzménye volt a Vörösmarty nevét viselő egyesületnek. Vörösmarty szellemi örökségének ápolását az egy évvel a szoborállítás után, 1867. május 6-án megalakult Vörösmarty Kör vette át, s hamarosan a város életének talán legfontosabb civil kulturális szervezete lett. Fekete János, Zsömböry Ede és Splényi Henrik a szoborbizottmányt és nem utolsósorban a kaszinó szellemiségét képviselték az új egyesületben. Az új alapszabályt Fekete János megyei főjegyző fogalmazta meg.

A Vörösmarty Kör általános céljait a következőképpen határozta meg: *„Közműveltség fejlesztése, közszellemi ébresztése, 's ápolása, szaktudományi vívmányok, 's szépművészetek részleges ismertetése 's ez érdemben figyelem*

*ébresztés. – Társalgás és társadalmi élvezetek előmozdítása – Ész és szívnek párhuzamos művelése, 's ez által az egyetemes műveltség valódi színvonalának megközelítésére törekvés.'*⁵⁵ *A társaskör összetett célokat fogalmazott meg. Az alapszabály azonban részletezte az e célok eléréséhez szükséges tevékenységeket is. Az olvasókörokhöz hasonló gondolat is megjelent a kör alapszabályában. Fekete elképzelése lehetett a „közszellem ébresztésül népszerű felolvasások” tartása és egyúttal a rokon törekvésű egyesületekkel való együttműködés. Ez valójában egy egyesületet jelentett ekkor, a Székes-Fejérvári Tóváros-negyedi Olvasó Kört, melynek megalakulásáról később szólunk.*

A havonta tartandó ún. kisgyűléseken szavazatok, felolvasások, ismeretterjesztő, részben szépirodalmi, részben szaktudományi és történelmi tárgyú előadások szervezését határozták el. A „honi” irodalom pártolását és a közművelődés terjesztését kívánta elősegíteni szép- és szakirodalmi művek vásárlásával, valamint irodalmi pályázatok meghirdetésével. A tagok számára napilapok, folyóiratok és szaktudományi lapok vásárlása is szerepel az alapszabályokban. Társaskör lévén természetes, hogy kirándulások, estélyek és egyéb összejövetelek szervezése is szerepelt céljai között.⁵⁶

A kör három évre alakult, természetesen a hosszabbítás lehetőségével. Tagok tekintetében csak annyi megkötés volt, hogy „feddhetetlen életű egyének” lehettek, és évi tagdíja hat forint volt. A következő tisztségviselőkkel működött: elnök, két igazgató, két jegyző, pénztáros. Az ún. kisgyűlés 24 főből állt, amit alkalmanként 36 főre egészítettek ki. A megbízatás egy évre szólt. A kör 126 fővel alakult meg, nemcsak a városi polgárságból, de a birtokos nemességből is voltak tagjai.⁵⁷ Az első évben a Magyar Király Szállóban, majd a Fekete Sas Szállóban béreltek helyiségeket; amikor felépült a Vörösmarty Színház, ott kaptak helyet. Az alapszabály jóváhagyásának napján, 1867. augusztus 4-én arról is döntött a kisgyűlés, hogy tevékenységüket szakosztályokba szervezik. Ez egy igen modern gondolat volt, és mutatja a kör nagyívű terveit. A Szépirodalmi Szakosztály a szépirodalmat, a nyelvtudományt, esztétikát és rokon tudományokat, a Természettudományi és Filozófiai Szakosztály a természettudományokat és rokon tudományait, a filozófiát és matematikát, a Jog- és Államtudományi Szakosztály pedig a jogtudományt, a történelmet, a politikát, régészetet és ezek rokon tudományait tömörítette.⁵⁸ Utóbbi 1870–1873 között Pauer János kanonok vezette, míg a Természettudományi és Filozófiai Szakosztályt az egylet megalakulásától 1870-ig Kuti Márton tanár, felsővárosi plébános.⁵⁹

⁵⁵ Csurgai Horváth– Erdős: i. m. 51.

⁵⁶ Uo. 52.

⁵⁷ Lausmann (1996): i. m. 88.

⁵⁸ Csongor: i. m. 24.

⁵⁹ Forintos Attila (2005): *A Székesfehérvári székeskáptalan. Adattár 1777–2004.* Alba Ci-

A kör egyik jeles képviselője, Fekete János személyén keresztül jól érzékelhető az a sokrétű tevékenység, amit a kor öntudatos polgára képviselt. Fekete János a megyeszékhelyhez közeli Nyéken (ma Kápolnásnyék) született 1817-ben. 1843-tól a szabadságharc kitöréséig Székesfehérváron ügyvédként dolgozott. Közéleti pályája ezt követően a megyéhez kötötte, alügyésszé, majd főjegyzővé választották. A neoabszolutizmus időszaka alatt a város polgármestere kitiltotta Székesfehérvárról, csak 1857-ben tért vissza. Többek között a Fejér megyei Gazdasági Egyesületben is szerepet vitt, annak titkáráként tevékenykedett. Fekete felvetése volt a város első napilapjának alapítása is, az általa szerkesztendő magyar nyelvű lap azonban nem kapott engedélyt, sőt azt a városi hatóság sem támogatta, tekintettel arra, hogy a pesti s a bécsi lapok is könnyen elérhetőek a városban.⁶⁰ 1861-ben ismét megyei főjegyző, majd a provizórium bevezetésekor leköszönt. 1865-ben ismét megyei főjegyző, majd 1871-től haláláig megyei főlevéltárnok. Emellett a Tóvárosi Olvasókör elnöke, a Fejér megyei és Székesfehérvár városi Történelmi és Régész Egyesület, valamint a Vörösmarty Kör tagja is. Írásai országos lapokban is megjelentek: a *Pesti Divatlapban*, a *Hölgyfutárban*, a *Budapesti Visszhangban*, a *Nagy Tükörben* és a Győrben megjelent *Hazánk* című lapban is.⁶¹

A szakosztályok száma később kiegészült egy társadalmi csoportnak nevezett szakosztállyal, amelyben a modern gyakorlati tudományok kaptak helyet, mint például a mérnöki, építési, orvosi, gyógyszerészeti, pedagógiai tárgyú ismeretek, de a zene sem maradt ki az ismeretkörökből a későbbiekben. A szakosztályok felolvasóesteket szerveztek a legkülönbözőbb témákban, amelyekben szerepelt az orvostudomány, a nőkérdés és a nevelés is. Zenei esteket is tartottak, igen vegyes színvonalon, mégis úttörő kezdeményezésnek volt tekinthető. Nem mozgattott meg tömegeket a városban, de talán ez nem is volt elvárható.⁶²

A társaság megalakulásakor egyik fontos tevékenységének tekintette Vörösmarty szellemi örökségének ápolását. Minden évben Mihály-napi búcsújárást szerveztek, ehhez kapcsolódóan szeptember 28-án a Vörösmarty-szobornál ünnepélyes koszorúzást tartottak, zene kíséretében zászlós felvonulással egybekötve. A költő születésének és halálának évfordulóján városszerte megemlékezéseket szerveztek, verseit szavalták, és az ünnepségeket díszvacsora követte. Halálának évfordulóján a ciszterci templomban gyászmise volt. Születésének századik évfordulóján, 1900. december 1-jén országos ünnepségre került sor. Az ünnepségen nemcsak a város és a megye vezetői, de az ország minden részéből érkeztek vendé-

vitas Történelmi Alapítvány, Székesfehérvár. 81., 113.

⁶⁰ *Vasárnapi Újság*, 1860. szeptember 16. VII. évf. 38. sz. 460.

⁶¹ Szinnyei József (1980–1981): *Magyar Írók élete és munkái*. III. köt. A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése utánnyomás-sorozata. Budapest. 302–304.

⁶² Csongor: i. m. 27.

gek. A Magyar Király Szállóban tartott díszfogadáson részt vett Eötvös Lóránd, Gyulai Pál és Benedek Elek is, az ünnepi beszédet Széll Kálmán miniszterelnök mondta. Szobránál mintegy ötven társadalmi szervezet koszorúzott, többek között a Déli-Vasút Társaság munkásai, akiknek énekkara énekelt az ünnepségen. A megyeháza nagytermében pedig Vass Bertalan méltatta a költőt. Nyéken ezen a napon emléktáblát helyeztek el a költő szülőházán.

A kör adta ki először a költő születésének 100. évfordulójára a *Vörösmarty Emlékkönyve* című kötetet. A szerkesztő dr. Czapáry László, a ciszter gimnázium tanára, a kör akkori titkára volt. A kötet beszámolt a székesfehérvári és nyéki ünnepségekről, a rendezvények ünnepi beszédeit is közölte.⁶³

Dr. Kuthy József választmányi tag vetette fel az egyik választmányi ülésen, 1899. február 19-én, hogy a Vörösmarty Kör a költő születésének 100. évfordulóján ne csak az évenként szokásos ünnepet rendezze meg. A tervek kimunkálására bizottságot alakítottak. A bizottság tagjai, Vértessy József igazgató elnökletével, dr. Kuthy József és gróf Festetich Benó voltak. A választmány pedig kimondta, hogy az 1900. december 1-jén rendezendő ünnepségeknek országos jelleget kell adni. A háromtagú bizottságot kibővítették, s létrejött egy nagybizottság is, amelynek elnöke Zichy Jenő gróf, a kör elnöke, helyettese pedig a kör helyettese, Vértessy József lett. A nagybizottságba bevonták a Magyar Tudományos Akadémia, a Kisfaludy Társaság és a Petőfi Társaság képviselőit is.⁶⁴ Az elfogadott ünnepi programban szerepelt, hogy az emlékbeszéd megtartására Vass Bertalan fehérvári főgimnáziumi tanárt kérték fel, aki később a pécsi római katolikus főgimnázium igazgatója lett. Vörösmarty nyéki szülőházán a költőhöz méltó emléktáblát kívánták elhelyezni (gróf Nádasdy Ferencz akkori tulajdonos a 60-as években már egy kisebb emléktáblával megjelölte). Czapáry László gimnáziumi tanár, a kör titkára pedig arra kapott megbízást, hogy gyűjtse össze Vörösmarty levelezését, és szerkessze meg az alkalomra Vörösmarty emlékkönyvét. A Vörösmarty-ünnepen való részvételre szóló első felhívást 1899. szeptember 3-án küldte szét a bizottság. Az országos ünnepség előtt bevezetésként a Vörösmarty Kör „házi ünnepére” is sor került. Az alkalomra a ciszter gimnázium főigazgatója felkérte Vastagh György festőművészt, hogy fesse meg Vörösmarty arcképét. A festmény leleplezésére 1900. november 25-én délután fél hétkor került sor nagyszámú közönség előtt. Az ünne-

⁶³ *Vörösmarty Emlékkönyve*. (Szerk.): Czapáry László. Vörösmarty-Kör, Székesfehérvár. 1900.

⁶⁴ Uo. LIII.

pi beszédet Schlamadinger Jenő, a kör titkára mondta. „Az ünnepi ténykedést 60 terítékes vacsora követte.”⁶⁵

A város az ünnepet megelőző napon zászlódíszolt öltött, az ünnep napjára pedig díszkivilágítást rendezett. Az ünnep a költő szülőházán elhelyezett emléktábla ünnepélyes leleplezésével kezdődött. A Déli Vasút ingyen indított különvonatot Nyékre 1900. november 3-án két óra harminc perckor, a vonatot a fellobogózott pályaudvaron a déli vasúti munkások zenekarának indulói mellett búcsúztatták. A vonat a vendégek kényelmére a nyílt pályán állt meg a költő szülőháza mellett. November 30-án a kör termeiben ismerkedési estély volt a vendégek tiszteletére, a színházban pedig díszelőadáson Vörösmarty történeti tragédiája, *Az áldozat* került bemutatásra mérsékelt, leszállított helyárák mellett.⁶⁶ December 1-jén a vármegye díszgyűlést tartott az ország minden részéből érkező vendégekkel. Az ünnepségen részt vett a nagy költő fia, Vörösmarty Béla államtitkár, és annak veje, Széll Kálmán miniszterelnök több miniszterével.⁶⁷ Utána a Szent István-székesegyházban Károly János káptalani helynök vezetésével Te Deumot tartottak. A mise után a Nádor utcában a ciszterci rendház elé vonult a díszes menet az itt felállított emléktábla leleplezésére. Az ünnepség a színházban folytatódott ünnepi beszédek és a költő legismertebb verseinek felolvasásával, valamint az emlékkönyv bemutatásával. Az ünnepség után megkoszorúzták a költő szobrát, és a város négyszázötven terítékű ebédet adott a Magyar Király fogadóban. *„A lobogódíszben uszó várost este a lakosság kivilágította; fény, világosság hirdette a Halhatatlan ünnepsét mindenfelé, nemcsak a belvárosban, de a külvárosok legszélső házaiban is.”*⁶⁸

Czapáryhoz kapcsolódik a kör 25 éves működését ismertető jelentés, melyet az 1892. november 27-i közgyűlésen olvasott fel. 1892–1904 között volt a kör titkára, és számos Vörösmarty-estélyt is szervezett. 1869-től az egyesület lehetővé tette a néptanítók számára, hogy a kör kínálta művelődési lehetőségeket a tagdíj megfizetése nélkül használhassák. Ez komoly lépés volt a korban, és annak el- és felismerése, hogy az önképzésnek nagy jelentősége van a tudás továbbadásában is, és egyfajta szociális érzékenységről is tanúskodott. A Vörösmarty Kör köztudottan a tehetséges, vagyonos polgárok és értelmiségiek egyesülete volt, azonban nincs arra adat, hogy néptanítók látogatták-e a kört, a Tóvárosi Olvasóköri esetében azonban tudunk erről.

Számos más megemlékezés szervezésében is részt vállalt az egyesület. 1871. március 19-én Eötvös József-emlékünnepséget rendeztek irodal-

⁶⁵ Uo. LVII–LVIII.

⁶⁶ Uo. LXIII.

⁶⁷ Uo. LXX.

⁶⁸ Uo. XC–C.

mi est keretében, ahol részleteket olvastak fel *A karthauzi* című regényéből. Megemlékeztek a szabadságharc ötvenedik évfordulójáról. Gyűjtést indítottak a Kassára tervezett Rákóczi-szobor felállításához, s több mint nyolcezer koronát gyűjtöttek. A Vörösmarty Színház, vagyis egy állandó kőszínház építését, valamint a pákozdi csata emlékművének felállítását is a kör kezdeményezte. Volt szerepe az Erkel-ünnepségek megrendezésében, és karitatív tevékenységre is van példa, amikor az 1876. évi árvíz károsultjainak megsegítésében vett részt.⁶⁹

A kör könyvtárának alapját a Casino könyvtára jelentette ekkor, és mintegy kétszáz forintnyi összeg is hozzátartozott. A könyvtárat adakozásból, ajándékozással és vásárlásból fejlesztették. A rendes évi költségvetésből évi száz koronát fordítottak gyarapításra a nyolcvanas évektől. A kör megalakulásakor nem lehetett kölcsönözni, ahogyan elődje, a Casino könyvtárából sem. 1875-től tette lehetővé egy választmányi döntés, hogy a tagok kölcsönözhesenek. A kör bár rendelkezett könyvtárral, az nem tartozott a legjelentősebbek közé, a több mint 550 kötet és füzet többsége magyar nyelvű volt, a kölcsönkönyvtárként is működő gyűjtemény a Palotai városi Olvasókör szintjén működött, azzal azonos látogatottság és kölcsönzés zajlott és a Tóvárosi Olvasókör eredményeit meg sem közelítette.⁷⁰ A századfordulón 670 kötet volt az állomány, ami a szépirodalmon túl tudományos műveket is jelentett. A folyóirat-tár a könyvtár mellett működött. Folyóiratot nem lehetett kölcsönözni. A kor fontos napilapjait és folyóiratait megtalálhatjuk az állományban, és több külföldi lap is járt a körnek: *Pesti Napló*, *Reform*, *Hon*, *Magyar Újság*, *Ellenőr*, *Szabad Sajtó*, *Buda-pesti Közlöny*, *Vasárnapi Újság*, *Figyelő*, *Színpad*, *Fővárosi Lapok*, *Hazánk és Külföld*, *Magyarország*, *Nagyvilág*, *Borsszem Jankó*, *Üstökös*, *Bolond Miska*, *Kelet*, *Erdély*, *Székesfehérvár*, *Pester Lloyd*, *Illustrierte Zeitung*, *Tagepresse*, *Fliegende Blätter*, *Magyar Nyelvőr*, *Archeológiai Értesítő*, *Fremdenblatt*. A helyi lapok szemére is vetik a vezetőségnek, hogy a helyi és olcsóbb, népszerű lapokra nem gondolnak.⁷¹

Ahogy az azt később látni fogjuk, az egyesületek anyagi háttere és finanszírozása meglehetősen bizonytalan volt. A tagdíjakra és a különböző rendezvények egyéb bevételeire szorítkozott. A Vörösmarty Kör is gyakran küzdött nehézségekkel, amit rendre elkerült egy-egy gazdag adakozó segítségével. Többször fölmerült az is, hogy egy másik egyesülettel lépjen fúzióra. Ilyen volt a nem sokkal korábban alakult Fejér megyei és Székesfehérvár városi Régészeti Egylettel folytatott tárgyalás 1876-ban. Ezt Zichy Jenő gróf is támogatta, és egyesülés esetén felajánlotta családi

⁶⁹ Csongor: i. m. 30–31.

⁷⁰ György Aladár (1886): *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*. Hivatalos Statisztikai Közlemények, Budapest. 358–359.

⁷¹ Csongor: i. m. 32–33.

könyvtárának nyolcszáz kötetét és harminc festményét. (Megjegyezzük, hogy Fejér megyében a legnagyobb magánkönyvtárral rendelkezett.) Az egyesülésről hosszasan tárgyaltak, de a Régészeti Egylet végül meghíúsította ezt. 1902-ben még egyszer fölvetődött, de az egylet ekkor sem akarta, ennek oka az eltérő célkitűzések lehettek. Mint azt később látni fogjuk, a kor meghozta az igényt az olvasókörök megalakításához, ami azt jelentette, hogy a város különböző városrészeiben is létrejöttek olvasóegyletek. Így került előtérbe a legnagyobb és legjobban működő körrel történő egyesülés. Erre 1907-ben került sor. A két vezetőség lemondott, és új vezetőséget választottak. A Tóvárosi Olvasókör aktív és passzív vagyonát magával vitte, a Vörösmarty Kör pedig a Vörösmarty-kultusz ápolásának megtartását tartotta fontos szempontnak. Az új elnök gróf Széchenyi Viktor akkori főispán lett, aki személyében komoly garanciát jelentett az egyesületnek. Széchenyi Viktor nem sokkal korábban, 1906 áprilisában lett először a megye és a város főispánja. A taglétszám nőtt. A kör a városi és vármegyei előkelőségek, tisztviselők, katonatisztek és kereskedők találkozóhelyévé vált, társadalmi rang volt a tagjának lenni. Ahogyan az összes kulturális egyesület számára problémát jelentett a hely, így a Vörösmarty Kör számára is. Igaz, mindig megoldódott. 1908-ban Széchenyi Viktor saját, Kossuth utcai palotáját úgy építette, a neves, helybéli Say Ferenc építész tervei alapján, hogy annak emeleti helyiségei a kör rendelkezésére állhassanak.⁷² Bálók, partik, díszvacsorák, estélyek, rendezvények színhelye volt. Ekkor 351 tagot számlált az egyesület, ez a szám később sem változott érdemben.⁷³ A háború után pedig megvásárolták az épületet.⁷⁴

* * *

Székesfehérvár művelődéstörténetének újabb fejezetét hamarosan közöljük.

⁷² VLKI IV. B. 1405 Székesfehérvár város Tanácsának iratai 1908. No. 5557.

⁷³ Thirring G.: i. m. 527.

⁷⁴ A Vörösmarty Kör könyvtárának állománya az 1920-as évek végére meghaladta a 2000 kötetet, a tagság létszáma pedig mintegy 400 főre növekedett.

A CHICAGO-SZIMBÓLUM TÖRTÉNETE

Koudela Pál

Összefoglaló:

Chicago neve egybeforrott a túlnépesedéssel, bűnözéssel és a városi problémákkal, s talán kevésbé szembeötlő módon, de a városkutatással a nagyvárosok fejlődésével, a felhőkarcolókkal és számos más vívmánnyal is. Chicago története rövid és tankönyvbe illő, s híre néhány évtizeden belül az egész világban elterjedt, erős, a város saját életére is visszahatoló szimbólummá vált. Ebben a tanulmányban a szimbólum egyes jelentéselemeinek valós és imaginárius történetét fejtjük ki a telekspekulációtól a gyors népességnövekedésen, a hamar megjelenő szervezett és szervezetlen bűnözésen keresztül a tudományos és irodalmi életig. A városok a történetileg konstruált jelentések hordozói. A várostörténet művelődéstörténeti szemmel nem más, mint eltérő közösségek története. A város szimbolikus értelmezése a viselkedés, a közterek és tereptárgyak jelentéseinek vizsgálata központi eleme a művelődéstörténetnek – Chicago művelődéstörténeti elemzéséhez ezek az elvek vezettek.

Kulcsszavak: Chicago, várostörténet, mentalitástörténet, telekspekuláció, népességrebukkanás, kriminológia

Abstract:

Chicago's name is intertwined with overpopulation, crime, and urban problems, and perhaps in a less conspicuous way, with urban development, the development of big cities, skyscrapers, and many other achievements. Chicago's history is short and textbook-friendly, and within a few decades, its fame has spread throughout the world, becoming a strong symbol of the city's own life. In this study, we elaborate on the real and imaginary history of each of the meaningful elements of the symbol, from land speculation and rapid population growth, through the soon-to-appear organized and unorganized crime, to scientific and literary life. Cities are carriers of historically constructed meanings. Through the eyes of cultural history, the history of the city is nothing but the history of different communities. The symbolic interpretation of the city, the study of the meanings of behaviour, public spaces, and landmarks, is a central element of cultural history — these principles are behind the analysis of Chicago's cultural history.

Keywords: Chicago, urban history, history of mentalities, land speculation, population boom, criminology

Bevezetés

Chicago népessége, területe, infrastruktúrája és szinte minden település-, társadalom- és gazdaságföldrajzi paramétere egyedülállóan gyorsan nőtt az 1833-as megalapítását követő évszázadban, s ez a várost világszeretetté tette, neve hamar országos és nemzetközi szimbólummá vált. Mindez elég gyorsan következett be ahhoz, hogy már a 19. század végére Budapesten is városrész kapjon közhasználatú nevet utána – s noha erről csak a 20. század elejéről vannak legkorábban feljegyzések, feltételezhető, hogy a névhasználat korábbi.¹ Az évtizedek során rengeteg jelentés-tartalom kapcsolódott a Chicago névhez, melyek területi és korszakonkénti rétegeit nem szándékozunk feltárni. Bemutatjuk azonban a város történetének első évszázadában azon tényezőket, melyek megítélésünk szerint a legnagyobb mértékben járultak hozzá a hírnév formálódásához.

Talán kicsivel többet is mondunk: Chicago olyan mentális konstrukcióvá vált, ami nemcsak túlnőtt a szimbolikus jelentéstartalmat meghatározó mögöttes tartalomra, hanem önálló, gondolatformáló jelentőségre tett szert. Bismarck 1870-ben így vallott Philip Sheridannek, az uniós tábornok európai látogatása során: „Bárcsak Amerikába látogathatnék, hogy legalább Chicagót láthassam!”² Hasonló vágyát fejezte ki Viktória királynő és Thomas Carlyle is ez idő tájt.³ Mindezek történeti hi-telessége talán kevésbé fontos, mint általános elterjedésük: idézik törté-nészek, közírók és építészek – nyomatékot adva annak a nézetnek, hogy Chicago már 1870-ben egyet jelent Amerikával.

A városok a történelem során mindig szimbolikus terek voltak, a klasz-szikus világ számos települését a világegyetem modelljeként építették meg, szakrális, közigazgatási szerepük pedig meghatározta sorsukat, ám korántsem minden város vált globális léptékben is szimbólummá. A vá-ros a huszadik század során már biztosan többet jelentett kulturális ki-fejezési formánál. A modernitás kultúrája, a gyors társadalmi változá-sokat is magában foglaló kultúra, a mindent áruvá változtató gazdasági környezet, a tömegtársadalom és a széttöredezettség nem csupán a vá-ros kultúrájának jellemzői, hanem maga a szintiszta város. Az új műve-lődéstörténet képviselői ezért fordultak olyan témák felé, mint a történeti emlékezet, a közterek, a kollektív identitás vagy a fogyasztói szokások.⁴

¹ Az erzsébetvárosi terület kiépítésének előzményeihez: Jelinek Júda (2019): Egy gettó új élete? *Budapest*, 42 (4): 6–9. A városrész nevének irodalmi életéről: K. Horváth Zsolt (2011): *KÍVÜL. Peremhelyzet és a habitus formálódása Mérei Ferenc élettörténetében*. Doktori disszertáció. ELTE, Budapest. 117–142.

² Miller, Donald L. (1997): *City of The Century: The Epic of Chicago and the Making of America*. Simon & Schuster, New York. 131.

³ Lewis, Lloyd (1929): *Chicago: The History of its Reputation*. Part. I. Harcourt, Bracen and Company, New York. 113.

⁴ Gordon, Alan (2004): Introduction: The New Cultural History and Urban History:

A művelődéstörténet érdeklődése a hetvenes évektől kezdett az okozati rendszerek helyett a jelentések felé fordulni. Clifford Geertz vitathatatlan hatása ez, noha a hetvenes évek művelődéstörténészei az *Annales* harmadik generációját jelentették már, s a mentalitástörténet Marc Bloch és Lucien Febvre mellett Huizingán át egészen Jacob Burckhardtig, társadalmi vonatkozásában pedig, a kollektív középpontba állítása az individuális helyett, Maurice Halbwachson át Durkheimig is visszavezethető. Geertz statikussá változtatta a történetírást, cserébe a tárgyak és események megkonstruált jelentéseit állította a központba. Az ő nyomán mára egyetlen kulturális entitás sem értelmezhető egyetlen monolitikus szimbólumként, plurális szemléletet hozott, s szemléletét lassanként a történettudomány is a maga képére formálta, a változás lehetőségét visszacsempészve az értelmezési keretek közé.

Ez a pluralitás és dinamizmus a legfontosabb keret, melynek mentén Chicago tényleges változásai szimbólumként is értelmet nyernek. Mint-hogy – Charles Tilly nyomán⁵ – ódzkodunk egy általános és grandiózus várostörténet képében értelmet keresni, a partikuláris elemek azon csoportjára összpontosítunk, melyek önmagukban és kontextusba ágyazva is elégségesek a szimbolikus jelentésformálódás bemutatására. A városok a történetileg konstruált jelentések hordozói. A várostörténet művelődéstörténeti szemmel nem más, mint eltérő közösségek története. A város szimbolikus értelmezése, a viselkedés, a közterek és tereptárgyak jelentéseinek vizsgálata központi eleme a művelődéstörténetnek, a városantropológiának és a városszociológia Los Angeles-i iskolájának egyaránt. A társadalmi folyamatok értelmezése helyett azonban egy történeti konstrukció rétegeit tárjuk fel.

1871-re már biztosan sajátos szimbolikus jelentést hordozott Chicago, legalábbis az Egyesült Államokon belül. A kilenc négyzetkilométert és százezer ember otthonát elpusztító tűzvész okai, következményei és hatása messze földön példát jelentett a városok számára, sőt egyfajta példázattá is vált. Sokan isten büntetéseként értelmezték, míg mások tudományos magyarázatot kerestek, ám a közvélemény leginkább a kettő egyfajta egyvelegét fogadta el. A város azonban mindenki számára a bűn, a pimasz törtetés, a közönségesség és a tradíciókkal való szembefordulás megtestesítője volt. Nem csupán a keleti parti újságok számára, a chicagói lapok még erősebb hangon ítéleztek a város fölött – Chicago az amerikai bölcsességnek adott leckét. A felelőtlenül épített, faszerkezetű, hivalkodó házak pusztulása példázattá vált hamar. Alig egy évre rá, a Bostont felégető tűz messze nem keltett ilyen vihart. A békésnek és erkölcsösnek

---

Intersections. *Urban History Review / Revue d'histoire urbaine*, 33 (1): 3–7.

⁵ Tilly, Charles (1996): What Good Is Urban History. *Journal of Urban History*, 22 (6): 702–719. 715.

ítélt, jámbor, keresztény városról senki sem gondolta, hogy isten csapásaként szenved a pusztulást, miközben más, sokkal bűnösebb életet élő városokat nem érte hasonló vész.⁶

Mivel Chicago volt az iparosodás korának leggyorsabban fejlődő városa, az őt elpusztító tűz az amerikai társadalmat érő sorscsapássá vált a nagyközönség számára. Igaz, a bostoni tűz főként ipari épületeket pusztított el, s nem családok otthonait, a két esetre adott reakciók közti ily éles különbség mégis szembeötlő. Praktikus leckét is adott az egymást követő két chicagói tűzvész 1871-ben és 1874-ben: részben a belátás, részben a biztosítótársaságok ellenállása okán, de kénytelenek voltak mindenütt felhagyni a faszerkezetű házak építésével. Chicago hozott elsőként rendeletet, s szolgáltatott ezáltal példát, a tűzlépcsők építéséről is.⁷ Mégis, noha továbbra is megoszlottak a vélemények a tűzvész isteni és gyakorlati okai, magyarázata között, az amerikaiak többsége a morális és kulturális élet megújulásának szükségességét értette ki belőle.

A tűz romjain újjáépülő város példázata hozta az igényt az amerikai nemzeti egység megerősítésére. Ne feledjük, hogy alig pár éve ért véget az országot korántsem egyesítő polgárháború, a vágy a nemzeti összetartásra igen felerősödött, egyfajta enyhülést várt tőle a lakosság nagyobb része. A háború óta nem kapott esemény ekkora publicitást országSZerte, mint a tűzvész. A technikai lehetőséget az akkor elterjedt telegráf biztosította, s ezért a technika sokak számára az összetartozás eszközének bizonyult. Hogy a tűz kialudtával valójában miért segítettek olyan sokan Chicagót mihamarabb újjáépíteni, arról ismét megoszlottak a vélemények: a keresztényi szolidaritás és az üzleti érdek két fő tengelye között. (Tekintetbe kell venni, hogy számos nagy chicagói üzlet New York-i hitelintézetek kölcsönéből épült ki, s hogy leginkább az északi államok anyagi segítsége volt a meghatározó, a déli államok alig adtak valami támogatást.) A segítségnyújtáshoz a modern technika és a gazdasági kapcsolatok is hozzájárultak, az erőfeszítés ugyanakkor azt is bizonyította, hogy áhítat és haladás összefér egymással.

Noha szépen példázza a messze földön ismertté vált katasztrófa, mennyi többletjelentés tapadhat az elszenvető város nevéhez annak kapcsán és általa, számos fontos tényezőt lehet még figyelembe vennünk, amikor az összetett képzettársítás mögött meghúzódó eseményeket lajstromozzuk. Mind között talán a legjelentősebb a város népességének rendkívül gyors növekedése annak első évszázadában. Emellett a város kezdeti építészeti problémáira adott megoldások is legalább ennyire hírhedtek, s az a

⁶ Pauly, John J. (1984): The Great Chicago Fire as a National Event. *American Quarterly*, 36 (5): 668–683.

⁷ Pierce, Bessie Louise (2007): *A History of Chicago*. Volume Three. *The rise of a modern city: 1871–1893*. University of Chicago Press, Chicago. 209.

tény, hogy létrejött és fejlődése is spekuláció eredménye, ugyancsak fontos elemmel gazdagította a Chicago-kép jelentéstartományát. A településföldrajzi és gazdaságtörténeti tényezők mellett ki kell emelnünk, hogy a Chicagói Iskola a 19. század végétől számos tudományág meghatározó elméletalkotó műhelyévé vált: így a kriminológia, a szociálpszichológia, a településföldrajz és a szociológia mindenképpen ide sorolható, magát a várost felhasználva az elmélet megalkotásának forrásaként. Ezzel nem csupán tudományosan ismertté, egyfajta kiindulóponttá tették Chicagót mindenütt a világon, hanem a területi-társadalmi problémák kapcsán ikonná is formálták.

A város jelentésrétegeinek bemutatásakor egyfajta imaginárius dimenziók kialakításának hátterét igyekszünk megteremteni, ezzel megrajzolva a szimbolikus Chicago eseménytörténeti körvonalait. Imaginárius dimenzió – Carl Smith nyomán⁸ – a gondolatok és kifejezések azon kontextusát értjük, melyek áthatják az egyént és a társadalmi életet. Az eseményekre adott egyéni és intézményi reakciók nagymértékben befolyásolják magának az eseménynek az alakulását és az eseményről alkotott véleményeket. Noha Smith három igen mélyreható és széles szimbolikus tartománnyal rendelkező eseményt elemez könyvében, mi úgy gondoljuk, nem csak híres-hírhedt katasztrófák, felfordulások állíthatók talapzatként a mentális városkép feltérképezéséhez. Ugyanakkor nem vitatjuk ezen események kiemelkedő szimbolikus erejét.

A chicagói tűzvész ma is a legismertebb a hasonló katasztrófák között Amerika-szerte. A Haymarket bombázása, az az atrocitás, amely a Haymarket Square-en, a nyolcórás munkaidőért zajló munkásmozgalmi demonstráció harmadik napján történt, 1886. május 4-én, szintén kiemelkedő szimbolikus erővel rendelkezett, s értelmezhető a városi erőszak legpregnansabb példájaként. A békésen sztrájkoló tömeget megtámadó rendőrséget válaszként súlyos bombatámadás érte, mely hatalmas pusztítást eredményezett, ráadásul az elkövető kilétét soha nem sikerült felderíteni. Ez az esemény azonnal a városi élet negatívumainak jelképévé, degeneratív jellegéből fakadó következmények megtestesítőjévé vált, s nagyban befolyásolta a laikus és a tudományos közvéleményt is a rá következő évtizedek során. A nyolc (a bomba előállításával) megvádolt személy pere során⁹ (hetüket elsőfokon halálra ítélték) az eljárás messze túllépett a közvetlen bizonyítékok és események feltárásán. A tárgyalás kétféle társadalmi üzenetet közvetített Chicagónak – sőt Amerikának, s talán az

⁸ Smith, Carl (1995): *Urban Disorder and the Shape of Belief: The Great Chicago Fire, the Haymarket Bomb, and the Model Town of Pullman*. The University of Chicago Press, Chicago – London.

⁹ Haymarket Affair Digital Collection. Chicago Historical Society. <http://www.chicago-historyresources.org/hadc/hadctoc.htm> (letöltés dátuma: 2020. 01. 13.).

egész világnak szóló összeütközéssé vált, messze túlnőtt lokális kulturális jelentőségén. Május elseje így vált a munkásmozgalom ünnepévé.¹⁰

A nagyvárosokról alkotott általános vélekedés a 19. század második felében egyöntetűen negatív volt.¹¹ És nem csupán Amerikában: hogy ez a vélekedés mennyire átitatta a gondolkodást, azt jól példázza Ebenezer Howard, a gyorsíróból várostervezővé előlépett vállalkozó tevékenysége és hatása. Ahogyan Howard és követői új kisvárosias közeggel akarták megmenteni a városlakókat a környezetük ártalmaitól, ekképp igyekezett George Pullman is saját magáról elnevezett, Chicagótól délre fekvő többezer fős vállalati telepét bemutatni. Igyekezete összhangban állt az általános közvélekedéssel, így az 1894-ben innen induló országos sztrájk (melynek okai a bércsökkenés, a szigorúan paternalista vezetés, a közműdíjak mesterségesen magas tartása és az alkalmazotti ingatlantulajdonlási lehetőség teljes hiánya voltak) megítélése általában negatív maradt.¹² A sajtó a hazafias értékek ellenében működő, anarchista bevándorlók csőcselékeként ábrázolta a sztrájkoló munkásokat.¹³ Azt is meg kell jegyezni, hogy Pullman szeretett sokféle munkaerőt alkalmazni, így színes bőré amerikaiakat is bizonyos feladatokra.¹⁴ A sztrájkot végül leverték, ehhez azonban 30 munkást gyilkoltak meg szövetségi ügynökök, s végül a hadsereget is be kellett vetni, a szervező szakszervezetet pedig feloszlatták.

Nem olyan meglepő, hogy a közvélemény elítélte a sztrájkot. Pullman városka az idilli környezetet jelképezte, szemben a mocskos és romlott nagyvárossal. Az emberek többsége nem asszociált hozzá sem katasztrofális várostüzet, sem sztrájkokat, pláne nem bombarobbanást, ahogyan bűnözést és züllött erkölcsöket sem tudott elképzelni egy ilyen kisvárosban. Ha ott ilyesmi történhetett, azt „csak ártó idegen kezek teheték”, s ezzel nem csupán annak lakosait, hanem az amerikai értékeket veszélyeztették. Az, hogy mégis megtörténhetett, sok amerikai számára éppen azt az átfogó kulturális változást testesítette meg, amit a 20. századba való átmenet is jelentett – úgy érezték, ez volt a fejlődés ára.

Carl Smith meglátása¹⁵ számunkra is helytálló: habár egzakt adataink nincsenek a korabeli közvéleményről egyik incidens kapcsán sem, az a számos narratíva, ami a sajtóból, beszámolókból, peranyagokból és egyéb

¹⁰ Cross, Gary (1986): *Worktime between Haymarket and the Popular Front: An International Perspective. International Labor and Working-Class History*, 30 (4): 79–93.

¹¹ Boyer, Paul (1978): *Urban Masses and Moral Order in America, 1820–1920*. Harvard University Press, Cambridge.

¹² Nevins, Allan (1933): *Grover Cleveland: A Study in Courage*. Dodd, Mead and Company, New York.

¹³ Rondinone, Troy (2009): *Guarding the Switch: Cultivating Nationalism during the Pullman Strike. Journal of the Gilded Age and Progressive Era*, 8 (1): 83–109.

¹⁴ Ayres, Tim – Susan Eleanor Hirsch (2003): *After the Strike: A Century of Labor Struggle at Pullman*. University of Illinois Press, Urbana.

¹⁵ Smith: i. m. 4.

forrásokból kiviláglik, pontosan mutatja, hogy milyen nagy mértékben hatottak egymásra. A véleményformálók intenzív kölcsönhatásban voltak a társadalommal, s bár ez nem mérés, hanem dedukció, joggal feltételezhető, hogy a képzetek is hatottak egymásra. Ekképpen mégiscsak lehet képünk a korabeli közvéleményről, hozzátéve, hogy a 19. század második felében a nagyváros és Chicago is, mint fogalom, messze túllépett a helyi véleményformáláson, ezért vélelmezhető az is, hogy Budapest Erzsébetvárosának egyik külső területét már ekkor Csikágónak nevezhették.

A teljesség kedvéért, a Pullman-sztrájkhoz hozzá kell tenni azt is, hogy 1894-ben vizsgálatot indított a Cleveland-kormány, ami megállapította a kisváros paternalista vezetésének részbeni felelősségét, mindezek következtében pedig a kisváros elveszítette autonómiáját. A döntést az amerikai demokratikus értékekkel való szembekerülés indokolta, s paradox megoldásként Chicagóhoz csatolták, annak egy új, déli kerületéként. Szeptember első hétfőjét ekkor nyilvánították a munka ünnepévé és általános szabadnappá; ezenközben a szakszervezet vezetőjét fél év börtönbüntetésre ítélte a bíróság.¹⁶

Spekuláció szülte csomópont

Chicagót mindjárt a kezdetektől meghatározta az ingatlanspekuláció. Nem csupán Johnny Torrio¹⁷ vált hírhedté, hogy vagyonokat szerzett a Lakeview-n¹⁸ és más területeken fekvő telkek felvásárlásával,¹⁹ maga a város alapítása is egyetlen nagy és számtalan kisebb ügyeskedés eredménye volt az 1830-as években. Ahogy a romlott légkört elítélők maguk is rászorultak a város fejlődéssel járó előnyökre, a spekuláció – legyen az ingatlan, gabona, szén vagy szellemi termék – is nélkülözhetetlen volt a vállalkozások számára. „A spekuláció teremti meg és tartja fenn a megfelelő ár-értéket, impulzus és ambíció az ipar minden ágának, legyen az kereskedelem, irodalom vagy művészet. Serkenti az egyéni képességeket: agresszív, intelligens, és a legerősebbek jellemzője.”²⁰ Így írt Chicago kereskedelmi tanácsa 1891-ben, a kereskedelem immanens szellemi-

¹⁶ Judd, Dennis R. – Paul Kantor (1992): *Enduring tensions in urban politics*. Macmillan, New York.

¹⁷ Chicago egyik leghíresebb gengsztere a 20. század elején, az ő meghívására érkezett Al Capone a városba, s az ő „üzletét” vette át később.

¹⁸ A belvárostól északra fekvő, tóparti városrész, ma Chicago egyik legdrágább kerülete.

¹⁹ Michaels, Will (2015): A New Look at Al Capone in St. Pete. Part 2. *Northeast Journal*, Sept. 11. 2015. <http://northeastjournal.org/a-new-look-at-al-capone-in-st-pete-part-2/> (letöltés dátuma: 2020. 01. 14.).

²⁰ The Thirty-Fourth Annual Report of the Trade and Commerce of Chicago. For the Year Ending December 31st, 1891. The J.M.W. Jones Stationery and Printing Co. 1892. XXI.

ségét fogalmazva meg. A spekuláció hozta létre Chicagót, de Amerika egész nyugati fele annak köszönheti fejlődését, s ez lett az alapja úgy az amerikai nemzet felemelkedésének, mint ösztökélő ereje a kontinens kereskedelmi hatalmának.

A város helyén, annak alapítása előtt csak a Chicago folyó torkolata: egy mocsaras földterület feküdt, alig néhány telepessel, ám az országban egyedülálló földrajzi elhelyezkedése legalább annyira vonzóvá tette az ipar és a kereskedelem, mint a közép-nyugati gazdák számára. A nagy tavakon keresztül összeköttetést lehetett kialakítani kelet felé, az ipar központjait ellátandó, s az ekkor fejlődésnek induló vasúttal a nyugati gabonatermő vidékekkel, délen pedig a gyümölcsstermő Kaliforniával találtak kapcsolatot.²¹ Már a város hivatalos megalapítása előtt megjelentek az ingatlanspekulánsok, telekfelvásárlók és befektetők, s amint a település 1833-ban hivatalosan is városi rangot nyert, tucatjával érkeztek keletről a tömött hajók pénzes befektetőkkel vagy megbízottjaikkal. Alig pár év telt el, és 1836-ban már messze meghaladták az ingatlanárak a várakozásokat. Öt nappal a fölterületek piacra bocsátása után 186 tábla talált új gazdára a becsült 834 ezer dolláros ár helyett bőven egymillió fölötti áron.²²

A telekspekuláció elsősorban nem kalandorokat vonzott. Olyan tudatos beruházók vásárolták fel a telkeket, mint Gurdon S. Hubbard, William Butler Ogden és John Stephen Wright. A szőrmekereskedő Hubbard már 1818-ban átutazott azon a vidéken,²³ majd 1834-től, amikor az első nagyobb telekvásárlás lehetővé vált, nemcsak egész táblákat vásárolt fel, hanem istállókat is alapított, majd – már az illinoisi választmány tagjaként – Chicago első vagyongazdája lett. Ő alapította az első húscsomagoló üzemet, az első raktárakat, de tovább vitte szőrmeüzletét is; mindezekre alapozva lépett be később a biztosítási szakmába, s lett Chicago első részvényjegyzője.²⁴ Odgent 1837-ben Chicago első polgármesterévé választották, noha karrierje során elsősorban vasúti beruházó volt, de ő állt az Illinois–Michigan-csatorna építése mögött is, s – az infrastruktúrához kötődő érdekei következtén – ő tervezte az első lengőhidat a Chicagó folyón.²⁵

²¹ Jaher, Frederic Cople (1982): *The Urban Establishment: Upper Strata in Boston, New York, Charleston, Chicago, and Los Angeles*. University of Illinois Press, Urbana. 477.

²² McLearn, Patrick E. (1969): Speculation, Promotion, and the Panic of 1837 in Chicago. *Journal of the Illinois State Historical Society*, 62 (2): 135–146.

²³ Hubbard, Gurdon Saltonstall (1969): *The Autobiography of Gurdon Saltonstall Hubbard*. Citadel Press, New York. 33.

²⁴ Sawyers, June Skinner (1991): *Chicago Portraits*. Loyola University Press, Chicago. 127.

²⁵ Merriner, James L. (2004): *Grafters and Goo Goos: Corruption and Reform in Chicago, 1833–2003*. Southern Illinois University Press, Carbondale. 20.

Wright apja a tízes évek közepén, nagyjából fia születésekor járt először Chicagóban, 1832-ben azonban az egész család áttelepült és rönkkeskedő üzletet nyitott. John alig húszévesen már népszámlálást szervezett, térképet adott ki Chicagóról, és saját ingatlanüzletet nyitott. Mikor huszonegy évesen nagykorúvá lett, ingatlanjainak értéke 200 000 dollárra rúgott. Hullámzó teljesítményű ingatlanüzlete mellett újságot adott ki, ő alapította és építette az első elemi iskolát, s támogatta a parkok kialakítását városszerte.²⁶ Mindhárman keletről jöttek: Vermontból, New Yorkból és Massachusettsből, és sok másik vállalkozóval együtt jelentős erőfeszítéseket tettek a városért, annak nemcsak fizikai képét, hanem országos és nemzetközi imázsát is formálva. Így kötődött a városhoz első pillanattól az ingatlanspekuláció.

A telekspekuláció a 19. század derekán Amerika egész nyugati felét behálózta, olyannyira, hogy 1837-ben pénzügyi válsághoz vezetett. Igaz, az ügyeskedés Amerika első telepeseivel kezdődött, az Óvilágból hozott értékeik és a földbirtok nyújtotta rang különös vágyat ébresztett bennük a földtulajdonlás iránt, a spekuláció amerikai történetének talán legszomorúbb szakasza mégis az 1929-es világgazdasági válság és az azt követő évek volt. Chicagónak már a 17. században felismerték mind a kereskedelem, mind az áruszállítás szempontjából kiemelkedő stratégiai helyzetét, a fejlődés megindulásához új lendületet azonban csak az Erie-csatorna megnyitása adott 1825-ben, megnyitva a keleti parti és az európai piacokhoz vezető utat a közép-nyugati termelők számára.

A Mississippi-csatorna ötlete 1814-ben született, 1827-ben pedig a Kongresszus átengedte a földhasználat jogát Illinoisnak, hogy lehetővé tegye számára a csatorna megépítését, s Chicago 1830-as felparcellázása közvetlenül ennek volt a következménye, s noha maga az építkezés csak később kezdődött, a telekspekuláció felvirágzása egyértelműen ennek a stratégiai tervnek a folyománya. Az olyan élelmes üzletemberek, mint Charles Butler, Ogden sógora, már az indián törzsekkel kötött állami szerződések előtt pontosan tudták, hogy érdemes befektetni a telekvásárlásba ezen a területen.²⁷ A század elején átlátták, hogy egy város a mai Chicago helyén milyen remek kereskedelmi, raktározási és vasúti-hajózási központ lehet, különösen, ha a nagy tavak hajózhatóvá válnak, s a Mississippi felé megépül a vízi összeköttetés. Butler ezt pontosan így le is írta.²⁸

²⁶ Lewis, Lloyd (1941): *John S. Wright: Prophet of the Prairies*. The Prairie Farmer Publishing Company, Chicago.

²⁷ Cronon, William (1991): *Nature's Metropolis: Chicago and the Great West*. W.W. Norton & Company, New York – London.

²⁸ Charles Butler naplója. 1833. augusztus 4-i bejegyzés. In: *Pierce, Bessie Louise – Joe Lester Norris (eds.) (2004): As Others See Chicago: Impressions of Visitors, 1673–1933*. University of Chicago Press, Chicago. 48.

Illinois kormányzata éppen ezért erőltette a telekspekuláció folytatását, s támogatta azt agresszív hitelezési gyakorlatával. A legfőbb hitelező, a Bank of Illinois állami nyomás alatt állt, s mivel kényszerűen támogatta a telekvásárlásokat, nem állt módjában megfelelő kamatlábakat sem megállapítani, más bankok pedig az ő gyakorlatát követték.²⁹ Mindezek következtében az ingatlanárak az 1830-at követő hat év alatt hektáronkénti 800 dollárról 327 000 dollárra ugrottak (2012-es árfolyamon számolva mindkettőt – ez közel 41 ezer százalékos növekedés).³⁰ Az 1837-es válságot követően az ingatlanpiac persze összeomlott, a hiteleket befagyasztották, s az ingatlanok értéke 1841-re 38 000 dollárra esett vissza. Miután az Illinois–Michigan-csatornát 1848-ban átadták, az eredeti várakozások mégiscsak teljesültek, s az ingatlanárak ismét szárnyalni kezdtek, így az ingatlanvételek végül némi hasznót is hoztak a befektetőknek.

Keleti és nyugati vasút, déli vasút, folyami és tavi közlekedés, Mississippi-csatorna – ezekből állt a tökéletes földrajzi adottság – még ma is Chicagóból indulnak ezek a vasúti útvonalak. Az 1837-es pánik nem állította le a kereskedelmet, sőt, annál inkább élénkült: új lehetőségeket és utakat keresett. Az elképzelés sokszorosan is bevált, nem véletlen, hogy Amerika két legnagyobb postai katalógusáruháza is Chicagóban nyílt: a Montgomery Ward 1872-ben, a Sears 1887-ben.³¹ A vasút tette lehetővé, hogy a Sears 1918-tól még modell-házakat is áruljon katalógusból: 370 féle családiházat tudtak eljuttatni – a legkorszerűbb központi fűtéssel és egyéb felszereltséggel – egészen Alaszkáig. A Sears-katalógus terjesztése forradalmasította a fogyasztói kultúrát: 1894-től még fegyvereket és lőszert is lehetett katalógusukból rendelni.³²

A város viharos növekedése és átalakulása

Talán a legismertebb jellemzője a Chicago-fogalomnak a város lélekszámának gyors növekedéséhez kapcsolódik: 1840 és 1870 között 67-szeresére nőtt. Alig hat évtizeddel alapítása után, 1890-re a második legna-

²⁹ Hoyt, Homer (1933): *One Hundred Years of Land Values in Chicago*. The University of Chicago Press, Chicago.

³⁰ Glaeser, Edward L. (2013): *A Nation of Gamblers: Real Estate Speculation and American History. Policy Briefs*. Harvard Kennedy School Taubman Center for State and Local Government, Cambridge.

³¹ Latham, Frank B. (1972): *1872–1972: A Century of Serving Consumers. The Story of Montgomery Ward*. Chicago: Montgomery Ward.; Emmet, Boris – John E. Jeuck (1974): *Catalogues and Counters: A History of Sears, Roebuck & Company*. University of Chicago Press, Chicago.

³² Cohn, David L. (1940): *The Good Old Days: A History of American Manners as Seen through the Sears Roebuck Catalogs, 1905 to the Present*. Simon and Schuster, New York. 431–440.

gyobb város lett az Egyesült Államokban, s ezt a helyzetét száz évig meg is őrizte.³³ Az a tény, hogy mindez az ipar által meghatározott urbanizációs korszakban, nyugaton történt, továbbá hogy csak 1833-ban alapították, s mégis Chicago gazdasági, kulturális, társadalmi jelentősége öltött a 19. század derekára globális méreteket, mind hozzájárultak a növekedés keltette hírnévhez. Ugyancsak fontos kiemelni Chicago területi integritását, szemben a latin-amerikai nagyvárosok hatalmas népességnövekedésével, amit elsősorban a favellákkal jellemezhető külterületek bővülése táplált. Vannak nagy iparvárosok, amik most is gyorsan nőnek, így Csongcsing az elmúlt harminc évben négyszeresére nőtt, ugyanakkor már korábban is nagyváros volt, így népességnövekedése közel sem tekinthető Chicagóéhoz hasonló jelenségnek – különösen, mert a nyugati területek fejlesztése és a Háromszurdok Gát hatása a térségre nemzetgazdasági stratégia Kínában. Vannak városok, amiket újonnan alapítottak ipari beruházások helyszínéként vagy politikai-adminisztratív célokból. A legismertebb talán mind között Brazíliaváros, amit 1960-ban hoztak létre az ország új fővárosaként, s melynek jelentősége és népességnövekedése is kiemelkedő: 1960 és 1990 között 11,4-szeresére emelkedett a városlakók száma, figyelembe kell azonban venni, hogy már az alapításakor nagyszámú hivatalnokot helyeztek át ide a kormányzati és más adminisztratív intézmények.³⁴

Chicagónak azonban nem csupán a népessége nőtt drasztikusan a 19. században, hanem a kereskedelme, az ipara és különösképpen közlekedése fejlődött gyorsan. Mindez oda vezetett, hogy gazdasági szempontból ugyancsak hamar a második legjelentősebb várossá nőtt az Egyesült Államokban, közvetlen New York után, s egyben a legjelentősebb közlekedési csomóponttá vált. Habár a vízi közlekedés és az áruszállítás tette azzá, ami – a Chicago folyó és a Des Plaines folyó összekötése tette lehetővé a nagy tavakon és a Szent Lőrinc folyón az Atlanti-óceánra való kiutást, míg a Mississippin keresztül a Mexikói-öböllel kötötte össze a várost, s nem mellesleg megfordította a folyó folyásirányát³⁵ –, 1905-ben már a világ vasútvonalai 14%-ának Chicago volt a központja.³⁶

Meg kell jegyezni, hogy más nagyvárosokhoz hasonlóan, Chicago né-

³³ 1990-ben Los Angeles megelőzte, s így a harmadik helyre csúszott vissza. Rank by Population of the 100 Largest Urban Places, Listed Alphabetically by State: 1790–1990. U.S. Bureau of the Census. Internet Release date: June 15, 1998. <https://www.census.gov/population/www/documentation/twps0027/tab01.txt> (letöltés dátuma: 2020. 01. 15.).

³⁴ Senado Federal. *Brasília tem 2,6 milhões de habitantes e a maior renda 'per capita' do país*. <http://www.senado.gov.br/noticias/especiais/brasilia50anos/not01.asp> (letöltés dátuma: 2019. 12. 30.).

³⁵ How the Chicago District has 'weathered' recent storm events. US Army Corps of Engineers Chicago District. Release no. 122612-001. Dec. 26, 2012.

³⁶ *Encyclopaedia Britannica*, 11th Edition, Vol. 6, Sl. 1 „Châtelet” to „Chicago” 119.

passágének jelentős hányada bevándorló volt. Arányuk a város népességében 1870-ben 48,4%, míg a századfordulón 34,6% volt – a második generációs bevándorlókat is beleszámítva viszont 77,4%.³⁷ Chicago fizikai és demográfiai értelemben sem volt ugyanaz a város a Haymarket-incidens idején, mint volt tizenöt évvel korábban, a tűzvész idején. Csak 1885 és 1886 között, egyetlen év leforgása alatt 125 000 bevándorló érkezett a városba. Érthető, ha a város mentalitása is azzal a gyorsasággal alakult át, mint maga a település.³⁸ Ez a folyamatos változás okozta, hogy Chicago atmoszférája ellentétesnek tűnt a társadalmi rendről alkotott hagyományos értékekkel és a stabilitás ideájával.

Miként a népesség, úgy nőtt a város kiépített területe is, folyamatosan változtatva a városlakók identitását s a városról alkotott képet. Chicago a felhőkarcolók szülővárosa, a világ első vasbetonszerkezetes magasépülete, a Home Insurance Building 1885-ban itt épült, amit sok másik követett. Ráadásul úgy, hogy az agyagos-homokos talaj különösen kedvezőtlen volt toronyházak építéséhez, ezért azt sajátos technológiával kellett megoldani. Így jött létre az építészeti Chicagói Iskola 1880-ban.³⁹ Chicago meglehetősen alacsonyan fekszik – lévén szó a Michigan tótól a jégkorszakban elhódított szárazföldről. Ennek okán a belvíz és a csatornázás is problémákat okozott, így az akkor már jelentős részben kiépült várost 1855 és 1860 között fel kellett emelni. A felemelést szó szerint kell érteni: az épületek alá ástak, ahová gerendákat és több ezer csörlőt helyeztek el, majd ötszáz munkás egyszerre forgatta azokat, így pár nap alatt másfél-két méteres magasságba emelkedtek, amikor is meg lehetett építeni az új alapzatukat.

A városok felemelése elég általános volt a korban, s még csak nem is Chicago volt az első közöttük – Atlanta egész belvárosát fel kellett emelni az útépitések miatt, ami Chicagóval ellentétben mégsem vált ismertté sem akkor, sem ma.⁴⁰ A város házainak nagy részét meg kellett emelni, a munkát George Pullman cége kivitelezte,⁴¹ s talán az sem meglepő, hogy a dolog igen színes sajtóvisszhangot kapott.⁴² A házak egy másik részét – különösen azokat a faserkezetes házakat, amik már nem fele-

³⁷ Gibson, Campbell – Kay Jung (2006): *Historical Census Statistics on the Foreign-born Population of the United States*. Population Division Working Paper No. 81. U.S. Census Bureau, Washington. 74–81.; *Encyclopaedia Britannica*, 124.

³⁸ Smith (i. m. 7.) amellet érvel, hogy míg a tűzvész fizikailag pusztította el a várost, addig a Haymarket bomba-incidens mentális kataklizmaként hatott.

³⁹ Condit, Carl W. (1964): *The Chicago School of Architecture: A History of Commercial and Public Building in the Chicago Area, 1875–1925*. University of Chicago Press, Chicago.

⁴⁰ Cain, Louis P. (1972): Raising and Watering a City: Ellis Sylvester Chesbrough and Chicago's First Sanitation System. *Technology and Culture*, 13 (3): 353–372.

⁴¹ Leyendecker, Liston Edgintin (1992): *Palace Car Prince: A Biography of George Mortimer Pullman*. University Press of Colorado, Niwot. 63.

⁴² Csak példaként: *Chicago Daily Tribune*, January 22, Tuesday, 1861. Címlap.

tek meg a modernizálódó város igényeinek – egyszerűen elvontatták egy külső városrészbe.⁴³ Chicago Amerika szimbólumává vált, a radikális városátalakítás pedig olyasmi volt, amit Európában biztosan nem lehetett volna véghezvinni. A keleti parti és európai újságok tele voltak érzékletes leírásokkal, melyek alig győzték méltatni Chicagót, ami szerintük emberfeletti csodát hajtott végre.⁴⁴

A csatorna- és vasútépítéssel, az első felhőkarcolókkal, a városemeléssel Chicago az ember környezet fölötti hatalmának jelképévé vált; a század végére már az sem volt meglepő, hogy a város egyik leggazdagabb polgára, Potter Palmer a rakpart kibővítéséhez a tótól vette el a területet. Palmer 1852-ben telepedett le Chicagóban, abban az évben, amikor a város végleg az országos vasútvonalak csomópontjává vált. A hatvanas években eladta áruházát, s ingatlanügyletekbe kezdett, főként ingatlanfejlesztéssel foglalkozott, lényegében ő építtette ki a State Streetet, s tette azt Chicago új központjává. A nyolcvanas években emeltette Chicago legismertebb épületét, a Palmer-kastélyt a Michigan tó északi partján. A kastély a Clark Street leégett épületeinek törmelékéből épült három év alatt, s egy egész falunyi építőmestert hozatott hozzá Olaszországból, s hogy szabadidős és sportlehetőségeket kínáljon baráti társasága számára, egy széles sétányra is szüksége volt az épület előtt.⁴⁵ Az út számos bővítésen esett át az évtizedek során, s az automobil megjelenésével szerepe is megváltozott, mígnem 1937-ben az északi és déli szakaszát egy híddal kötötték össze. Így vált a város egyik legismertebb és legforgalmasabb útjává.

A ház a társadalmi élet központja lett, grandiózus belső terei elsősorban a ház asszonyát, Bertha Palmert dicsértek, aki Párizsba járt festményeket vásárolni (elsőként egy Degas-t és egy Renoirt), s akit az 1893-as világkiállítás egyik védnökévé választottak. Az Amerika felfedezésének négyszáz éves évfordulóján tartott kiállítás soha nem látott méreteivel, technológiai vívmányaival és neoklasszikus épületeivel – melyek a City Beautiful mozgalom kezdetét is jelzik – mind praktikus, mind szimbolikus értelemben az amerikai birodalomépítés kezdőpontjává vált. Amerika nemcsak mezőgazdasági gépeivel hódította meg a világot, de identitását is újraalkotta ezzel a kiállítással.⁴⁶ Chicagónak nem csupán a fizikai és társadalmi környezete változott évről évre, hanem szellemisége és szimbolikus ereje is, mely ráadásul egyre tovább nőtt, immár világméretűvé

⁴³ Duis, Perry (1998): *Challenging Chicago: Coping with Everyday Life, 1837–1920*. University of Illinois Press, Urbana – Chicago. 89–98. Érzékletes leírást ad róla: Macrae, David (1870): *The Americans at Home: Pen-and-Ink Sketches of American Men, Manners and Institutions*, Vol. II. Edmonston & Douglas, Edinburgh. 190–193.

⁴⁴ Colbert, Elias (1872): *Chicago and the Great Conflagration*. (Applewood's American Cities Series.) Applewood Books, Carlisle. 98.

⁴⁵ Miller: i. m. 414.

⁴⁶ Domosh, Mona (2002): A 'Civilized' Commerce: Gender, 'Race', and Empire at the 1893 Chicago Exposition. *Cultural Geographies*, 9 (2): 181–201.

válva. Chicago Amerikát képviselte a világ szemében, s a világkiállítás azt üzenté, hogy az amerikai civilizáció és életforma felette áll másoknak.

A bűn fővárosa

A város népességének egyedülállóan gyors növekedése mellett Chicago legfontosabb társított jellemzője a bűn. Az újságíró Lincoln Steffens így írt 1902-ben: „Első a bűnben, legmélyebbre merül a mocsokban; hangos, törvénytelen, szeretetlen, rossz szagú, tisztetlenség, új; egy túlméretezett ostoba falu, a városok keményfiúja, a nemzet látványossága.”⁴⁷ Jeffrey Adler olyannyira találónak vélte a mondat első felét, hogy 2006-os, Chicagóról írt könyve címének is ezt választotta.⁴⁸ A Chicagót megfigyelő kortársak sorra a bűn vagy a gyilkosságok fővárosaként jellemezték – 1913-ban még a város rendőrfőnöke is azt állította: nincs még egy a bűnözők által olyannyira tönkretett város, mint Chicago. Egyedül 1914-ben többen haltak golyó általi halált itt, mint a spanyol–amerikai háborúban. Cook megye bírása azt állította 1918-ban, hogy Chicagóban egy év leforgása alatt több bűncselekményt követtek el, mint Európa összes országában az azt megelőző száz évben.⁴⁹ Pedig a huszadik század első évtizedeiben több déli város és nyugati kisváros is sokszor felülmúlta a százezer főre eső emberölések számában.⁵⁰ Mindez nem befolyásolta, hogy Chicago egyben a fejlődés, a lendület és az ipari erő szimbóluma, a kereskedelem, az oktatás, a művészet és a reform központja maradjon. Történt ráadásul mindez jócskán a húszas évek: Al Capone és a Valentin-napi mézszárlás előtt.

Adler fent idézett könyvében Durkheim nyomdokain jár, mikor a társadalmi nyomásnak tulajdonítja az emberölések és a kapcsolódó öngyilkosságok nagy számát. Hiába az egyéni történetek és egyedi sorsok sajátosságai, a társadalmi környezet hatása kimutatható a sok száz vagy sok ezer hasonló esemény mögött, sőt mi több, feltárják a konfliktusok kulturális forrásait. Adler könyvének keretét Norbert Elias civilizációs folyamata adja, azt applikálja Chicagóra 1875 és 1920 között: az intézményesülési folyamatok, így a rendőrség, oktatás fejlődése együttesen normaváltozást hozott a városban a századfordulón. Számtalan agresszív magatartásforma az ittas vezetéstől a veszekedésig eltűnőben volt,

⁴⁷ Steffens, Lincoln (1902): *The Shame of the Cities*. McClure, Phillips & Co., New York. 234.

⁴⁸ Adler, Jeffrey S. (2006): *First in Violence, Deepest in Dirt: Homicide in Chicago 1875–1920*. Harvard University Press, Cambridge.

⁴⁹ Adler, Jeffrey S. (2001): Halting the Slaughter of the Innocents. *Social Science History*, 25 (1) 29–52. A *Chicago Tribune* korabeli cikkei idézi.

⁵⁰ Adler (2006): 1.

ám mindezekkel szemben a gyilkosságok aránya 2,25-ről 9,7-re nőtt ezen időszak alatt.⁵¹ Adler szerint ez az alacsonyabb státuszú csoportok felfele mobilitásából adódó sűrűlódásoknak köszönhető – ám elfelejti, hogy Elias Európában több évszázados időtartammal és legalább országnyi területekkel modellezte a civilizálódási folyamatot, aminek pár évtizedre rövidítése és egy városnyi népességre redukálása, még ha az milliós is, szükségképpen érvényvesztéssel jár.

Megmarad azonban a tény: a sokrétű fejlődés mellett is növekvő erőszakos bűncselekmények száma jellemzi a város kultúráját; s vessünk egy pillantást az egy évszázaddal későbbi Chicagóra: továbbra is a legnagyobb az emberölések aránya az USA-ban, a metropolisz 2016-ban az országos mutatók növekedésének a feléért volt felelős.⁵²

Virgil W. Peterson, aki évtizedekig volt az FBI különleges ügynöke, mignem 1942-ben a Chicagói Bűnügyi Bizottság elnökévé nevezték ki, érzékletesen írta le a város korai történetének részletein keresztül, hogyan vált ott a bűn meghatározó kulturális elemmé.⁵³ Véleménye szerint Chicago első lakosai adták a városnak a törvénytelenység hagyományát, ugyanis a többségük szerencsejátékos, csaló, kerítő, lótolvaj és politikai parazita volt – még akkor is, ha később az életük folyamán megbecsült polgárokká váltak. A Chicago történetében lezajlott legelső bírósági tárgyaláson, ami egy félig elkészült áruházban folyt le, azt az ír származású személyt, akit felesége meggyilkolásával vádoltak, az esküdtek felmentették; Peterson szerint ennek hátterében a bíróság félrevezető instrukciói és az ügyvédek mesterkedései álltak. Hasonló esetek pedig sorban ismétlődtek ezt követően. A 19. század derekán úgy festett Chicago, mint egy vadnyugati kisváros: az első két évben nem volt sem rendőrség, sem jogi képviselői szerv. Szerencsejátékosok özönlöttek el, akik jobb híján mind az ingatlanspekulációban próbálták ki magukat. A Jackson elnök adminisztrációjára jellemző korrupció, zsákmányszerző gyakorlat⁵⁴ ugyancsak kedvezett a politikai élőködésnek és a megvesztegetésnek Chicagóban is, ami végül összekapcsolódott az erőszakkal: mindezt az 1840-es elnökválasztás véres eseményei híven példázzák.⁵⁵

A városalapítást követően a gyors meggazdagodás vágya vonzotta Chicagóba az embereket, ám hamar rossz híre lett a városnak; megjelentek a

⁵¹ Uo. 273.

⁵² Sanburn, Josh (2016): Chicago Is Responsible for Almost Half of the Increase in U.S. Homicides. *Time*, September 19, 2016. <https://time.com/4497814/chicago-murder-rate-u-s-crime/> (letöltés dátuma: 2020. 01. 20.).

⁵³ Virgil W. Peterson (1952): *Barbarians in Our Midst: A History of Chicago Crime and Politics*. Little, Brown, Boston.

⁵⁴ Morrison, James A. (2015): This means (bank) war! Corruption and credible commitments in the collapse of the second bank of the United States. *Journal of the History of Economic Thought*, 37 (2): 221–245.

⁵⁵ Peterson: i. m. 15.

„züllött erkölcsi élethez” kapcsolódó különféle betegségek és elmebajok, s az azokat kezelő orvosok, szanitécek, gyógyszerek és kúrák, hirdetései elárasztották a helyi sajtót. Mindez egyfelől sajátos képét alkotta meg a városnak, másfelől olyan értékrendi és társadalomszerveződési alapokat hozott létre, melyek a város növekedésével minőségükben nem változtak, csupán méretükben nőttek egyre nagyobbra. 1850-ben Chicago lett otthona a 20. század leghíresebb és legnagyobb magándetektív-ügynökségnek, a Pinkerton Agencynek,⁵⁶ a 20. század derekán az egyik legismertebb bűnügyi védőüggyvédének, Clarence Darrow-nak;⁵⁷ s íme egy példa, ahogy két elem összetalálkozik: a már említett Sears katalógusból egészen 1924-ig fegyvert és lőszereket is lehetett rendelni minden különösebb akadály nélkül.⁵⁸

A mítoszeremtő tudomány és irodalom

Ennyi bűnözés és a neki köszönhető hírnév megtapasztalása után nem csoda, ha a kriminológia első modern, a nagyvároshoz kapcsolódó bűnözés-elmélete Chicagóban született meg. Az elmélet megalkotói az amerikai szociológus, William Isaac Thomas és a lengyel filozófus, Florian Znaniecki⁵⁹ voltak, s háttérben a lengyel bevándorlók alkotta közösségek kutatása állt a századfordulón. Elméletük szerint a nagyvárosi etnikai szegregációkban zajló társadalmi dezorganizáció a gyors népességgypodás és az etnikai és kulturális heterogenitás növekedése közepette az egymásnak ellentmondó normák és viselkedésvárások okozta konfliktusok formájában jelenik meg, amivel egyúttal a régi társadalmi miliő kontrollvesztését is előidézi. A társadalmi ellenőrzés hagyományos módszerei, így a szabályok megszegése és betartása negatív és pozitív szankcióinak hatékonysága gyengül, ez pedig a bűnözési ráták, a családban elkövetett erőszak emelkedéséhez és a házasságok felbomlásához vezet. A nagyvárosi bevándorló környezet tehát megteremtette első általános elméletét, nem csupán a kriminológia, hanem más tudományok számára is – Chicago vonzotta azokat, akik tanulmányozni akarták a bűn és a város kapcsolatát. Itt születtek s innen jutottak tovább az első elméletek: így a kriminológia mellett a városszociológia, a településföldrajz, a szociálpszichológia és a történettudomány is jelentős elméleti hozzájárulást köszön-

⁵⁶ Becker, Theodore M. (1974): The place of private police in society: An area of research for the Social Sciences. *Social Problems*, 21 (3): 438–453.

⁵⁷ Farrell, John Aloysius (2011): *Clarence Darrow: Attorney for the Damned*. Doubleday, New York.

⁵⁸ Cohn: i. m. XVII.

⁵⁹ Thomas, W. I. – Znaniecki, F. (1919): *The Polish Peasant in Europe and America*. Vol. IV. University of Chicago Press, Chicago.

het Chicagónak. Így jött létre a Chicagói Iskola több tudományterületen is. A város nevéhez kötődő, azzal címkézett elméletek tovább erősítették a város bűnhöz és egyéb, az ipar és népesség gyors fejlődéséhez kötődő imázsát. Ráadásul minden Chicagóhoz kötődő kutatás és elmélet földrajzilag determinált, hozzájárulva ezzel a mikrovilág és a területiség kölcsönhatásának megértéséhez – amennyiben elfogadjuk azt a tételt, hogy a terület olyan formáció, ami a társadalmi szereplők gyakorlatára is utal.⁶⁰

Chicago a társadalomtudományban talán legtöbbet tanulmányozott város.⁶¹ A kutatások eredményei önmagukban főként Chicago és más városok vezetése, a várostervezők, a városgazdálkodás és a tudományos közösség számára hoztak hasznos ismereteket, ám számtalan, a szélesebb közönség számára íródott könyv, beszámoló és folyóiratcikk is erősítette a városról kialakult képet, sőt maga a nagyszámú kutatások ténye, s hogy Chicago egyfajta referenciává vált a további városok számára is, mind hozzájárult a város identitásának belső és külső megerősítéséhez. Itt születtek az első ökológiai modellek, melyek mind egy univerzális szabályt kerestek a városok működésére, a városok és a hagyományos társadalmi értékek hanyatlására, ami egyben a városok mitikus erejében való hitet is tükrözte. Maga a feltételezés, hogy lehetséges szabályos városmodell,⁶² közvetíti ezt az immanens tartalmat.

Időközben a város kulturális központtá vált, s megszületett irodalmi képe is: egyre több bűnügyi regényt írtak, melynek Chicago lett a helyszíne,⁶³ s ma már konferenciák vitatják, miért is éppen Chicago a krimi fellegrvára.⁶⁴ A város eredendően mitikus hely, történetileg létrehozott szimbólum,⁶⁵ a Chicagói Iskola (vagy Iskolák) azonban kiemelkedően sokat „tett(ek)” a modern lokális mítosz létrehozásáért: a városi környezet determináló erejéről itt megalkotott kép minden korábbi hasonló elkép-

⁶⁰ Lepetit, Bernard (1995): Építészet, földrajz, történelem. *Aetas*, 10 (4): 142–158. 149.

⁶¹ Abbott, Andrew – Jolyon Wurr (2004) *Chicago Studied: Social Scientists and Their City*. In: *James R. Grossman – Ann Durkin Keating – Janice L. Reiff (eds.): Encyclopedia of Chicago*. University of Chicago Press, Chicago. 148–151.

⁶² Ernst Burgess univerzális modellt kívánt alkotni 1925-ben, mégis ott van rajta a Michigán tó, márpedig Burgess modellje olyan paradigma, ami máig referenciálul szolgál.

⁶³ Talán legfontosabb állomása Saul Bellow munkássága, aki maga is professzor lett a Chicagói Egyetemen, és az *Augie March* kalandjai első kötetében, valamint Nobel-díjas alkotásában, a *Humboldt آدمányában* is fontos szereplők kötődnek vagy kerülnek közel a bűnözéshez, miközben a város társadalmi életének hiteles és részletgazdag ábrázolását nyújtja. A krimi irodalomban pedig Sara Paretsky nevét érdemes kiemelni, akinek V. I. Warshawski sorozata Chicago szinte összes szubkultúrájába betekintést nyújt.

⁶⁴ Morgan, Adam (2018): Why Chicago is a Hub for Crime Fiction. *Chicago Magazine*, March 16. 2018. <https://www.chicagomag.com/arts-culture/March-2018/Why-Chicago-is-a-Hub-for-Crime-Fiction/> (letöltés dátuma: 2020. 01. 22.).

⁶⁵ Chevalier, Jean – Alain Gheerbrandt (1982): *Dictionnaire des symboles: Mythes, rêves, coutumes, gestes, formes, figures, couleurs, nombres*. Robert Laffont S.A. – Éditions Jupiter, Paris. 1014–1016.

zelést túlszárnyalt. A város tudományos és irodalmi metaforáinak empirikus támasza lehetett ugyan a korai Chicago, de a nagyvárosról alkotott képe mindenütt, így Európában is, igen negatív volt a 19. században, ezt a jelenséget tehát mentálisan önálló konstrukciónak kell tekintenünk.

Chicago, a sokrétű szimbólumrendszer

Tér és társadalom szoros kölcsönhatásban áll egymással; ahogyan Bernard Lepetit fogalmaz: „a tér [...], a társadalmi struktúrákban bekövetkező változás a terület újfajta szerveződését vonja maga után.”⁶⁶ A társadalmi csoportok találkozási hozza létre a „társadalmi világ mozaikját”, ami egyben a fizikai tér társadalmi értelmezése. A fizikai teret jelen esetben az emberi tevékenység hozta létre, a természetföldrajzi akadályokat könnyedén áthidalva. Az ember alkotta akadályok, az utak, csatornák, parkok vagy a vasút azonban újabb korlátokat szabtak a város növekedésének, a társadalmi érintkezéseknek, meghatározták a város ökológiáját. Így született a város ökológiai felfogása is.

Chicago a prériből lett várossá, 1871-ben nagy része leégett, s hamvakból éledt újjá: azzá lehetett, amivé a (vállalkozói) akarat tette. Thomas és Znaniecki pedig megteremtették az önerőből új társadalmi rendet teremtő bevándorló Amerika-mítoszát – ismét csak Chicagóval fémjelezve. Minden esetben az a jelentés társult a városhoz, hogy a képzelet teremtetten. Ha a semmiből nőtt, akkor ideális a tanulmányozásra, akkor bármi vagy minden megváltoztatható benne: a csatornával áthidalható két korábban elszigetelt világ, a keleti partvidék és a Mexikói-öböl, a mocsár lecsapolható, a város felemelhető, még a Michigan-tótól is le lehet vágni e megkívánt részeket a Lake Shore Drive, a Grant Park vagy a North Shore Island számára. Ugyanakkor a bűnözést nem sikerült visszaszorítani, ami ugyan ellentmond az előbbi tézisnek, ám kicsit sem csökkenti annak érvényét, hiszen az is csupán egy imaginárius képződmény, éppen ebben rejlik szimbolizmusának lényege.

⁶⁶ Lepetit, Bernard (2002): Tér és történelem. In: Benda Gyula – Szekeres András (Szerk.): *Tér és történelem. Előadások az Atelier-ben*. L'Harmattan – Atelier, Budapest. 65–76. 70.

ELLENSÉGES SZOLGÁLATOK – AZONOS ÁLLÁSPONTOK

A londoni magyar hírszerző
rezidentúra tisztjének kulturális vitái egy brit kollégájával

Pál István

Összefoglaló:

Bár az 1955-ös magyar-brit kereskedelmi egyezmény megújítására irányuló tárgyalássorozat egyértelműen azt kommunikálta, hogy London 1960-ban már nem óhajtotta a forradalom eltiprását követő időszakra jellemző eszközökkel büntetni Kádár - rendszert, ez nem járt együtt a kétoldalú kapcsolatok automatikus javulásával. A megbeszéléseken mindkét oldalról jelen voltak az adott ország hírszerzőszolgálatának tisztjei és ügynökei/titkos munkatársai, ugyanakkor a véletlen (?) úgy hozta, hogy a legjobb személyes viszony a magyar küldöttség védelméért felelős rendőr százados és a brit minisztériumok tisztviselőit ellenőrző, a keleti blokból érkezett delegáció tagjainak tanulmányozását végző brit hírszerzőtiszt között alakult ki. Ennek azonban nem politikai, hanem kulturális okai voltak. Tudniillik, a két diplomata, akiket a korszak értékrendje szerint a középkorúakhoz lehetett sorolni, egyértelműen egy rendkívül konzervatív kultúrafelfogást képviselt, miközben nem tudta értelmezni a korabeli ifjúság viselkedését, amely szűk egy évtizeden belül vezetett el az ún. ellenkultúrához.

Kulcsszavak: hidegháború, hírszerzés, magyar-brit kapcsolatok, az ellenkultúra születése

Abstract:

Although the series of negotiations for the sake of the revival of the Anglo-Hungarian Trade Agreement in 1960 unambiguously indicated that the British Government did not intend to punish the Kádár regime by using the same means that had been characteristic of the years after the suppression of the revolt of 1956, this minor concession did not automatically improve the bilateral relations in general. Due to the general mistrust of the Cold War, the personnel of intelligence services by both sides were over-represented during the talks. Chance, or intention, so ordained that the most friendly personal terms were formulated between the Hungarian police captain responsible for the control of the members of the trade delegation and the British intelligence officer who was trying to detect the possible turncoats among the envoys from the

Eastern Block. The mutual understanding of these men was not based on the shared values in politics but on the interpretation of culture. The two diplomats who could be regarded as middle-aged people unanimously displayed an extremely conservative view on arts and normal behaviour. Likewise, they could not account for the changes of the general attitude of the younger generations that would finally culminate in the counter culture by the end of the decade.

Keywords: Cold War, Intelligence, British-Hungarian Relations, The Inception of Counter-Culture

Bevezetés

Az 1956-os forradalom bukása utáni években Magyarország soha nem látott diplomáciai elszigeteltségbe került, ugyanis a nyugati szövetségi rendszer egyöntetűen illegitimnek tartotta a Kádár János vezetésével megalakult ún. Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányt. Az Amerikai Egyesült Államok részéről a diplomáciai kapcsolatok megszakítása is felvetődött, erre azonban a budapesti amerikai követségen menedéket élvező Mindszenty József hercegprímásra való tekintettel a State Department (az USA külügyminisztériuma) nem vállalkozott.¹ A magyar külpolitika részben Kádár János félelmei – a forradalom kirobbanásában vélelmezett amerikai szerep –, részben az egyéb megoldatlan kérdések – a megtorlások elítélése, vagyoni jogi vita – következtében nem látott érdemi esélyt a magyar–amerikai kapcsolatok rendezésére. Olaszország és Franciaország viszonylatában ennél komolyabb eredményt sikerült elérni,² ugyanakkor az Egyesült Államok legfontosabb nyugat-európai szövetségese, Nagy-Britannia is az előző évekhez képest megértőbb viszonyult Magyarországhoz.³ A britek viszonylagos engedékenységet az magyarázta, hogy Harold Macmillan akkori kormányfő szerint a NATO által prezentált elrettentés mellett a keleti tömb országaival folytatott párbeszéd, a „puha” területeken folytatott együttműködés hosszú távon aláássa a kommunista pártok tekintélyét.⁴ Kádár János részéről a nagyobb fogadókészség mögött feltételezésünk szerint az húzódott meg, hogy a –

¹ Balogh Margit (2002): *Mindszenty József. (Élet – Kép.)* Elektra Kiadóház, Budapest. 188–263.

² Magyarics Tamás (1996): Az Egyesült Államok és Magyarország, 1957–1967. In: *Századok*, CXXX évf. 3. sz. 580.

³ Arday Lajos (2005): *Az Egyesült Királyság és Magyarország. Nagy-Britannia és a magyar–angol kapcsolatok a 20. században.* Mundus Magyar Egyetemi Könyvkiadó, Budapest. 154–157.

⁴ Magyarics Tamás (2007): Nagy-Britannia Közép-Európa politikája 1918-tól napjainkig. In: *Grotius*, I. évf. 1. sz. 44–48.

mindenekelőtt a BBC által sugárzott⁵ brit antikommunista propagandát a Szabad Európa Rádió kérlelhetetlenségéhez és mindenáron a fegyveres küzdelemre buzdító szónoklataihoz képest⁶ sokkal mérsékeltebbnek tartotta, miközben a London által támasztott pénzügyi követelések súlya is jóval kisebb volt az amerikaihoz képest.

A szerző feltevése

A történelem pikantériájához tartozik, hogy a korabeli Magyarország általános elszigeteltsége közepette a magyar követség egyik diplomatája az 1956-os kereskedelmi egyezmény meghosszabbítását célzó tárgyalások során kvázi baráti viszonyba került egy olyan brit kollégájával, akiről feltehető, hogy az MI6 (Military Intelligence Section 6 – a brit hírszerzés)⁷ szolgálatában állt. E rövid tanulmány hipotézise szerint a két főszereplő párbeszédének operatív (szakmai) szempontból ugyan nem volt értelme, hiszen az érvényben lévő utasítások ellenére sem jutott közelebb a londoni magyar hírszerző rezidentúra⁸ ahhoz, hogy behatoljon a brit titkosszolgálatokba vagy legalább a külügyminisztériumba, ám emberi oldalról volt egy olyan közös pont, ami nem hagyható figyelmen kívül.

A kereskedelmi tárgyalások újraindulása

1960. január 5-én a Külkereskedelmi Minisztérium (KKM) delegációja és a BOT (Board of Trade – Kereskedelmi Minisztérium) delegációja között megkezdődött a magyar–angol kereskedelmi megállapodást előkészítő tárgyalássorozat. Török István miniszter Lengyel Imre és Sumi József társaságában érkezett Londonba, ahol a Magyar Népköztársaság kereskedelmi kirendeltséget vezető Bíró József és helyettese, Antalpéter Tibor csatlakozott hozzájuk.⁹ A BOT díszében látta vendégül a magyar kereskedelmi delegációt, amelynek égisze alatt Pados Gábor – gaz-

⁵ Pallai Péter – Sárközi Mátyás (2006): *A szabadság hullámhosszán. Az 1956-os magyar forradalom története a BBC elmondásában*. Helikon, Budapest. 5–8.

⁶ Simándi Irén (2002): A magyar forradalom a Szabad Európa Rádió hullámhosszán. I. In: *Valóság*, XLV. évf. 11. sz. 36–61.

⁷ Jefferey, Keith (2011): *MI6. The History of the Secret Intelligence Service*. Bloomsbury, London. 8–22.

⁸ Ungváry Krisztián (2013): „Anglia a második legnagyobb ellensége Magyarországnak”. A londoni magyar hírszerző rezidentúra saját jelentései tükrében 1951 és 1965 között. In: *Századok*, CXLVII. évf. 6. sz. 1513–1561.

⁹ The National Archives (TNA) Foreign Office (FO) 371/151626 NH 1151/5 Anglo-Hungarian Trade Talks, 1960. Minutes of the first meeting on January 5. 5th January 1960. 1–4.

daságpolitikai ügyekért felelős követségi másodtitkár¹⁰ – (fn. "Budai") megismertkedett R. D. C. McAlpine brit diplomatával, aki saját elmondása szerint a Foreign Office (a brit Külügyminisztérium) kelet-európai referense volt. Tekintve, hogy az illetékességi terület szerint Magyarországgal is a nevezett személy foglalkozott, őt is meghívták a fogadásra, amit [Thomas] Brimelow, a FO északi osztályának akkori vezetője,¹¹ is megtisztelt jelenlétével. Pados Gábor – ekkor a Belügyminisztérium (BM) II/3 (Hírszerző) Osztály¹² rendőr nyomozó századosa¹³ – huzamosabb ideig beszélgetett a McAlpine-nal, aki néhány évvel korábban a moszkvai brit nagykövetségen teljesített szolgálatot. McAlpine nem érezte magát rosszul az orosz fővárosban, ám a diplomáciai státuszt az ezzel járó kööttségek, a feszült politikai légkör és a rengeteg munka következtében sokszor terhesnek érezte. A brit diplomata nagyra becsülte a szovjet kultúrát, Mihail Solohovot az egyik legnagyobb írónak könyvelte el, a *Csendes Don* volt a kedvenc olvasmánya. McAlpine ugyanakkor érdeklődött Magyarország gazdasági helyzetéről, főleg a mezőgazdaság átszervezéséről. Megjegyzéséből kitűnt, hogy a budapesti brit követség első helyen foglalkozott a kérdéssel, és maga is sokat olvasott a témáról. A célszemélynek olyan benyomása támadt, hogy Magyarország a gépesítés terén küzd komoly gondokkal. Pados a csúcstalálkozóról és a magyar–angol gazdasági tárgyalásokról tett fel neki kérdéseket, amire hangsúlyozottan magánvéleményét mondta el, mert „a nagypolitikai kérdésekben a diplomaták sokszor tájékozatlanabbak, mint ahogy a kívülállók feltételezik”. Amikor az étkezésre terelődött a szó, McAlpine elismerte, hogy a gulyásleves nagyon ízlett neki, így beszélgetőpartnere át is adott egy igazi magyar ebédre és vacsorára szóló meghívást, amit az angol örömmel elfogadott. Pados megígérte, hogy a tárgyalások végeztével telefonon keresni fogja, amennyiben elérhető. McAlpine rábólintott, noha meglepte, hogy Pados ezt követően is Londonban marad. Az angol kb. 38–40 éves lehetett, jó fellépésű, barátságos ember benyomását keltette, főnökétől eltérően, ti. Brimelow végig megjátszotta magát. Az ebéd végeztével McAlpine Brimelow mellé húzódott, ám a búcsúzásnál barátságosan viselkedett, és Pados felvetésére azt válaszolta, hogy várja

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) – XIX – J – 41 – a – Londoni követség 1946–1961 – 1-es doboz (d). – 433/1959 – Tárgy: Követségi munkakörök megszólása. – London. 1959. V. 29. 444–446.

¹¹ Dalyell, Tam (1995): Obituary: Lord Brimelow. *Independent*, 4th August 1995. 20.

¹² Palasik Mária (2013): A BM II/3. (Hírszerző) Osztály. In: *Cseh Gergő Bendegúz – Okvát Imre (Szerk.): A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 63.*

¹³ Pados Gábor. https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:2600003037731468::NO::P5_PRS_ID:1107589 – Archontológia Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára Pados Gábor 686/986 (letöltés dátuma: 2020. 04. 01.).

a megkeresését. Ezt más nem hallotta, de az ebéd alatt zajló beszélgetés sem volt feltűnő, mert McAlpine az asztal egyik végén ült egyedül, mellette balról Pados, jobbról Lengyel, aki az angol delegáció egyik tagjával beszélgetett. McAlpine valószínűleg azért húzódott el, mert Pados elismerte, hogy a MNK követségéhez tartozik, ám ettől függetlenül úgy tűnt, sikeresen összebarátkoztak. McAlpine személyét amiatt tartották érdekesnek, mert a rezidentúra első magasabb beosztású kapcsolata volt a Foreign Office személyzetéből. Pados a diplomata hírszerző lehetőségeit komolynak ítélte – a BM II/3. Osztály feladatai tekintetében kiemelt helyre került az amerikai, angol, francia és nyugatnémet hírszerző és elhárító szervezetekbe történő ügynöki behatolás¹⁴ –, ezért állandó kapcsolat kialakítására törekedett. A megismerkedés nem hatott provokációnak, hiszen Pados közeledésére kedvezően reagált, már akkor is szívesen elbeszélgetett vele, amikor a küldöttség más tagjaival csak egy-két udvarias mondatot váltott. McAlpine ekkor valószínűleg még nem volt tisztában Pados valódi küldetésével, azonban Brimelow ezt bizonyára tudatta vele, hiszen egy idő után láthatóan visszahúzódott. Pados feltűnően közlékenynek minősítette McAlpine-t, ami a FO beosztottainál szokatlan, egyben javasolta, hogy kérjék ki a szovjet társszerv véleményét az angol diplomatáról.¹⁵

Az első utasítás. Vita az információk értékeléssel kapcsolatban

A II/3. Osztály helyettes parancsnoka elismerően szólt Pados leleményességéről, amit McAlpine – a továbbiakban Ugró – ügyében tanúsított, miközben egyetértett a mértéktartó értékeléssel és az általa tett javaslatokkal. Vértés János alezredes (fn. „Alföldi”) utasítása szerint Padosnak telefonon kellett egyeztetnie a diplomatával egy magyaros étteremben megtartandó vacsoráról, de arra is rá kellett kérdeznie, hogy McAlpine ragaszkodik-e az írásos meghíváshoz. Vértés úgy látta: pozitív válasz esetén sikerül a közeledési kísérlet titokban marad, míg az elutasítás élet Pados azzal is tompíthatta, hogy reménykedik egy későbbi, sokkal megfelelőbb időpontban. Ám az alezredes rámutatott, hogy a kitérő-tartózkodó válasz alaposan megnehezítené a konspirációt. A százados ekkor azt készült kommunikálni, hogy az elkövetkező napokban vidéki utazást tervez, emiatt rögzítené az időpontot, de azonnali válasz hiányában visszatérése után újból jelentkezik. Vértés csupán azt írta elő: kerüljék el,

¹⁴ Okvách Imre (2001): Jelenés a szocialista országok állambiztonsági vezetőinek titkos moszkvai tárgyalásairól 1955. március 7-12. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 114(4): 689–706.

¹⁵ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) – 3. 2. 4 – K – 25/T – „Ugró” – Tárgy: R. D. C. Mc. Alpine személye. – Jelentés. London. 1960. I. 4. 5–8.

hogyan McAlpine levelet írjon vagy telefonáljon a követségre vagy Pados lakására. Ám arra is rámutatott, hogy a találkozó előtt az önellenőrzésnek természetesként kell hatni, nehogy ezzel hívja fel magára az elhárítás figyelmét. A találkozás a személyes kapcsolat szorosabbra fűzésére és a közös téma keresésére irányult, az információszerzés csak arra korlátozódott, ami a beszélgetés közben elhangzik.¹⁶ Pár nappal később Hajdú Pál őrnagy viszont bírálta Padost, mivel jelentése nem volt elég világos, és több pontatlanságról árulkodott. Például McAlpine kijelentette: „Anglia érdekelt Nyugat-Németországgal való kereskedelmünk csökkenésében, de ennek érdekében nem tehetnek semmit, mert az OEEC legutóbbi ülése köti őket.” A II/3. Osztály viszont úgy tudta a sajtó révén, hogy a legutóbbi OEEC-ülésen semmiféle olyan döntés nem született, amely az addiginál jobban korlátozta volna a szervezet tagjai és a szocialista országok kereskedelmét, ráadásul a távirat más információi sem bírtak jelentős értékkel a benne található értesülések közismertsége, illetve nyilvánosságra kerülése miatt.¹⁷ Pados később annyiban korrigálta McAlpine megnyilvánulásait, hogy az nem hangzott el részéről, hogy a vámok vagy a kontingensek liberalizálása terén London kedvezőbb feltételeket tudna biztosítani. Azt állította: az angolok meg akarnak egyezni, hiszen elégedettebbek a Magyarországgal folytatott külkereskedelemmel, mint amit cseh vagy a lengyel viszonylatban folytatnak. A kérdés a magyar kivitel volumenéről szólt, ám ennek emeléséhez csak bizonyos feltételekkel járultak hozzá, mint például NSZK–magyar relációban az export és az import csökkentése. McAlpine viszont a párizsi megállapodások miatt akkor sem ígérhetett brit viszonylatban kedvezőbb elbírálást, ha ez a feltétel megvalósul.¹⁸ A magyar–nyugatnémet árucseré ekkoriban 240 millió márka körül járt,¹⁹ ami Bonn szempontjából nem volt kiemelkedő, azonban Magyarország nyugati irányú külkereskedelmének 25%-át jelentette.²⁰

¹⁶ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 25/T – II/19. sz. utasítás „A”-tól Barna elvtársnak! London. – Tárgy: R. D. C. Mc. Alpine ügye. – Budapest. 1960. I. 21. 9–10.

¹⁷ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 25/T – 63/T – 386/60 – Értékelő jelentés. – Budapest. 1960. I. 25. 11.

¹⁸ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 25/T – „Ugró” – Tárgy: „Ugró” információja. – Jelentés. London. 1960. II. 9. 14–15.

¹⁹ Horváth István – Németh István (1999): ...és a kőfalak leomlanak. *Magyarország és a német egység 1945–1990. (Legenda és valóság)*. Magvető, Budapest. 125–133.

²⁰ Békés Csaba (2003): Titkos válságkezeléstől a politikai koordinációig. Politikai egyeztetési mechanizmus a Varsói Szerződésben, 1954–1967. In: Rainer M. János (Szerk.): *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. 1956-os Intézet, Budapest. 31.

A második hivatalos találkozó

Pados január 18-án ismét McAlpine mellé ült a magyar követség által adott ebédnél. A brit tisztviselő az előző alkalomhoz képest jóval zárkózottabbnak bizonyult, magától politikai jellegű beszélgetést nem kezdeményezett, ugyanakkor a kérdésekre udvariasan, de röviden válaszolt. Láthatólag feszélyezte, hogy vele szemben Suitch (Hypher helyettese a Board of Trade-nél)²¹ foglalt helyet, aki jóval kevesebbet társalgott a szomszédjával, így gyakran figyelte Pados és McAlpine vitáit. A követési titkár ezért jobbra életútjáról kezdte kérdezgetni partnerét. Az akkor 41 éves McAlpine katona volt a második világháborúban, feleségével a harcok szünetében házasodtak össze. Az asszony eredetileg ápolónőként szolgált, de a beszélgetés pillanatában az otthon és a három gyerek – egy 12-14 év körüli lány és két kisebb fiú – nevelése már minden idejét lekötötte. McAlpine elismerte, hogy nem készült diplomáciai pályára, csak a véletlen hozta úgy, hogy leszerelése után a FO állományába került. A tisztviselő nem élt nagy társasági életet, ugyanis messze lakott a hivatalától, de a felesége is nehezen tudott elszakadni a napi munkájától, míg háztartási alkalmazottra anyagi okok miatt nem gondolhattak. Pados elismerte, hogy a külszolgálat neki sem könnyű, mert felesége és gyereke Budapesten tartózkodik. Az ebéd- vagy vacsorameghívás itt nem került szóba, de McAlpine megjegyezte, hogy nem a másodtitkár FO-ban teendő búcsúlátogatása lesz a következő alkalom a találkozásra. Pados elismerően szólt arról, hogy a brit diplomatának nincsenek provokatív kérdései és nem tesz szemtelen megjegyzéseket, a lényeges kérdésekről is hajlandó tárgyalni, ugyanakkor tartózkodóan, de mégis elmondja véleményét. A százados úgy vélte, hogy McAlpine szerény körülmények között él, a vendégek közül ugyanis ő volt a legkevésbé elegáns. Cipője elnyúlt volt, a legolcsóbb cigarettát szívta, a második esetben üres cigarettásdobozzal jött. A brit diplomata érezhetően érdeklődött Pados személye iránt, hiszen ahogy másodszor találkoztak, rögtön odament hozzá, üdvözölte és a nevére szólította, valamint főleg vele társalgott egész idő alatt. Pados a FO évkönyvében ellenőrizte McAlpine adatait,²² amelyből kitűnt: iskoláit Winchesterben és Oxfordban végezte, 1939-től 1946-ig katona volt, 1947-től állt külügyi szolgálatban. Egy ideig a külügyminiszter magántitkárának helyetteseként, majd 1949–50-ben a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál tevékenykedett, 1954-től előbb Limában (Peru) lett első titkár konzuli beosztásban, végül 1956–58 között a Moszkvai Nagykö-

²¹ TNA FO 371/151626 NH 1151/5 Anglo-Hungarian Trade Talks-1960. Minutes of second meeting. Jan. 7. 7th January, 1960. 1

²² ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 25/T – „Ugró” – Tárgy: R. D. C. Mc Alpine személye. – JELEN-TÉS. London. 1960. II. 7. 12–13.

vetségen volt I. beosztott.²³ Pados nem tekintette beszerzési jelöltnek a diplomatát, mert egyrészt nem igazodott ki rajta, másrészt rájött, hogy a McAlpine személyével történő foglalkozás másokhoz képest sokkal nehezebb lenne. A százados nem zárta ki, hogy McAlpine maga is valamely operatív szervhez tartozik. Nyúl István rendőr őrnagy (fn. „Barna”), a rezidentúra vezetője,²⁴ potenciális társadalmi kapcsolatként látta használhatónak, így azt szorgalmazta, hogy Pados a hivatali érintkezést próbálja személyes jó viszonyra formálni, ehhez a függőben hagyott vacsorameghívás adott lehetőséget.²⁵

A figyelmeztetés

1960. március 3-án a londoni rezidentúrát a budapesti központ arról értesítette, hogy a KGB (Komitet Goszudarsztvennoj Bezopasnosztyi – Állambiztonsági Bizottság) a következő adatokkal rendelkezett Pados vitapartneréről. Robert Douglas Christopher McAlpine, aki 1919-ben született az angliai Plymouth városában, 1956 decemberétől 1959 márciusáig Nagy-Britannia moszkvai nagykövetségének első titkáráként működött, mint a külpolitikai osztálynak és a követség biztonsági szolgálatának vezetője. A brit diplomata ellenségesen viszonyult a Szovjetunióhoz, és pozícióját arra igyekezett felhasználni, hogy a többi nyugati ország követségein keresztül az angolokat érdeklő adatokat gyűjtsön, miközben a fenti külképviseletek alkalmazottait igyekezett Moszkva ellen hangolni. A KGB tájékoztatása alapján úgy tűnt, hogy McAlpine a brit katonai hírszerzők társaságában utazgatott a SZU területén, személyesen is végzett felderítést, nyíltan és titokban fotózott, valamint hosszadalmasan jegyzetelt és térképet rajzolt. 1958 nyarán a KGB kvázi tetten érte, amint Moszkva környékén magához vette egy ismeretlen által elhelyezett tárgyi postaláda (a hírszerzés által használt titkos rejtékhely) tartalmát. Ezzel párhuzamosan McAlpine felügyelte munkatársai szovjet állampolgárokkal fenntartott kapcsolatait, intézkedett ezek megszakításáról és a kompromittálódott kollégák hazarendeléséről. A tájékoztatás szerint skóciai arisztokrata családból származott, mint az ottani törzsi szervezet (klán) feje, Skóciában jelentős saját vagyonnal rendelkezik. Igaz, a fősvénység nem állt tőle távol. McAlpine Manchesterben és Oxfordban végzett, a szolgálati helyei megfeleltek a korábban leírtaknak.

²³ The Foreign Office List and Diplomatic and Consular Year Book 1960. *Members of the Staff of The Foreign Office (Edited by)*. Harrison and Sons Ltd., London. 1960. 283.

²⁴ Pál István: Egy „független” jogi tanácsadó. Tarján Imre esete a londoni magyar hírszerző rezidentúrával. In: *Betekintő*, X. évf. 1. sz. 2.

²⁵ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 25/T – „Ugró” – Tárgy: R. D. C. Mc Alpine személye. – JELEN-TÉS. London. 1960. II. 7. 12–13.

Moszkvába felesége, Helen Marjorie Frances Kennan is elkísérte. Vértés mindezek alapján felhívta a rezidentúra figyelmét, hogy McAlpine aktív hírszerzőtisz, aki az elhárító munkában is szakember, ez foglalkoztatási köréhez hozzátartozik.²⁶ A rezidentúra a célszeméllyel való foglalkozás folytatására tett javaslatot az óvatossági rendszabályok betartása mellett, ugyanis több korábbi közlése is beigazolódott és értékesnek bizonyult.²⁷

A közös program megszervezése

Pados március 10-én átnyújtotta az egy héttel későbbi időpontra szóló vacsorameghívást a *Mignon* osztrák–magyar étterembe, amit a brit tisztviselő készségesen elfogadott, bár egy bizonyos idő elteltével a beszédéből érezni lehetett neheztelést, amiért Pados ismeretlen helyre viszi. A *Mignon* vendéglőt magas árai és a jómódú emigránsok ismétlődő jelenléte miatt a rezidentúra operatív célból nem vette igénybe. Egy nappal az esemény előtt McAlpine kézzel írt levelet küldött, amelyben szabadkozott, hogy hivatalos ügyben azonnal Párizsba kell mennie, és csak a hónap végén jön vissza. Pados tudomással bírt az OEEC tanácskozásáról, ugyanakkor név nélkül felhívta McAlpine hivatalát, ahol a titkár-nő megerősítette a levélben foglaltakat. Az április 4-i fogadáson áttették a találkozót 12-re, McAlpine egy pár nap múlva viszont felhívta Padost, hogy aznap este egy külföldi rokona átutazóban Londonba érkezik, akivel csak a repülőtéren tud beszélni. Pados elfoglaltságaira tekintettel jelezte, hogy hirtelen nem tud más időpontot mondani, mire McAlpine mentegetőzni kezdett, mondván, nem akar kitérni a találkozó elől. Pados végül április 18-án követségi vonalról bejelentkezett a diplomatánál, akivel megállapodott a 21-i időpontban. A százados a *Mignon* étterem felé látványos önellenőrzést nem folytatott, a vendéglőbe negyedórával a találkozó előtt megérkezett. Pados ki tudott választani egy, a faltól távol lévő asztalt, ahonnan jó kilátás nyílt az egész helyiségre, noha sem vacsora alatt, sem elválásuk után nem tapasztalt figyelmet. McAlpine kb. 10 percet késett, mert kocsijával nem tudott a közelben parkolni. Pados a meghívást azzal legalizálta, hogy néhány, kisebb jelentőségű nyílt követségi ügyben próbál tanácsot kérni.²⁸ Ennek keretében elpanaszolta, hogy a budapesti közvetlen angol légijárat ügyében igencsak elhúzódik a döntés, mire McAlpine felfedte, hogy egy magántársaság ajánlata elle-

²⁶ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 25/T – „Ugró” – IV./4. sz. utasítás „A”-tól Barna elvtársnak! London. – Tárgy: Ugró ügye. – Budapest. 1960. III. 3. 18–19.

²⁷ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 25/T – „Ugró” – Tárgy: Ugró ügye. A. vonal. – JELENTÉS. London. 1960. IV. 1. 20–21.

²⁸ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 25/T – „Ugró” – Tárgy: Vacsora „Ugró”-val. – Jelentés. London. 1960. IV. 30. 22–24.

nére kormány szinten vonakodnak légügyi szerződés aláírásától.²⁹ Pados azért kérdezett rá, mert McAlpine március 10-én már elárulta, hogy ismeri a követségi másodtitkár által két nappal korábban Oliver FO osztályvezetőnél tett látogatásáról készült jelentést. A százados kifejezetten örült a személyes jó viszonynak, mondván, Oliver 40 perc alatt sem mondott semmit, míg a célszemély két perc alatt összefoglalta a lényegét. Pados reményének adott hangot, hogy az enyhülés magával hozza, hogy a szocialista országok diplomatái és a hivatalos szervek képviselői között is kapcsolatok alakulnak ki, még ha ennek kevés jele is volt. McAlpine rámutatott: a FO-ban is különböző emberek dolgoznak, például Oliver hivatalnok stílusban tárgyal. A hozzá hasonlók félnek a felelősségtől, túl nagy jelentőséget tulajdonítva maguknak, hozzátéve, hogy Pados hivatalosan kereste fel Olivert, akit akkor látott először, ezért nem is mondhatott mást. McAlpine viszont korrekt kollégának tartotta Padost, akinek bátran elárulhatja magánvéleményét, hogy megkímélje a későbbi csalódástól. Padost érdekelte, hogy McAlpine hogyan jutott hozzá a jelentéshez, amikor a légügyi kérdések nem feltétlenül hozzá tartoznak. A brit tisztviselő ekkor felhívta partnere figyelmét, hogy a FO-ban mindenről jelentést kell írni.³⁰

A nézetazonosság

McAlpine rövid ideig tartózkodott az Egyesült Államokban, amiről úgy beszélt, hogy „nagyon érdekes hely, de képtelen lenne ott élni”. Az amerikai életformát nem tudta magáévá tenni, a kultúrájukat primitívnek, eltorzultnak tartotta. McAlpine utálta az amerikai filmeket és a feltűnést keltő, művészeti irányzatokat. Esztétikai kérdésekben konzervatív volt, szerette, ha a zenének dallama van, vagy a festmény valóban azt ábrázolja, ami a címe. Az absztrakt művészet sikerét a sznobizmusnak tulajdonította, ugyanakkor nem értette, hogy miért terjedt el az irányzat például Lengyelországban, ahol nincs meg az a gazdag vásárlói réteg, akikre képviselőik támaszkodhatnak. McAlpine úgy vélte, hogy az ottani művészek részéről ez politikai tüntetés volt, pedig okosabban is lehetett volna tiltakozni, mert így rossz értelemben népszerűsítették a nyugati kultúrát.³¹ A 60-as évek elején a szocialista realizmus béklyói ellen modern stílusú alkotásokkal tiltakozó művészeti elit valóban úgy

²⁹ MNL OL – XIX – J – 1 – j – Anglia 1945–1964 – 64-es d. – 190. tétel – 001706/1 – 81/3/1960 – Tárgy: Látogatás a F. O.-ban a légügyi szerződés a Tradair ajánlata ügyében. – London, 1960. III. 8. 1–3.

³⁰ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 25/T – „Ugró” – Tárgy: Vacsora „Ugró”-val. – Jelentés. London. 1960. IV. 30. 22–24.

³¹ Uo. 25.

érezhette, hogy a lengyel állam valahol a mecénási szerepét játssza. Ti. Wladyslaw Gomulka, aki 1956-tól töltötte be a Lengyel Egyesült munkáspárt (LEMP) első titkárának tisztségét, a kulturális szférában tett eredményekkel próbálta az értelmiséget a maga oldalára állítani, valamint Moszkvával szemben az országa függetlenségét demonstrálni. A LEMP hivatalos rendezvényein több alkalommal is modern absztrakt festmények adták a dekorációt, ugyanakkor az egyes művészek tárlatain és az ünnepélyes megnyitókön sokszor tiszteletüket tették a hatalom képviselői.³² Pados megjegyezte, hogy az amerikanizálódási folyamat az angol fiataloknál is eléggé széles körű, de nem tudta az okát. McAlpine ezt világjelenségnek tekintette – „az »angry young man« hazája az USA, és ezek a fiatalok lázadoznak, sokszor maguk sem tudják, mi ellen” –, abban viszont egyetértett partnerével, hogy a hosszúra nyúlt hidegháború deformálta az ifúságot.³³ A már életében ikonikussá váló, tragikusan fiatalon elhunyt James Dean (1931–1955) által az *Ok nélkül lázadó* című filmben megszemélyesített tizenéves fiú viselkedését az amerikai kulturális expanzió jóvoltából nagyon sok fiatal a valós életben is megpróbálta követni.³⁴ A dühös fiatalember jelensége ugyanakkor Nagy-Britanniában is létezett, ahogy azt John Osborne *Look Back in Anger* című 1956-os drámája is bemutatta. A történet főhőse egyszerre lázadt a tovább élő viktoriánus erkölcsiség, valamint a kibontakozó jóléti állam konformizmusa ellen.³⁵ Az ifúság tiltakozása, amely valahol ösztönösen és egyidejűleg szólt a hidegháború szélsőséges politikai klímájának és a viktoriánus társadalmi normákból eredő kötöttségeknek,³⁶ azért is kapott erőre az 50-es évek derekán, mert a második világháború utóhatásaként nagyon sok gyerek nőtt fel apa nélkül vagy rendezetlen családi körülmények között.³⁷ Ti. 1942-től 1945-ig milliós nagyságrendet ért el a Nagy-Britanniában állomásozó amerikai és kanadai haderő létszáma, amely óhatatlanul együtt járt a házasságon kívüli születő gyerekek számának drámai emelkedésével,³⁸ akiket a közvélemény az akkori közfelfogás nem tekintette egyenrangúnak a hagyományos modellt szerinti családokban élő társaikkal.³⁹

³² Piotrowski, Piotr (2010): *Art and Democracy in Post-Communist Europe*. Reaktion Books Ltd., London. 80–84.

³³ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 25/T – „Ugró” – Tárgy: Vacsora „Ugró”-val. – Jelentés. London. 1960. IV. 30. 26.

³⁴ Springer, Claudia (2007): *James Dean Transfigured. The Many Faces of Rebel Iconography*. Texas University Press, Austin. 1.

³⁵ Karkovány Judit (1994): John Osborne (1929–1994): Dühöngő ifúság. In: *77 híres dráma*. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest. 434–439.

³⁶ Springer: i. m. 2.

³⁷ Welch, Bruce (1989): *Rock 'n' Roll. – I Gave the Best Years of My Life. A Life in the Shadows*. Viking, London. 5–9.

³⁸ Clapton, Eric (2008): *Clapton. Az önéletrajz*. Showtime Budapest Kft., Budapest. 5–25.

³⁹ Welch: i. m. 10–15.

A társadalom ráadásul egyáltalán nem volt megértő azokkal szemben, akiknek viselkedése vagy szexuális orientációja eltért a szokványostól. A brit törvények 1967 előtt büntetőjogi kategóriába sorolták a homoszexuális viszonyt,⁴⁰ így nem csoda, hogy Joe Meek, az első független brit zenei producer, aki az 1962-es *Telstar* című számával előkészítette az ún. brit könnyűzenei inváziót az Egyesült Államokban, az első sikereitől fogva intrikák és rosszindulatú híresztelések középpontjába került. A vélt és valós támadások, a stúdió kezdődő anyagi nehézségei, valamint az, hogy a rendőrség kapcsolatba hozta egy másságáról ismert üzletember halálával, összeroppantotta a producert, aki 1967. február 3-án meggyilkolta főbér-lőjét, aztán magával is végzett.⁴¹ A magyar diplomata és McAlpine véleménye között kulturális és erkölcsi kérdésekben nem volt érdemi különbség, ugyanis az ez idő tájt középkorú brit külügyi tisztviselő és a már 30 éven felüli rendőr százados generációja a nagy gazdasági világválság és a 30-as évek nyomasztó időszaka, de mindenekelőtt a második világháború borzalmait követően egyaránt nyugalomra vágyott. Világképükben és életfelfogásukban már végképp nem volt helye az ifjúság lázadásának és a kulturális minták megkérdőjelezésének.⁴² Az viszont egyikükben sem tudatosult, hogy felnőttek világával szembeni kritikából eredő könnyűzenei forradalom volt az, amely már ekkor is erőteljesen megnövelte a magyar ifjúság soraiban az Egyesült Államok és Nagy-Britannia népszerűségét, ugyanakkor a hazai beatmozgalom kibontakozása hozzájárult egy félig-meddig autonóm kulturális szféra kialakulásához.⁴³

A fiktív életutak

McAlpine elmondása szerint egyszerű családból jött, apjának volt régi álma, hogy fiából diplomata legyen. 1938-ban szülői biztatásra jelentkezett a Foreign Office felvételi vizsgájára, ami nem sikerült, így csak a konzuli szolgálatot ajánlották fel a számára. McAlpine azonban kitért ez elől, mert nem volt előmeneteli lehetőség; lélekben úgy készült, hogy egy 20–25 évig tartó, eseménytelen alkonzuli kiküldetés várja Hongkongban vagy Manilában. (A kiküldetés nem biztos, hogy unalmas lett volna, tudniillik a második világháború előtt az alkonzul, egyben Chief Passport Officer [fő útlevélreferens], volt az adott országban a mindenkor MI6 re-

⁴⁰ Egedy Gergely (1998): *Nagy-Britannia története*. Aula, Budapest. 321.

⁴¹ Repsch, John (1989): *The Legendary Joe Meek. The Telstar Man*. Woodford House, London. 42–311.

⁴² Bradányi Iván (1994): *James Dean*. ALFA STÚDIO Könyv- és zeneműkiadó, Budapest. 253–254.

⁴³ Borhi László (2018): *Nagybatalmi érdekek hálójában*. Osiris Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest. 234–239.

feratúra vezetője.⁴⁴) McAlpine a katonai szolgálatáról nem beszélt vagy kitérő választ adott, csak annyit árult el, hogy a háború után a Foreign Office visszahívta, amikor a diplomáciai és konzuli szolgálat egyesült. A diplomata bejárta a világot, de nem tartotta volna tragédiának, ha diplomáciai pályája véget ér. Croydon városában élt, nem sokkal korábban vett egy egyterű autót, amivel a vacsorára érkezett, illetve amivel a hétvégén kirándulni vitte a családot. A gyerekei a magas tandíjra való tekintettel állami iskolába jártak. Szabadidejében főleg otthon volt, kertészkedett és sokat olvasott, mindenekelőtt útleírásokat és történelmi regényeket. Sok minden érdekelt, azonban nem volt rá késztetése és ideje, hogy valamely területen elmélyítse ismereteit, miközben nagyon szeretett vezetni és az országúton versenyezni. A szülők romantikus, nagyvilági életet szerettek volna fiuknak, de McAlpine felismerte, hogy magánvagyon nélkül a diplomácia világa sem különbözik más területektől. Ám ez nem jelentette azt, hogy a brit diplomata elégedetlen volt életével. A beszélgetés során Pados volt az igazi kezdeményező, McAlpine csak két kérdést tett fel: életcélja-e partnerének a diplomáciai világ, és hogyan szakosodott Angliára. A magyar diplomata a londoni kiküldetést a véletlen művének nevezte, hiszen alig beszélt angolul, amikor odakerült. A (fedőtörténete szerint) korábban a szomszédos országok jogi és konzuli problémáival foglalkozott, meg is jegyezte, hogy ennyi erővel Görögországba is kiküldhették volna. McAlpine jelezte, hogy ez Angliában sem volt szokatlan, ugyanis komoly ázsiai nyelvismerettel rendelkező diplomatát is küldtek már Dél-Amerikába. A vacsora barátságos hangulatban telt, igaz, további programot a rezidens utasítására nem egyeztettek, és McAlpine sem hívta vissza. Pados azt feltételezte, hogy a meghívás azért késett a második esetben, mert a brit diplomata felettesei nem foglaltak állást. Ezzel egy időben azt sem volt kizárható, hogy a százados vagy az étterem ellenőrzése késleltette a találkozót. McAlpine mindvégig udvarias maradt, így ha Pados nem ismerte volna a Központ figyelmeztetését, nem sejtette volna, hogy operatív figuráról van szó. McAlpine viszont jelezte, hogy szabadságát egyrészt Budapesten, másrészt a Balatonon szeretné tölteni.⁴⁵ 1960 májusában a Hírszerző Osztály a korábbi feltételekkel engedélyezte a további kapcsolattartást, amely külügyi vonalon is kívánatos, de egyben az óvatosságra hívták fel Pados figyelmét. A fogadásokra, rendezvényekre meghívhatták, Pados hivatali ügyekkel is mehetett hozzá,⁴⁶ ám 1961 augusztusának végén McAlpine aktív moszkvai hírszer-

⁴⁴ West, Nigel (1985): *MI6. British Secret Intelligence Service Operations 1909–45*. Panther Books, London. 111–112.

⁴⁵ ÁBTTL – 3. 2. 4 – K – 25/T – „Ugró” – Tárgy: Vacsora „Ugró”-val. – Jelentés. London. 1960. IV. 30. 27.

⁴⁶ ÁBTTL – 3. 2. 4 – K – 25/T – „Ugró” – VI/2. sz. utasítás „A”-tól. – Barna elvtársnak! London. – Tárgy: Egyéb ügyek. – Budapest. 1960. V. 24. 28.

ző tevékenységére, valamint Pados és a brit diplomata közötti kapcsolat megszűnésére való tekintettel lezárták az ügyet.⁴⁷

McAlpine valódi élettörténete

McAlpine nem sokkal később New Yorkba került, majd 1964-től 1968-ig Mexikóban volt a brit nagykövetség második rangidős diplomatája. A FO 1969-ben nagykövetté tervezte kinevezni, azonban McAlpine visszautasíthatatlan igazgatói állásajánlatot kapott a Barrings Bankház-tól. A dél-amerikai kontinens beható ismerete, magas szintű spanyol-, német-, orosz tudása nélkülözhetetlen emberré tette a pénzügyi életnél, miközben a gazdasági élet sem volt teljesen idegen számára, hiszen az oxfordi Winchester New College-ban filozófiai, politológiai és közgazdaság-tudományi tanulmányokat folytatott, amelyeket a második világháború kitörése miatt félbe kellett szakítania. A személyével kapcsolatos félelem egyáltalán nem volt alaptalan, ti. McAlpine 1939 és 1945 között előbb a Royal Navy (a Királyi Haditengerészet) légierijénél, majd a NID (Naval Intelligence Department – Haditengerészeti Hírszerzés) keretében szolgált. 1979-ben vonult nyugállományba. Christopher McAlpine 2008. szeptember elsején, 89 évesen hunyt el Londonban.⁴⁸

Utószó

Mindennek figyelembevételével jogos lehet a kérdés: volt-e esély arra, hogy a BM II/3. Osztály be tudja szervezni egy ellenséges ország hírszerzőtisztjét? Meglátásunk szerint, amennyiben a III/I. Csoportfőnökség ilyen irányú próbálkozása eredménnyel végződött, akkor erre a 70-es, 80-as évek folyamán kerülhetett sor valamelyik fejlődő országban, de semmiképp sem NATO-tagállamban. A KGB 1961-ig George Blake személyében rendelkezett ügynökkel az MI6-nél, ám az ő beszerzésére meglehetősen egyedi körülmények között kerülhetett sor. Blake 1951 decemberében észak-koreai fogságba esett, ráadásul haragban állt a brit establishmenttel, amiért potenciális apósa megakadályozta a lányával kötendő házasságot, mondván, a vőjelölt nem elég előkelő származású.⁴⁹ Miután a 30-as években ideológiai alapon megkörnyékezett fiatalok, akik jellemzően a második világháború idején kerültek a brit vagy az ameri-

⁴⁷ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 25/T – „Ugró” – Záróhatározat. – Budapest. 1961. VIII. 28. 29.

⁴⁸ Christopher McAlpine, diplomat and banker, was born on June 14, 1919. He died on September 1, 2008, aged 89. *The Times* CCCXXIII, September 29, 2008. 53.

⁴⁹ Macintyre, Ben (2015): *Kém a csapatban. Kim Philby és a nagy árulás*. Gabo Kiadó, Budapest. 265–271.

kai hírszerzés állományába, az 50-es évek elejére már kiestek a körből. A KGB ugyanakkor nem vette észre, hogy eszmei téren elkötelezett fiatal ügynököket már nem tudnak beszervezni, hiszen az „első munkás-paraszt állam” 30-as évekbeli mítosza alaposan megkopott.⁵⁰ A szatellitállamok közül az ellenséges hírszerző- és elhárító szervekbe történő beépülés, a már huzamosabb ideje hivatásos állományban lévő személyek átállítása vonalán kizárólag az NDK hírszerzés, a HVA (Hauptverwaltung Aufklärung – Külső Felderítési Főigazgatóság) mutathatott fel sikereket. Az utóbbi fegyvertényt nem szabad lebecsülni, hiszen a közös nyelvre és történelemre, családi és üzleti kapcsolatokra való alapozással Markus Wolf, 1952 és 1986 között a HVA parancsnoka, elérte, hogy három kulcspozícióban lévő nyugatnémet állambiztonsági tiszt is az NDK szolgálatába álljon. Gabriele Gast, a BND (Bundesnachrichtendienst – Szövetségi Hírszolgálat) szovjet ügyekben illetékes, rangidős elemzője a kezdeti időszakban minden elmondott arról, hogy a BND mit tud, és mit vélelmez a Szovjetunió külpolitikájával és katonai törekvéseivel kapcsolatban. Amikor Gast lett a szovjet részleg helyettes vezetője,⁵¹ sikeresen kompromittálta az NSZK Szovjetunió elleni hírszerzési próbálkozásait. Klaus Kuron, a BfV (Bundesamt für Verfassungsschutz – Alkotmányvédelmi Hivatal) NDK elleni műveletekért felelős műveleti igazgatója révén a HVA 1981-től minden esetben ki tudta védeni a nyugatnémet elhárítás ellenintézkedéseit. Joachim Krase, az MAD (Militärische Abschirmdienst – Katonai Védelmi Szolgálat), a katonai elhárítás helyettes parancsnoka 1988-ban bekövetkezett haláláig gyakorlatilag mindent kiszivárogtatott, amit a Bundeswehr (Szövetségi Véderő), a hadsereg biztonsági apparátusa a Varsói Szerződés hírszerzői ellen folytatott tevékenységéről tudni kellett.⁵²

⁵⁰ Andrew, Christopher – Vaszilij Mitrohin (2000): *A Mitrobin-archívum. A KGB otthon és nyugaton*. Talentum Kiadó, Budapest. 414–416.

⁵¹ Schäfer, Bernd (2002): Stasi Files and GDR Espionage Against the West. In: *INS Info*, 42(2): 5–12. <https://forsvaret.no/ifs/IFS-Info-22002-Stasi-Files-and-GDR> (letöltés dátuma: 2019. 01. 31.).

⁵² Fischer, Benjamin B. (2014): Brudenorgane: The Soviet Origins of East German Intelligence. In: *Uwe Spiekermann (ed.): The Stasi at Home and Abroad. Domestic Order and Foreign Intelligence*. German Historical Institute, Washington DC. 160–170.

NEVELÉSTÖRTÉNET

A VALDENS NŐK ÉS A VALDENS CSALÁD A KÖZÉPKORBAN

Bognárné Kocsis Judit

Összefoglaló:

A kutatás a valdens nők és a valdens családok középkorban betöltött szerepre, életére fókuszál. A valdensek valójában egy olasz protestáns (református) vallási kisebbség, akik a társadalom és a kereszténység szoros összefonódását vallják.

A kutatás az alábbi kérdésekre keresi a választ: Miként vállaltak szerepet a valdens nők a vallásos nevelésben? A családi nevelés során milyen értékek átadására törekedtek? A valdens nők külső megjelenésükben, magaviseletükben mennyiben voltak eltérőek a többi asszonytársaiktól?

A kutatói kérdések megválaszolásához olasz és angol nyelvű forrásokat használtam a tanulmányomban. A kutatás alapvetően analitikus jellegű, az értelmezés és a szintetizáló elemzés módszerét alkalmazza. A forráselemzéseken keresztül elsősorban a kvalitatív paradigma keretei között maradva, az interpretatív szemléletmódot követem.

A kutatás segíti a valdens nők szerepének, valamint a valdens családok sajátosságainak, nevelésének megértését a vizsgált korszakra vonatkozóan, mindemellett a neveléstörténet iránt érdeklődőknek hasznos információkat nyújt.

Kulcsszavak: valdensok, értékközvetítés, nevelés, család, középkor

Abstract:

This study focuses on the Valdese women and Valdese families. The Valdenses are in fact an Italian Protestant religious minority, who believe in strong connections between society and Christianity. In this research I would like to focus on the features of the Valdese Communities in the Middle Ages.

The aim of my research is to provide an answer to the following questions: What role did the Valdese women take in the Valdese education? What Values were transmitted in the Valdese families? How did their behavior and appearance differ from other Churches?

To answer the above questions, mostly Italian and English references were used. The research method was content examination, synthesizing and theoretical analysis of primary and secondary sources. This research is important to understand the characteristics of the Valdese family and education among researchers of history of education and all interested people.

Keywords: Valdenses, transmission of values, education, family, Middle Ages

Bevezetés

Hazánkban kevés szó esik a valdensekről, így valószínűleg kevesen tudják, hogy az olasz protestánsok, reformátusok egy csoportját nevezzük így módon. Ők a reformáció idején csatlakoztak a protestáns egyházhoz, de működésük kezdete jóval korábbra tehető.

A valdens szónak valójában még a mai napig nem tisztázott a jelentése, gyakran – nem túl pozitív értelemben – az Alpok völgyeiben lakó kevésbé képzett, szinte tudatlan emberekként tartották számon őket. Eredetük a 12. századra tehető, de nincs egységesen elfogadott nézet e tekintetben sem.

A valdensek ősei legnagyobb számban Piemonte völgyeiben, többek között a történelmi Savoya (Savoia) területén, Delfinato (il Delfinato) részen, Valle d'Osta és Arras vidékén éltek. Ezekről a területekről menekültek el aztán az erőszakos katolikus elnyomás elől például Lombardiába.

A valdensek, akik magukat népegyháznak nevezik, vagyis a társadalom és a kereszténység szoros összefonódását vallják, valójában egy kis létszámú protestáns vallási kisebbség a katolikus Olaszországban. Ugyan az olasz valdensek napjainkban már csak néhány ezren vannak, jelentőségük jóval túlmutat létszámukon.

Meg kell jegyezni, hogy kulcsfontosságú, úttörő és követendő az évszázadokon átívelő oktatás-nevelés területén kifejtett tevékenységük, amelyek jelentős mértékben segítették a nagyfokú olasz írástudatlanság, képzetlenség felszámolását. Jelen tanulmányban a valdens nők tevékenységeire, életvitelükre fókuszálva mutatom be a főbb sajátosságokat.

Kutatásmódszertan, a források sokszínűsége

A kutatás alapvetően analitikus jellegű, az értelmezés és a szintetizáló elemzés módszerét alkalmazza. A forráselemzéseken keresztül, elsősorban a kvalitatív paradigma keretei között maradván, az interpretatív szemléletmódot követem.

A források számbavétele alapján jól látszott, hogy a valdens honlapokon, weboldalakon (például a Societá di Studi Valdesi, a Claudiana könyvkiadó vagy az Unilibro könyvesbolt hálózatán) keresztül az általuk elismert szakirodalmak többnyire hozzáférhetőek. Azonban ahhoz, hogy a témakörrel teljes képet kapjak, szükséges volt egyéb forrásokból, például katolikus meggyőződésű vagy magukat objektívnek beállító szerzők véleményét is figyelembe venni. Bár a legtöbb anyag olasz, illetve angol nyelven érhető el, francia, illetve eredeti, „valdens nyelvű” (azaz regionális provanszál dialektusban írt) forrásokkal is találkozhatunk. Kompetenciáim miatt az első két nyelvre fókuszáltam.

A források áttekintése során arra az eredményre jutottam, hogy nincsenek önmagukban objektív szemléletű valdensekről szóló könyvek, sokkal inkább vannak egyrészt valdensok által kiadott/szerkesztett könyvek; másrészt valdensekért, a valdensok védelmében íródott könyvek; harmadrészt könyvek, amelyek valdensok szimpatizánsai/baráti/ismeretségi körében íródtak (például amikor a valdens völgyekben vendégeskedtek); és végül, de nem utolsósorban a valdensekhez kritikusan állók (például a katolikus szerzők) könyvei.

A kutatás az alábbi kérdések megválaszolását tűzte ki célul: Miként vállaltak szerepet a valdens nők a vallásos nevelésben? A családi nevelés során milyen értékek átadására törekedtek? A valdens nők külső megjelenésükben, magaviseletükben mennyiben voltak eltérőek asszonytársaitól?

A témaválasztás indoka – problémafelvetés

A nők szerepe a társadalomban, a családban betöltött helyük a neveléstörténet során folyamatosan változott. Ez a változás megfigyelhető főként a feladataik számában, a felelősségük nagyságában, az egyenjogúságuk tiszteletben tartásában, a család melletti munkavállalás kérdésében. Napjainkban gyakran előforduló téma a család és a karrier (munkahely) összeegyeztetése, harmonikus egységének megtalálása a nők életében.

A valdens nők szerepvállalása a társadalomban, az egyházuk életében azért kiemelt jelentőségű, mert hitük felvállalása, életpéldájuk a családban, a gyülekezeti közösségben, a gyermekek nevelésében rendkívül nagy hatással bírtak mind a 12. században, mind a későbbi nemzedéke számára. Kijelenthetjük a vizsgált szakirodalom alapján, hogy a nők által betöltött funkciók mindenféleképpen alakították a valdens egyház arculatát. Ebben a tanulmányban elsőként az egyházért, a vallásért végzett tevékenységekről, majd a családon belüli szerepvállalásukról ejtünk szót.

Prédikáló valdens asszonyok

A középkorban azok a nem katolikus hívő nők, akik a vallásnak akarták szentelni az életüket, választhatták a félíg-meddig szerzetes életet. Ez azt jelenti, hogy ők nem a világtól elzártan, zárdában éltek, hanem az emberek között fejtették ki hitre vezető tevékenységüket.

A vallásos nevelés iránt elkötelezett protestáns nők között is voltak, akik vállalták ezt a nem kis megpróbáltatással járó szolgálatot. A valdens női renddel szinte egy időben jelentek meg a beginák csoportjai. (A beginák a kb. az 1170 és 1175 közötti években a Németalföldön induló női vallásos mozgalom tagjai.)

E női mozgalmak közös tulajdonsága az apostoli élet hirdetése volt, de emellett mindegyik az egyházi megújulást is szorgalmazta. Elsősorban Franciaország déli részén voltak megtalálhatóak, de Európa más részein (például Németalföld) is befolyással bírtak a vallási gondolkodásra. A 14. században már eretneknek bélyegezték és üldözni kezdték őket.

A prédikáló asszonyok megítélése nem volt egyértelműen pozitív. Az őket kritizálók munkájukat csekély értékűnek, alacsony megbecsültségűnek tartották. Általában a középkor eseményeit átszővi egyfajta kettős, ambivalens megítélés, amely ebben az esetben is megfigyelhető.

A katolikus egyház egyébként sem nézte jó szemmel, hogy a laikusok egyre nagyobb részt vállaltak az evangéliumok üzenetének terjesztésében. „Álprófétáknak” nevezték és eretneknek nyilvánították őket. Gratianus középkori itáliai jogász a *Decretum* című munkájában 1140 körül arról ír, hogy klerikus jelenlétében laikus ne prédikáljon, csak ha erre külön kéri; a nőkkel kapcsolatban kijelenti, hogy lehetnek műveltek és szentek, akkor is vonatkozik rájuk ez a rendelkezés.¹

1190-ből ismét találhatóak olyan szövegek, amelyek tanító nőkről szóoló utalásokat tartalmaznak. A szövegek idézik Gratianus mester jogi tanításait és az egyház rendeleteit.

A valdenseknek nézeteltérésük támadt Joachim da Fiore (1130–1202) ciszterci rendalapítóval is. A dél-olaszországi (Calabria) apát a „spirituális evangéliumot” hirdette. Felismerte, hogy a katolikus egyház világi magatartásán egy új eszme segíthet csak, ami reformokat eredményez, és elhozza a Lélek korszakát. A valdensek elfogadták azt az eszméjét, ami az egyéni lelki élet megélését hangsúlyozza otthoni környezetben, ugyanakkor az Atya ószövetségi és a Fiú újszövetségi kora utáni következő Lélek-korszak elképzelésével nem tudtak azonosulni, mivel nem tartották bibliai alapúnak. Ez viszont kiváltotta Joachim da Fiore nemtetszését, aki

¹ Merlo, Grado Giovanni (2000): Frammenti di storiografia e storia delle origi valdesi. *Revue de l'histoire des religions*, 217(1): 21–37. http://www.persee.fr/doc/rhr_0035-1423_2000_num_217_1_1069 (letöltés dátuma: 2020. 04. 03.).

a valdenseket ellen támadt, mondván: nincsenek hittételeik, rendszabályaik, tolakodóak, közönyösek, a férfiak és a nők is, továbbá a Biblia szavait kiforgatják, és Istenre hivatkozva a Sátánnal cimborálnak.²

Az erős katolikus kritikák ellenére 1190 körül Piacenzában valdens nők is végeztek úrvacsoraosztást. 1199-ben a Franciaország északkeleti részén fekvő Metzben volt egy nagyobb vallási összejövétel, ahol nők olvastak fel a Bibliából. Metz város püspöke fel is háborodott a valdens nők nyilvános bibliaolvasásán, és elpanaszolta III. Ince pápának, hogy az emberek a saját nyelvükön olvassák a Bibliát, és beszélgetnek is róla. Általánosságban elmondható, hogy a valdens nők vallási tanúbizonyságait, hittérítéseit egyáltalán nem nézték jó szemmel abban a korban, ezt igazolja az a középkori felirat is, amelyben azt olvashatjuk, hogy rosszabb az embereknek, ha képzettek a vallás terén, amennyiben nőktől hallották a szentbeszédet.

Úttörő jelentőségűnek számított, hogy 1212-ben Durando d’Osca, Vald Péter egyik munkatársa (aki később katolikus hitre tért) létrehozta, felépítette az első valdens szeretetotthont, amelyben nőket és férfiakat is gondoztak. Ez a lelkiségi ház oltalmat adott az elhagyott gyermekek, a szegények, a hajléktalanok, a rossz sorban élő feleségek számára egyaránt.

Jól látjuk, hogy a valdens mozgalomban nem különítették el vallási nevelés, egyházi szerepvállalás szempontjából a férfiakat és a nőket, hanem ugyanazok a jogok illették meg őket. A 13. század elején már egyenlő számban találunk női és férfi prédikátorokat. A nőket „szegény aszszonyoknak” is hívták, akik a prédikálás mellett hívek toborzásával is foglalkoztak.

A valdens hittérítő, misszionálással foglalkozó nők általában rendházakban éltek, férfi testvérekkel együtt. A valdens rendházakba való felvételt belépési ceremóniák kísérték. A szertartás menete a következő volt: a rendház tagjai közösen meghallgatták az apát prédikációját, majd a novícia (apácanövendék) térdre ereszkedett, és szerzetesi fogadalmat tett, szegénységet, szüzességet és engedelmisséget fogadva. A társai ezt követően felemelték a földről, és arcát csókkal illették. A valdens szerzetesnőknek volt még egy nagyon fontos kiváltsága: kiszolgáltathatták az úrvacsora szakramentumait. A valdensek azon a véleményen voltak, hogy minden fogadalmat tett szerzetes jó, akkor is, ha nő, amennyiben a közösséghez tartozik. („*Ogni buon laico ed anche donne, se appartenenti alla setta, possono offrire il corpo di Cristo.*”³)

² Letizia Tomassone: *Le donne valdesi nel periodo medievale. corso formazione accompagnatori/trici*. Fondazione Centro Valdese, 10. <https://www.fondazionevaldese.org/documenti/fa4f28b384e4c9d5a04e3959545c2246.pdf> (letöltés dátuma: 2020. 03. 28.).

³ Hugon, Augusto Armand (1980): *La donna nella storia valdese*. Torre Pellice. Società di Studi Valdesi. 1–29.

A rendházak irányítása azonban a férfiak kezében volt. Nem túl meglepő módon ez a koedukált együttélés azonban nem tetszett sem a többi egyháznak, sem az embereknek.

A prédikáló asszony képe ennek ellenére általánossá és elfogadottá vált a keresztény körökben. A nők helyzete az egyházszervezeten belül és a valdens teológia velük kapcsolatos nézete pozitívnak mondható a 12. században. Azonban ez a kép lassan elkezdett változni: a 12. század végére az egyház szervezete, hierarchiája stabillá vált, és ezzel egyidőben a nőket megfosztották a prédikálás és az úrvacsoráztatás jogától. A valdens női prédikátorok megítélésében történt változást mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a testvérek helyett a barbárok elnevezés vált egyre általánosabbá velük kapcsolatban (főként Kelet- és Közép-Európában).⁴ Habár e változás eredményeképpen a valdens nők száma lecsökkent, ez nem jelentette azt, hogy kisebb közösségekben, illetve az elszántabbak közösségeikért ne tevékenykedtek volna tovább.

A valdens prédikáló nők jelenlétét bizonyítja az 1335. január 21-ei inkvizíciós leszámolás Giavenóban is.⁵ A valdenssek kijelentették a főinkvizítor, Albert of Castellario⁶ előtt, hogy nincs tisztítótűz, aki gonosz, a pokolba jut, aki jó, a mennyországba. Az eretnekeket haláluk előtt arról is kifaggatták, hogy ki vezette őket erre a „bűnös útra”, ki ismertette meg velük a valdens „tévtanításokat”. Harmincegyen azt vallották, hogy a közösség valamelyik férfi tagja, huszonnégyen pedig azt, hogy prédikáló nők. Az ötvenöt, mártírhaltalt halt valdens vallomása is jól mutatja, hogy a hittérítők körében a nemek aránya viszonylag kiegyenlítettnek mondható, főként, ha figyelembe vesszük, hogy mindez a 14. században történt. Az első hitéért meghalt valdens is nő volt (a neve sajnos nem ismert), 1312-ben vagy 1313-ben Pinerolóban ítélték máglyahalálra.⁷

1354-ben pedig egy bizonyos „szép Alasia” is máglyán végezte eretnekség miatt tizennégy társával Pinerolóban, akik Torre Pellicéből és San Giovanniból valók voltak.⁸ Óvatos kutatói számítások szerint a kb. hétszáz kivégzett valdens eretnek több mint harmada nő volt.

⁴ Audisio, Gabriel (2007): *Preachers by Night: The Waldensian Barbes (15th–16th Centuries)*. BRILL, Netherland. 80.

⁵ Ascheri, Mario (2013): *The Laws of Late Medieval Italy (1000–1500): Foundations for a European Legal System*. BRILL, Netherland. 341.

⁶ Audisio, Gabriel (1999): *The Waldensian Dissent: Persecution and Survival. C.1170–c.1570*. Cambridge University Press, Cambridge. 40.

⁷ Sergio Velluto könyvében (*Valdesi d'Italia*. Edizioni Sonda, Casale Monferrato, 2008, 77.) 1312 szerepel.

⁸ Hugon, Augusto Armand (1980): *La donna nella storia valdese*. Società di Studi Valdesi, Torre Pellice. 4.

A kínhaláltól megmenekült nők többsége a diakónusi szolgálat irányába mozdult el.⁹

Ezek az adatok is azt bizonyítják, hogy a nők hittérítő tevékenysége jelentős és fontos volt abban az időben.

Kritikák a prédikáló valdens nőkkel kapcsolatosan

A prédikáló valdens nőknek több szempontból is nehezebb volt a helyzetük a férfiaknál. Azontúl, hogy az inkvizíció őket sem kímélte, vagyis a missziós tevékenységüket ugyanolyan veszélyesnek ítélte, még a társadalmi előítélettel is meg kellett küzdeniük.

Lejáratásuknak két markáns iránya figyelhető meg: az egyik az erkölcstelen, gonosz, nagyszájú asszonyt vetíti elénk; a másik a rontást előidéző, varázslást folytató bűbajos képét.

1. Beverly Mayne Kienzle tanulmányában prédikáló prostituáltokról ír, amit például Geoffroy d'Auxerre (más néven Geoffroy de Clairvaux, középkori ciszterci szerzetes), Clairvaux-i Bernát közvetlen tanítványa, titkára írásaira alapoz. Bernard első és másodkézből hallott történeteit meséli el. Az egyik 1180 körül játszódik, és arról szól, hogy két nő érkezett Franciaországból, Clermont városából, akiket a helyi püspök megfenyített, miután prédikáltak híveiknek. A püspök állítólag kényszerítette őket a felekezetük feladására.¹⁰

Geoffroy d'Auxerre később arról ír, hogy ugyanazt a püspököt a valdens nők nyilvánosan inzultálták, és istenkáromló mondatokat kiabáltak rá. Az írás szerint a szabados viselkedésük miatt megérdemlik, hogy prostituálnak nevezzék őket, valamint hogy a bibliai Jezabellel hasonlítsák össze őket.

Eme főként anekdotákra alapozó, elítélő írássok mellett megtalálhatóak azok a szövegek is, amelyek arról szólnak, hogy a valdensek meghitt összejövetelein férfiak és nők közösen olvassák és magyarázzák a Szentírást. Fontcaude-i Bernard részt vett a valdensek és a katolikusok közötti vitában, és az ellentétes álláspontokat le is jegyezte. Művében Anna próféta nőhöz hasonlítja a valdens asszonyokat. Moneta da Cremona (kb. 1180 – 1238 u.) bolognai filozófianár pedig Mária Magdolnához. Fontos megjegyezni, hogy a Mária Magdolna-kép nem egységes: egyrészt az

⁹ Grado, Merlo (1977): *Eretici e inquisitori nella società piemontese del Trecento*. Claudiana, Torino. 49.

¹⁰ Kienzle, Beverly Mayne (1998): *The Prostitute-Priest: Patterns of Polemic against Medieval Waldensian Women Preachers*. In: *Beverly Mayne Kienzle – Pamela J. Walker (eds.): Women Preachers and Prophets Through Two Millennia of Christianity*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London. 99–113.

az asszony volt, aki közvetlenül szolgálhatta az Urat, másrészt a megtért parázna asszony képe is kapcsolódik hozzá.

Grado Merlo, a Torinói Egyetem tanára egyik tanulmányában szintén arról ír, hogy pletykás, nagyszájú valdens asszonyok prédikáltak az 1270-es évek előtti időkben. Stefano di Borbone (1180–1256) domonkos (dominikánus rend, azaz magyarul Prédikátor Testvérek Rendje) prédikáló- és koldulórendbeli feljegyzéseire hivatkozik, aki azt írja, hogy tudatlan, félkegyelmű férfiak és nők járták a falvakat, bementek a házakba, és ott bajt, botrányt okoztak. Azonban nem mindenki osztja ezt a véleményt. Például Letizia Tomassone tanulmányában arról ír, hogy Selghe kutató szerint 1183 előtt nem is voltak valdens prédikátorok.¹¹ Goffredo Doxer kijelenti, hogy a valdens ősegyház nőtagjai mentek hirdetni az evangéliumot házról házra, azonban jellemzésük nem túl pozitív: szemtelen, gonosz, szégyentelen, aljas némbereknek írja le őket, akik Clermont püspökét nyilvánosan szidalmazták; a prédikálás után pedig jóízűen lakmároztak, és mindennap új szeretőt választottak maguknak.¹²

Ez a jellemzés nem éppen az elfogadásukról vall, hiszen csupán az állítólagos perverzitásukat emeli ki. Doxer kiemeli, hogy a prédikáló nőknek nem volt más munkájuk, nem voltak alárendelve férfi munkaadóknak, és valójában szexuális szabadságban éltek. Doxer azonban azt is hangsúlyozza, hogy ezek a nők nem voltak veszélyesek. Különös és meglepő, hogy a valdens mozgalomnak a női misszióját úgy láttatja a kutató, mint az akkori erkölcsi rendet teljes mértékben felforgató eszmét.

2. A valdens asszonyok megítélése az 1300-as évek végén, de inkább az 1400-as években romlott sokat. Babonaság, a sötét mágikus erőkben való hit, a bűn minden lehetséges formájának gyakorlása, különösen szexuális téren, e kép jellemzői. Amennyiben ennek a képnek van igazságalapja, értelemszerűen nem a valdens hagyományok átörökítését, továbbélését segítette, mivel negatív attitűd, hiedelemvilág tartozott hozzá. A nép szemében ők valójában boszorkányok voltak, akik varázsoltak, szemmel verést alkalmaztak, magával az ördöggel cimboráltak. E tárgykörben rendkívül gazdag irodalom lelhető fel, amelyek az emberekkel évszázadokon keresztül elhitették a boszorkányok létezését.¹³ Középkori vitaira-

¹¹ Tomassone, Letizia (2007): *Le donne valdesi nel periodo medievale. corso formazione accompagnatori/trici*. Fondazione Centro Valdese, 10. <https://www.fondazionevaldese.org/documenti/fa4f28b384e4c9d5a04e3959545c2246.pdf> (letöltés dátuma: 2020. 04. 07.).

¹² Grado, Merlo (1977): *Eretici e inquisitori nella società piemontese del Trecento*. Claudiana, Torino. 49.

¹³ Mercier, Franck (2006): *La Vauderie d'Arras*. Presses universitaires de Rennes, Rennes; Deane, Jennifer Kolpacoff (2011): *A History of Medieval Heresy and Inquisition*. Rowman & Littlefield, Lanham; Elkins, Sharon K. (1988): *Holy Women of Twelfth-Century England*. U of North Carolina P., Chapel Hill; McCash, June Hall (2008): The Role of Women in the Rise of the Vernacular. *Comparative Literature*, 60. 1: 45–57.; Pe-

tokban jól látszik, hogy a katolikus egyház obszcén folklórelemekkel tarkított éjszakai orgiákkal is megvádolta a valdens hívőket. A 15. században gyakran vauderie néven emlegetik a boszorkányokat, hangsúlyozva ezzel is a valdensekkel való „rokonságukat”.

A középkori valdensok magukat valószínűleg éppen emiatt a „Krisztus szegényei” elnevezéssel illették, visszautasítva a „valdens” elnevezést, amit sértőnek tartottak. Később azonban, a protestantizmus idején a valdens név pozitív értelmet nyert, és a valdens közösség is elfogadta.

A nép meggyőzése a valdens asszonyok bűnös praktikáiról bizonyára nem volt nehéz. A gyalázó, káromló szavak és a máglya elől a valdens nők gyakran – elhagyva lakóhelyüket, gyülekezetüket – barlangokba vagy egyéb menedékhelyre húzódtak, de sokszor hiába. Példaként lehetne említeni 1545-ös dél-franciaországi mérindolbeli mészárlást, amelynek a francia provence-i és a dauphiné-i (Alpok) hegyekben meghúzódó valdens hívők estek áldozatául, vagy az észak-franciaországi boszorkányüldözést Arras városában 1459 és 1461 között.

A valdens nők családon belüli szerepe

A valdens nők szerepét azonban egy másik aspektusból is szeretnénk megvilágítani, ez pedig a közösségekben, a családban, a társadalomban való kitartó helytállásuk, erkölcsi példaadásuk. Mind a katolikusok, mind pedig a férfi pásztorok akkori megnyilatkozásai ezt támasztják alá. A savoyai herceget egy 1561. május 5-én írt levélben arra kéri, hogy ne legyen elnéző a valdens asszonyokkal, mert radikálisabbak a férfiaknál.¹⁴ Scipione Lentolo (1525–1599) protestáns lelkész¹⁵ pedig elismerően szól a nők tevékenységéről, az üldöztetésük, elnyomásuk idején például lelkesen imádkoztak a közösségért, és biztatták a népet a kitartásra.¹⁶ Az ő szilárd hitüknek, a szorgos, keményen elvégzett ház körüli munkájuknak nagyon fontos szerepük volt a valdens identitás megtartásában. Ezenki-

---

ters, Christine (2003): *Patterns of Piety: Women, Gender, and Religion in Late Medieval and Reformation England*. Cambridge UP, Cambridge; Peters, Edward (1980): *Heresy and Authority in Medieval Europe*. U of Pennsylvania P., Philadelphia; Ranft, Patricia (2002): *Women in Western Intellectual Culture, 600–1500*. Palgrave Macmillan, New York; Schaus, Margaret (ed.) (2006): *Women and Gender in Medieval Europe: An Encyclopedia*. Routledge, New York.

¹⁴ Hugon, Augusto Armand (1980): La donna nella storia valdese. *Torre Pellice – Società di Studi Valdesi*, XVII febbraio 7.

¹⁵ Scipione Lentolo személye azért is fontos a valdens történelemben, mert ő a (Torinóhoz közeli) Luserna San Giovanni gyülekezet pásztorja volt, és ott fordította olaszra az eredetileg francia nyelvű valdens hitvallást.

¹⁶ Scipione Lentolo (1906): *Historia della grandi e crudeli persecuzioni contro il popolo Valdese*. Ed. T. Gay. Torre Pellice. 225.

vül a gyermekek hitre nevelésében, a valdens értékek átadásában, a hagyományok ápolásában kétségkívül nagyobb szerepet töltöttek be a férfiaknál, ami magyarázható egyszerűen a családi feladatok megosztásával, a női-férfi szerepek különbözőségével. A lelkészeik házasodhattak, a lelkészfeleségek feladata a gyermekek vallásoktatása volt, de ezenkívül nőszövetségben, jótékonyági eseményeken további szolgálatot kellett végezniük.

1. kép. *Egy korabeli valdens nő*¹⁷

A valdensok a nőkre bízta az összetartozásuk, identitásuk kifejezésének, megjelenési formáinak megtervezését, összeállítását. Talán ennek is köszönhető, hogy csak nők számára létezik hagyományőrző ruha. A valdens nők külső megjelenésére az egyszerűség és a visszafogottság volt a jellemző.

A nők selyemből, gyapjúból készült egyberuhát készítettek, amelyhez különböző színű és mintájú selyemsál tartozik. A legérdekesebb ruhada-

¹⁷ Valli valdesi: museo delle donne. <http://illuminatobutindaro.org/2007/09/30/valli-valdesi-museo-delle-donne/> (letöltés dátuma: 2020. 04. 16.).

rabjuk a főkötő, aminek a viselése az asszonyok számára kötelező, ahogy 1. képen is láthatjuk. A 16 évnél fiatalabb lányok főkötője fekete, később, egyháztaggá válásuk után pedig fehérre hordták. Valójában ez tette őket valdens lányokká az öltözködés tekintetében. Ez a viselet azonban nem számított hétköznapi öltözködésnek. Az 1800-as évektől csak évente kétszer öltözték magukra, amikor az egyház teljes jogú tagjává váltak, és február 17-én.

A valdensok többnyire kisvárosban, családi közösségekben jól felépített, vidéki ökoszisztémában éltek. A származásukra büszke hívek gyakran egymás között házasodtak, hogy megőrizték a „vérvonalat”, ez azonban sokszor gabalyodást, zűrzavart eredményezett a rokoni szálakban. A neveikben is próbálták kifejezni „mátságukat”, nem raktak magánhangzót a vezetéknevek végére (például Pons, Long, Peyrot, Tourn stb.), sőt a származási helyüket is felvették a nevükbe, hogy pontosan tudni lehessen, melyik családról van szó: például Rostan di San Germano Chisone. Néhány családnak kettős neve van, például Armand-Hugon, ami csak az előkelőbb családok kiváltsága lehetett.

A valdens nők nagyobb egyenjogúságot élveztek, és tanultabbak voltak a többi hegyvidéki közösség nőtagjaihoz képest, azonban szerették fenntartani azt a látszatot, hogy szerepük kisebb a férfiakénál, még inkább, hogy a férfiak árnyékában élnek.

Ha a valdens nép történetét megnézzük, valóban a férfiak emelkednek ki benne, a vezetők tekintetében is. Azonban a nők szerepvállalását kétségkívül méltányolták. A női nem iránti tiszteletük, tevékenységük elismeréseként külön múzeumot nyitottak (Museo delle donne valdesi, A valdens nők múzeuma) Angrognában, hogy dokumentálhassák a nők szerepét a csoportjuk történetében.

A valdensok lakta területeken a piemonti *travet* szót használják a munkájukra, ami pontos, szorgalmas munkavégzést jelent (vagyis több, mint egy pusztán tevékenység, elfoglaltság). A valdens családok számára elképzelhetetlen a késés, munkaidőben nem foglalkoznak magánéleti kérdésekkel, nem használják ki a munkahelyüket saját érdekükben. Nem az a fontos, hogy milyen győtrelem, nehézség árán oldják meg feladataikat, csak az eredmény a lényeges. Sokan vállalnak munkájuk mellett további feladatokat, például a helyi egyházközségben vagy nemzetközi szervezetekben. Alapvetően elvárják, hogy minden valdens tevékenyen, szorgalmasan dolgozzon világi és egyházi területen egyaránt, azonban – Isten jószágát szem előtt tartva – elnézik, megbocsájtják, ha bizonyos élethelyzetben ez mégsem kivitelezhető.¹⁸

A valdens női, illetve családi identitásnak vannak bizonyos sajátosságai, amelyek tiszteletet, de akár irigységet is kiválthatnak környeze-

tükben. Ilyen jellemzőjük a családi összetartás, valamint a családtagok felelősségteljes feladatelvégzése és a kitartó, fáradságot nem kímélő munkabírájuk.

Az egyházi szerepvállalásuk elismerését jelentette az a tény, hogy 2005-ben a zsinat Maria Bonafede (2005–2012) valdens lelkész nő személyében női vezetőt választott. Nagy áttörést jelentett az addigi hozzáállással szemben, hiszen ezután évekig női vezető állt a (valdensekből és metodistákból álló) protestáns olasz egyház élén.

A valdens család és a Biblia

A valdens családok életében, valamint a gyermekek nevelésében a Bibliának központi szerepe volt. A jól felépített valdens életvitel három területen is segítette a fiatalok nevelését: a családban, az iskolában és a templomban. Az iskolában a gyermek megtanult olvasni, ahol alapvetően a Biblia volt az olvasókönyvük, így a családban esténként részese tudott lenni a bibliaolvasásnak, vasárnaponként pedig az istentiszteleten szintén a Bibliával találkozott.

A Biblia meghatározó jelentőségét jelzi az is, hogy minden valdens családban volt belőle régen is legalább egy példány otthon. Sőt, minden gyermek kapott az iskolakezdésre egy saját Szentírást. A valdens evangélisták (ún. barbák) sokat segítettek a Biblia terjesztésében. Vándorútjaik során egész Európát bejárták, és eljuttatták a családokhoz a Szentírás másolatait.

A valdensek nagy hangsúlyt fektettek a bibliafordításokra is. A chanforani zsinaton a református francia és svájci vezetők (Guglielmo Farel, Pietro Robert Olivetano, Antonio Saluvier) döntöttek arról, hogy közösen megjelentetik az első francia nyelvű Bibliát.¹⁹ Olivetano (1506–1538), a svájci reformátor a valdens völgyekbe utazott, tanítói fizetést kapott, de valójában franciára fordította a Bibliát, és nyomdakész állapotba hozta az anyagot. 1535-ben, tizennyolc hónap alatt készült el, költségét, 500 arany tallért, a valdensek fizették.

A bibliafordítások tekintetében fontos megemlíteni Charles Beckwith (1789–1862) nevét, mivel úttörő szerepe volt a valdens nyelvű Biblia megjelenésében. Beckwith szellemi nagyságát mutatja, hogy felismerte, miként segítheti a Szentírás megértését a nép, a gyerekek körében. Célként tűzte ki maga elé a Szentírás és a katekizmus beszélt valdens nyelvre fordítását, így könnyítve annak olvasását, megértését.

A valdensek fontosnak tartották, hogy minden egyes ember maga értelmezhesse az Igét, az ne csak a papok kiváltsága legyen. A Szentírás

¹⁹ Bedouelle, Guy (1993): *La storia della chiesa*. Jaca Book, Milano. 13–146.

egyres részeit kívülről megtanulták, hogy ha mindenüket elveszik, az Ige akkor is megmaradjon nekik.

A valdensek a Bibliához való hűségükért több évszázadon át üldözést szenvedtek. Például a dél-olasz területeken élő közösségeket (Calabria) 1561-ben teljesen kiirtották.²⁰

Szorgalmukat, Biblia-központúságukat igazolja a következő jelmondatuk is: „Tanulj meg mindennap csak egy szót, s egy év múlva már háromezázat fogsz tudni, s így jutsz előre.” Még az inkvizítorok is beszámoltak arról, hogy a valdensek között sokan fejből tudták a Biblia számos részét. 1260 körül a Passaui Névtelennél ezt olvashatjuk: „Hallottam és láttam egy tudatlan parasztot, aki szóról szóra felmondta a Jób könyvét, és több olyat, akik az egész Újtestamentumot tökéletesen tudták.”²¹

A valdensek bibliaolvasása ezenkívül nagy előrelépést jelentett az analfabetizmus felszámolásában az északi régióban.

Összefoglaló

A valdens nők mind az egyházban, mind a családban fontos szerepet vállaltak a házimunkákon túl a vallásos nevelés területén is. Szerettek ugyan háttérben maradni, de jelentőségük jóval túlmutatott ezen. Szerénységük, egyszerűségük a külső megjelenésben is tetten érhető, hiszen nem kirívó, hanem egyszerű, hosszú ruhákat hordtak, fejkötővel. A ruházatuk egyben az egységességüket, összetartozásukat is kifejezte, így könnyen megkülönböztethetőek voltak asszonytársaiktól.

A valdens nők a vallásos nevelésben két módon vehettek részt: vállalták a szerzetesi létet, azaz nem házasodtak meg, rendházakban éltek és a misszió feladatával foglalkoztak, vagy megházasodtak és családi körben végezték a hitre nevelést, illetve bekapcsolódtak a gyülekezet munkájába, egyházi szolgálatokat végeztek. Mindkettőre volt bőven kiemelkedő példa a történelmük során.

A valdensek Biblia-alapú gondolkodása, életvitele példaértékű volt a maga korában. A Biblia beszélt nyelven való olvasása esténként családi körben, vasárnaponként az igehirdetés meghallgatása a gyülekezeti közösségben, valamint a lelkeszi látogatások elmélkedései mind hozzájárultak ahhoz, hogy a Biblia üzenetét befogadják, és az a mindennapi életük

²⁰ Olivétan, Pierre-Robert (2008): *Bibliafordítások a reformáció korából*. http://biblia.hu/bibliaforditasok_a_reformacio_korabol/pierre_robert_olivetan (letöltés dátuma: 2020. 04. 15.).

²¹ Az igazak lángjai. http://www.hetek.hu/hit_es_ertekek/201103/az_igazak_langjai (letöltés dátuma: 2020. 04. 19.).

részévé váljon. Ennek az életvitelnek a fenntartásához nagyban hozzájárult a nők, asszonyok szorgalmas, kitartó munkája, szilárd hitük, imádásos életük.

A családi élet, gyermeknevelés során ezen értékek átadására törekedtek a valdens nők, Biblia-központú gondolkodásukkal a keresztyén értékrendet közvetítették. Talán ennek is köszönhető, hogy viszontagságos történelmük során is megmaradtak.

A GYŐRI KÖZOKTATÁS 1945–1990 KÖZÖTT A RENDELETEK, TÖRVÉNYEK TÜKRÉBEN

Kováts-Németh Mária

Összefoglaló:

A tanulmány bemutatja azokat a változásokat Győr közoktatásában 1945 és 1990 között, melyeket a változó társadalmi rendszer tett szükségessé, kötelezővé rendeletekkel és két közoktatási törvénnyel. Felhívja a figyelmet azokra a veszteségekre, melyek alig vagy egyáltalán nem ismertek a mai pedagógus és oktatásirányítók körében. A gyökértelenség gátolja a helyes értékrend stabilitását, sőt kibontakozását. Ez nem jelenti azt, hogy nem voltak kiváló iskolák és nincsenek kiváló iskolák; s azt sem jelenti, hogy nem voltak kiváló tanárok, s nincsenek kiváló tanárok. A rendszerektől függetlenül mindig voltak és vannak kiváló tanárok, akik meghatározóak az ifjúság életében. Ők általában nem kitüntetett emberek, de kitüntetettek a diákjaik által.

Mit bizonyít a tanulmány? Leginkább azt, hogy rendszertől független a jó iskola! S azt is, hogy az iskola csak kiszámítható, biztonságos körülmények között – világos célmeghatározás, világos nevelési-oktatási követelmények, rendszeres külső ellenőrzés-értékelés – működik jól.

Kulcsszavak: jó iskola, nevelés, oktatás, követelmény, ellenőrzés, értékelés

Abstract:

This article reviews the developments in public education in Győr between 1945 and 1990, driven by the changes in society, enacted in two Parliamentary acts and various regulations. The article also highlights certain losses that are hardly known by the teachers and educational managers of today. Disrespecting social roots hinders the creation and development of proper values. This does not mean that there were no outstanding schools in the past and there are none today; the same holds true for excellent teachers. Irrespective of any political or educational system there have always been, and there are always exceptional and excellent teachers who have a decisive influence on the development of young individuals. These teachers are seldom decorated with official awards; however, they are rewarded by the feedback and success of their students.

The underlying message of this article is that a good school is not dependant on the underlying system. A further finding is that the proper

functioning of the school necessitates secure, reliable conditions, i.e. clear goals, clear educational objectives and regular external control.

Keywords: good school, education, teaching, requirements, control, assessment

1. Országos oktatáspolitikai intézkedések és hatásuk Győr közoktatásában 1945–1948

A mai magyar iskolarendszer alapjainak megteremtése István király nevéhez kötődik, a katolikus egyház létrehozása együtt járt az iskolaszervezet létrehozásával. Több mint ezer éve rendelkezik Győr városa is gazdag iskolakultúrával. Ez az európai és sajátosan magyar iskolaszervezet a II. világháború utáni években gyökeresen átalakult.

A közoktatásügyi *igazgatás* újjászervezése 1945. január 19-én megtörtént. A közoktatást az Ideiglenes Nemzeti Kormány Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériuma irányította. 1945. augusztus 16-án az ideiglenes nemzeti kormány miniszterelnöke aláírta a nyolcosztályos általános iskola létesítéséről szóló rendeletet. A 6650/1945. ME. sz. miniszterelnökségi rendelet értelmében az alapiskoláztatást, a 6 éves kortól 14 éves korig tartó tankötelezettséget – kizárólag az egységes, mindenki számára kötelező, ingyenes – nyolcosztályos *általános iskola* biztosította. A rendelet megszüntette az 1940. évi 20. tc. által megalkotott nyolcosztályos népiskolát,¹ s annak gyökeres átalakításából fokozatosan jött létre az új iskolatípus felső tagozata 1945 és 1948 között, ezzel egyidőben megszüntette a korábbi, I–VIII. osztályos gimnáziumot s a négyosztályos polgárit. *Az általános iskola fokozatos kiépülésével párhuzamosan a nyolcosztályos gimnáziumok négyosztályossá alakultak.*

Az új iskolarendszer minden szinten új tanterveket és tankönyveket tett szükségessé. Az 1945 tavaszán létrehozott Országos Köznevelési Tanács, *Szent-Györgyi Albert* elnökletével, már 1945 augusztusában kiadta javaslatait a „*Kiegészítő utasítások az 1945–46. iskolaévre. Az érvényben lévő tantervek, általános és részletes utasítások pótlására*” címmel. *Szent-Györgyi Albert* és *Sík Sándor* irányításával az új tanterv 1946 júliusában készült el, de a minisztérium már április 4-én kiírta a tankönyvpályázatokat az újonnan induló 5–6. osztályos számára. Az új tanterv egyik jellemzője, hogy az 5–8. osztályban választható tantárgyakkal kívánta pótolni a polgári iskola és a gimnázium I–IV. évfolyamaiban tanított korábbi tárgyakat, például a latint, az élő idegen nyelveket, a mértani rajzot vagy

¹ Az 1940. évi XX. tv. az iskoláztatási tankötelezettséget 9 iskolai évben írta elő. Bővebben: Kovátsné Németh Mária (2000): *Pedagógiai rendszerek, elvek és értékek az ezredfordulón*. COMENIUS Bt., Pécs. 72.

a gyorsírást. Ezzel a választási lehetőséggel szándékozta megalapozni a továbbtanulást az újonnan létrejött középszintű – 4 éves gimnázium, a 2-3 éves szakképző – iskolákban. Az 1946. július 6-án miniszteri rendelettel megjelent első tanterv szerint „*az általános iskola feladata, hogy a tanulót egységes, alapvető nemzeti műveltséghez juttassa, minden irányú továbbnevelésre és önnevelésre képessé tegye és közösségi életünk tudatos és erkölcsös tagjává nevelje*”.²

1.1. Struktúraváltás Győr intézményhálózatában 1945–1948

Az 1945. évi rendelet megjelenése Győrben sem jelentette – nem is jelenthette – az intézményi hálózat gyors szerkezeti, strukturális átalakulását. Az 1945–48-as időszakban – a pluralitás elveit ismert társadalomban – *plurális iskolahálózat volt*. Győr városában 1946 szeptemberében éppúgy nem történt meg az általános iskolák teljes körű átszervezése, mint az országban általában.³

Az 1945/46-os tanévben az állami elemi/népiskolai és a felekezeti iskolák igazgatói az elcsatolt területekről menekült, népiskolákba ideiglenesen beosztott tanerők igazolásáról, azok nyilatkozatainak hitelességéről írták jelentéseiket.⁴ A Győr megyei Tanfelügyelőség célkitűzése erre az időszakra a háborús károk helyrehozatala, új tanítói lakások építése s az új típusú állami általános iskolák indítása volt. Az átszervezés feladatai azonnal megkezdődtek, elsősorban a megváltozott feltételekről való tájékoztatással és adatgyűjtéssel. Győr szabad kir. thj. város polgármestere az 1945/46. tanév elején a tanfelügyelőt az elemi iskolák gondnokságáról tájékoztatta: „...értesítem, hogy Győr szab. kir. város közgyűlése 1945. évi szeptember 7-én tartott ülésében az elemi iskolák gondnokságát megválasztotta. A 14 fő törvényhatósági bizottsági tag: Dittrich Aurél, Zsitvai Imre, Molnár Antal, Tárnok Gyula, Kotormán László, Farkas Jenő, Lukács Dezső, Pokorny Miklós, Szabó József, dr. Nagy István, Orosz István, Mészáros Ödön, Bozzay Dezső és Ittész Zsigmond.”⁵

1945 szeptemberében 15 felekezeti iskolát regisztráltak, városrészek szerint Győrbelvárosban kettőt (1 rk. leány és 1 rk. fiú), Győrnádorvárosban hármat (1 rk. leány és 1 rk. fiú + menedékház), Győrszabadhegyen

² Tanterv, 1946. 14.

³ Ellentétben Kemenes József megállapításával, aki szerint Győr városában 1946 szeptemberére létrejött az iskolák átszervezése. Dr. Kemenes József: *Adalékok az iskolák átalakításának Győr-Sopron megyei történetéhez*. K. n., Győr, 1973.

⁴ A győri iskolák igazgatóinak jelentése az „osztálybeosztásról”. Győri Állami Levéltár, 1945. május 22–25. (715).

⁵ 93/kgy. 1945. sz. Kivonat a Győr szab. kir. város törvényhatósági bizottsága Katona János főispán elnökle alatt az 1945. évi szeptember 7-én megtartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyvéből.

hármát (1 rk., 1 ev., 1 ref.), Győrszigetben kettőt (1 szerz. leány, 1 orth. izr.), Győrújvárosban ötöt (1 rk. fiú, 1 szerz. leány, 1 ev., 1 ref., 1 neol. izr.), valamint 4 állami iskolát Györgyárvárosban, Győrnádorvárosban, Győrrévfaluban és Győrszigetben.⁶

A Klebelsberg Kunó minisztersége idején született törvények alapján az elemi iskolára épülő érettségít nem adó iskolák középfokú iskolák, míg az óvodák és az elemi iskolák alsófokú intézmények voltak. Ez az elnevezés ma is használatos.

Győrben 1945-ben az óvodák tradicionálisan felekezeti vagy alapítványi létesítmények, az ipari területeken pedig állami fenntartásúak voltak. Az első *magánóvoda*, az *Újvárosi* (Kossuth u.) Magvassy Mihály (1859) nevéhez fűződik, s az 1883-ban jegyzett *Bisinger Alapítványi Kisdedóvoda* Bisinger József hagyatékaként városi fenntartású lett. Felekezeti volt az *Orsolyita Rend Kisdedóvója* (1880), a *Győrszabadhegyi rk. óvoda*, a *Győrszigeti szerz. óvoda* és a *Győrújváros-Mákosdülői szerz. óvoda*. Állami intézmények 1910-től a *Gyárvárosi és Ipartelepi állami óvoda*, az 1929-től működő *Nádorvárosi állami óvoda* (Magyar u.) és egy községi, a *Győrújváros községi óvoda*. Ez a sokszínűség az iskolák átszervezésével, összevonásával folyamatosan, majd az államosítással teljesen megszűnt. Állami intézmény lett 1948-ban a *Győrszabadhegyi óvoda* (Móra), és állami intézményként folytatta tevékenységét a *Kossuth Lajos utcai Állami Általános Iskola és Óvoda*.

Győr intézményhálózatának összegzésével, valamint az 1945. és az 1947. évi iskolahálózat összehasonlító tanulmányozásával látható, hogy az iskolahálózatra a fenntartói sokszínűség volt jellemző, főként *alsófokon*. 1947-ben az elemi iskoláknak több mint fele felekezeti volt. A 23 (22+1) elemi és a középfokú négy polgári iskolában 6076 diák tanult, egy-egy intézményben átlagosan 225 fő. Állami intézményt a diákok 43,0%-a, katolikus iskolát 48%-a, evangélikust 7,0%-a és reformátust 2,0%-a látogatott. A zsúfoltság a katolikus iskolákban volt a legnagyobb. Az állami iskolákban egy tanteremre 36, a katolikus iskolákban 45, az evangélikus és református iskolákban 34, illetve 26 fő jutott.⁷

1948 januárjában a *Győri Újság* arról tudósít, hogy az 1. sz. *állami polgári* fiúiskolában (Kossuth u. 2.) megnyílt a *dolgozók általános iskolája*, valamint hogy kevés az iskolai épületek száma. A likócsi és szentiváni település lakói iskolának akarták megszerezni a lőtéri katonai épületet. A háború alatti s az azt követő helyreállítási, újjáépítési munkák közepette Győr város intézményeiben folyt a tanítás. Ezt bizonyítja az is, hogy az Országos Magyar Művészeti Tanács a még evangélikus iskolaként mű-

⁶ MNL GYMSM Győri Levéltára jegyzőkönyvek 704., 691., 721., Győr Állami Iskolái: 2397, második tanítói állás szervezése: 2461.

⁷ Győr város tanfelügyelőjének jelentése 7316/1948. adatai alapján.

*ködő intézmény gyermekkarát kérte fel Fodor Kálmán énektanító vezetésével, hogy Svájcban a Nemzetközi Ifjúsági Énektalálkozón szerepeljenek.*⁸

1.2. Az államosítás utáni iskolaszervezet

Az 1948. június 16-án kelt 33. törvény mondta ki, hogy a nem állami iskolák fenntartását vegye át az állam. A törvény rendelkezett az intézményekkel összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vételéről, a személyzet állami szolgálatba állításáról. Ennek következtében 1948 szeptemberében Győr város elemi iskoláinak élére 12 új igazgatót neveztek ki – a korábbiak helyett – a 12 felekezeti iskolában.

Az államosításról szóló törvényt követően a „Dolgozók az iskoláért” mozgalom keretében Győr város kereskedői, munkásai, polgárai felajánlásaikkal, vállalásaikkal járultak hozzá a város intézményei állapotának javításához.⁹ A 92.000/1948. VKM. rendelet írta elő az általános iskolák VI. és VII. osztályának megnyitását. Ezek az új osztályok legnagyobb létszámmal a gyárvárosi, a révfalui, a szenterzsébeti iskolában – a munkások lakta területeken – indultak. 1949-ben Győrről a 15 általános iskola 400 nyolcadikos tanulójaiból 150 származott munkáscsaládból. Az egységes nyolcosztályos általános iskolákhoz az 1946-ban megjelent tanterv érvénytelen lett, ezért a tantervhez 1947 decemberében elkészült tankönyveket 1950 júniusától kivonták. A középfokú polgári iskolák megszűntek.

A város középiskoláztatási hagyományai nem új keletűek. Nagy múltú gimnáziumai: a Czuczor Gergely Bencés Gimnázium, a Révai Miklós Gimnázium és a Kazinczy Ferenc Gimnázium történelmi tradícióval rendelkeznek. Győr – Pécs mellett – az az egyik város Magyarországon, melynek középszintű iskoláztatási hagyománya a középkortól folyamatos. E hagyomány töretlen volt még a török hódoltság alatt is.¹⁰

1947-ben a három gimnázium mellett – melyből egy felekezeti a fiúk számára, egy állami fiú- és egy leánygimnázium – a város két 1896-ban és 1914-ben alapított kereskedelmi iskolával; három – két felekezeti és egy állami – középszintű tanítóképző intézettel; három ipari intézménnyel – az 1901-ben alapított Győri Áll. Jedlik Ányos Gépipari és Állami Textilipari, az 1935-től működő Állami Felső Építőipari iskolával¹¹ és egy Ipari

⁸ Győri Újság, 1948. január 15. április 7.

⁹ Győrmegyei Hírlap, 1948. június 18., augusztus 5., augusztus 13., augusztus 29., szeptember 5.

¹⁰ Mészáros István (1988): Középszintű iskoláink kronológiája. Akadémiai Kiadó, Budapest.

¹¹ Az Állami Felső Építőipari iskola név az 1920-as évek elnevezését őrzi, de már akkor is középszintű intézményként működött. Kováts Gyuláné (1989): Kultúra és politika Kornis Gyula közoktatáspolitikai tevékenységében. Győr. 96.

Leányközépiskolával – rendelkezett, valamint az 1946-ban alapított Győri Állami Zenekonzervatóriummal. Az ipari leányiskolát a győri Szent Orsolya-rend tartotta fenn.

A három *gimnázium* és a kilenc szakirányú középiskola mellett két ipari szakiskola fogadta a diákokat. *Győr 1884-től működő iparostanuló* iskolája a Kossuth Lajos utcában, az Állami Gazdaképző Iskola pedig, mely csak télen fogadta tanulóit, a Nádasdy Ferenc utcában működött.

Az államosítás fordulópont volt a hazai oktatásügyünk történetében. Egy-évesen kialakult a rendszerváltásig s többé-kevésbé napjainkban is érvényben lévő iskolastruktúra, melynek szervezeti kereteit a nyolcosztályos általános iskolára épülő, érettségit adó négyosztályos középiskola, a hároméves szakmunkásképző és a kétéves szakiskola adta. Ezt az intézményhálózatot a rendszerváltásig egyetlen törvény vagy kísérlet sem rengette meg, annak ellenére, hogy a fordulat éve után a hazai iskolarendszerben több nagyszabású iskolareform, két oktatási törvény is napvilágot látott 1989-ig.

Az 1949/50. évi tanévben minden győri középiskola neve megváltozott. Országosan valamennyi középiskola gimnáziumi besorolást kapott. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1949. évi szeptember 13-án kelt 1200-K-9/1949. IV. sz. rendelkezésével a tanítóképzők is pedagógiai állami gimnáziummá váltak. Így a győri bencés gimnázium *Győri Állami Czuczor Gergely Gimnázium* lett. A rendelet egy évig tartó érvényességi idejében a középiskolák elnevezése a következő volt: Révai Gimnázium, Általános Leánygimnázium (volt Apponyi A.), Gépipari Gimnázium, Építőipari Gimnázium, Ipari Leányközépiskola (volt Orsolya-rendi), Pedagógiai Fiúgimnázium, Pedagógiai Leánygimnázium, Közgazdasági Fiúgimnázium, Közgazdasági Leánygimnázium, 20. Ipari Gimnázium Textilipari Tagozat (Ujkapu u. 2–4.). A Győri Szt. Orsolya-rendi Leánylíceum és Tanítónőképző Intézet megszűnt.¹²

Az intézményektől 1949. október 10-én Dr. Imre József királyi tanfelügyelő, Magyar István iskolai felügyelő és Dr. Zalka László iskolai hatóság képviselője kért jelentést – dr. Gyalmos János főosztályvezető körlevele alapján – arról, hogy hány mikroszkóp van az iskola szertárában. A kérés megfelelt annak az elvnek, miszerint minden intézkedést, mely a lakosság ellenállását is kiválthatja, kísérjen a feltételek fejlesztésére irányuló felmérés.¹³

¹² Győri állami/azelőtt szt. Orsolya-rendi/leánylíceum és tanítóképző-intézet. 63/1947-48. Közli: Kovátsné Németh Mária (2008): *Győri tanítóképzés 1778 – 2008*. Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr. 85.

¹³ Jegyzőkönyv a MDP Győr-megyei Bizottság az 1948–1949. 1948. VI. 3-án tartott üléséről. „Práth Károly instruktor számol be az egyházi iskolák államosításával kapcsolatosan. Hangsúlyozta az emberséget, u.a. döntő szempont a tömegek megnyerése. A katolikus reakció vereséget szenvedett...A református egyház már elfogadta az egyházi

2. Társadalom és iskola 1950–1989

A kommunista-szocialista társadalmi berendezkedés következtében az állami intézményhálózat az 1950/51-es tanévben a korábbtól alapjaiban eltérő új tantervvel kezdte meg működését. Az új tanterv új tankönyveket kívánt alsó- és középfokon egyaránt. Az új ideológiai alapon létrejött intézményhálózat tevékenységét az motiválta, hogy a kultúra olyan alap-szükséglet, amelynek kielégítéséhez minden állampolgárnak joga van. Ezért kizárólag *az állam felel* a kulturális intézmények létrehozásáért, vállalva az ingyenes oktatást, az egyenlőtlenségek megszüntetése érdekében pedig biztosítja, hogy egyforma tananyagot sajátíthasson el mindenki az alapfokú oktatásban. Mindezek megvalósítására – a személyi és a tárgyi feltételek hiánya, valamint a politikai eszmeiség következtében – erősen centralizált, felülről vezényelt irányítás alakult ki. A gimnáziumok mellett működő ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági középiskolák négy évfolyamúak, érettségivel zárulnak, s továbbtanulásra jogosítanak a felsőoktatási intézményekben való továbbtanulásra.

Az 1950. évi 40. sz. rendelet alapján 1950 szeptemberétől a szakirányú ipari gimnáziumok *ipari technikumként* folytatták tevékenységüket. Az ipari technikum feladata volt, hogy „fejlődő iparunk részére a szocialista nevelés elveinek megfelelően jól képzett, általános műveltséggel és önálló kezdeményező erővel rendelkező technikusokat neveljen és a felsőbb műszaki tanulmányokra előkészítsen”. A közgazdasági középiskolák az 1955. évi 38. sz. törvényerejű rendelet nyomán lettek technikumok. Feladatuk, hogy alapos gazdasági szaktudást és általános műveltséget adjanak, vagyis a végzett tanulók képesek legyenek termelőmunkát végezni vagy felsőoktatási tanulmányokat folytatni. A mezőgazdasági technikumok összefoglaló elnevezése az 1956. évi 10. sz. rendelettel lépett érvénybe.

2. 1. Közoktatás az 50-es évek rendeletei és az 1961. évi oktatási törvény tükrében

Az 1950-es éveket – a nehéz gazdasági helyzet ellenére – az iskolahálózat növekedése jellemezte. 1956-ban az 55 598 lakossal rendelkező Győrött az iskolahálózat szélesedése a *megnövekedett gyermeklétszám* elhelyezése problémáinak megoldását, a tanerők létszámának növekedését, az elavult intézmények felújítását, a váltakozó tanítás és a szükségstantermek számának növekedését jelentette.

---

iskolák államosítását. *Aktívokat kell beállítani, s a pozitívumokra kell a hangsúlyt helyezni.*”

Új óvodák létesültek: 1952-ben a Radnóti utcában (Szigetben) kezdte meg működését az *Állami Óvoda*; 1960-ban nyílt Kisbácsán, 1961-ben Ménfőcsanakon óvoda, s 1965-ben alapította Győr Városi Tanácsa az *Attila úti óvodát*. Az új óvodák létesítése ellenére – a gyermekek magas létszáma és egyenetlen eloszlása miatt – a zsúfoltság továbbra is nagy volt az alsófokú intézményekben.

Az alapfokú problémák megoldásához jelentősen hozzájárult a *két új általános iskola* (Bercsényi és Mayer) építése, amelyek egy új iskolaszervezet, a 12 osztályos iskola részeként kezdték meg működésüket. Az iskolák létszámának növekedése a város és a térség lakosságának növekedéséből adódott, de jelentős szerepe volt ebben a technikumok létrejöttének.

Lényeges gyarapodás és struktúraváltás történt a *középszintű* oktatásban. Az *érettségit adó középiskoláknál a gimnáziumok* száma növekedett. A Czuczor Gergely, a Révai Miklós és a Kazinczy Ferenc gimnáziumok és az 1950-es években gimnáziumként nyilvántartott zenei középiskola mellett 1956-ban Győr Újváros és Sziget határán új épületekben fogadta az általános és középiskolás diákokat a *12 osztályos (8+4) Bercsényi Miklós Általános Iskola és Gimnázium*. A Rózsa Ferenc (ma ismét Apáca u.) utcában – az egykori Orsolya-rendi intézmény helyén – a *Zrínyi Ilona Gimnázium* kezdte meg működését. Az évtized végén, 1959-ben alapította Győr-Sopron Megyei Tanácsa Révfalu II. sz. Oktatási Egységét, amely 1960-tól 12 osztályos *Mayer Lajos Általános Iskola és Gimnáziumként* működött.

A *középszintű tanítóképzők 1959 őszére megszűntek*, a győri tanítóképző Felsőfokú Tanítóképző Intézet lett. Így a 12 középiskolai intézményből a hét gimnázium mellett az 1960/61-es tanévben is *csak öt szakirányú középiskola* volt, mint 1947-ben. A jogelődökkel rendelkező *Közgazdasági Technikum Ipari Tagozat* és a *Közgazdasági Technikum Pénzügyi Tagozat*, a *Jedlik Ányos Közlekedési és Gépipari*, a *Rejtő Sándor Fonó- és Szövőipari*, valamint a *Hild József Építőipari Technikum* fogadta Győr város, a megye, illetve részben Komárom és Vas megye tanulóit. Ezek a szakirányú, nagy tradícióval rendelkező iskolák jelentős szerepet töltek be a város társadalmi, gazdasági innovációjában. A technikusképzés kvalifikált szakembereket bocsátott ki a régió térségébe.

A középiskolák 1950-es években elkezdődött növekedése, bővülése 1947-hez képest intézményi számokban nem jelentkezett, mert a három új intézmény – Bercsényi, Zrínyi, Mayer – az államosítással megszűnt felekezeti tanítónőképzőt és az ipari leányközépiskolát, valamint a felsőfokúvá vált – korábban koedukálttá összevont – tanítóképző „hiányát” pótolta. Az új intézmények, amelyek gimnáziumként kezdték meg működésüket, elsősorban 1960-ban és az évtized első felében rendkívül magas létszámú 14 éves korosztály továbbtanulási igényeit segítették kielégíteni. *A klasszikus középiskolai intézmények anyagi és személyi feltételei* – a

magas létszámok ellenére – *jó színvonalúak voltak*. A központi irányelveknek megfelelően *átminősült* intézmények – a zenei intézmény gimnázium lett, a szakirányú középiskolák technikumokká váltak – országos eredményeikkel váltak elismertté. 1960-ban országosan a középiskolai intézmények 61%-a gimnázium volt, 39%-a technikum. Győr városában ez az arány lényegesen jobb, a középiskolák 48,3%-a gimnázium és 51,7%-a technikum. A középiskolák funkciója a társadalmi változásokkal (fejlődő gazdaság és növekvő szakemberszükséglet) együtt a minél szélesebb körű beiskolázás volt.

Az 50-es évek elején a Rákosi-rendszerben megindult demonstratív építkezések részeként készült el Győrben a *Gyárvárosi Tanulóváros*, az Ipari Tanulók Iskolája.¹⁴ A *szakmunkásképzést* hagyományosan a már 1884-ben alapított 401. sz. *Iparostanuló Iskola* végezte. Győr meghatározó intézménye lett a Nehézipari Minisztérium által 1950-ben alapított új *szakmunkásképző*, a 400. sz. *Iparitanuló-iskola*, melynek felügyeleti szerve a Munkaerő Tartalékok Hivatala volt (MTH). A középfokú szakiskola hatalmas objektuma is hirdette – a 18–20 választható vasasszakmájával – a szakmunka fontosságát. Az intézményt Győr meghatározó ipari gyára, a Wilhelm Pieck Vagon- és Gépgyár nyomán nevezték el *MTH 400. sz. Wilhelm Pieck Iparitanuló Intézetnek* (1952–1956 között), melyet 1957-től a MÜ.M 400. sz. Ipari Tanuló Intézetének hívtak.¹⁵

Országszerte megindult a fokozott iparosítás. Győr-Sopron megye már addig is iparban, mezőgazdaságában jól fejlett térség volt. Győrt a korabeli sajtóban – magas iskoláztatási mutatói, tradíciói, kulturális öröksége ellenére – „a nagy iparváros”-ként emlegették.¹⁶

Az 1961. évi III. sz. törvény, a szocialista társadalom első oktatási törvénye elsősorban az erősen human beállítottságú iskolaszervezeten kívánt változtatni. A törvény a Magyar Népköztársaság oktatási szervezete számára előírja, hogy „*váljék szorosabbá iskoláink kapcsolata az élettel, a gyakorlatl, a termeléssel. Minden iskolatípus készítse elő tanulóit a termelőmunkában való részvételre.*” Ez a rendelkezés az általános középfokú oktatásra való áttérés időszakában a szocialista iskola társadalmi funkciójának is eleget kívánt tenni azzal, hogy megcélózta a tanuló ifjúság fizikai munkára, az anyagi termelésben való részvételre történő felkészítését. Az 1961. évi törvény következményeként valamennyi iskolatípusban a változás az 1963-ban életbe lépő új általános iskolai tantervekben s ennek nyomán a teljes körű tankönyvcserében volt egyöntetűen mérhető.¹⁷ A termelő-

¹⁴ Rechnitzer János (2016): *A területi tőke a városfejlődésben. A GYŐR-KÓD*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs. 60.

¹⁵ MÜ.M: Munkaügyi Minisztérium.

¹⁶ Rechnitzer: i. m. 59.

¹⁷ Tanterv, 1962. A bevezetés folyamatosan történt, a 8. osztály csak az 1967/68-as tanévben került sorra. Ballér Endre (1996): *Tantervelméletek Magyarországon a XIX–XX.*

munkával való szoros kapcsolatteremtés érdekében 1962-től az általános iskolák minden osztályában – elsőtől a nyolcadikig – bevezetésre került a *gyakorlati foglalkozás* című tantárgy.¹⁸

A reform által idealizált iskolatípus a szakközépiskola és a „*politechnizáció, amely a magyar iskolarendszer központi és leghagyományosabb intézményét, a gimnáziumot támadta meg*”.¹⁹ Győrben is a középiskolákban és a gimnáziumokban a humán–reál vegyes kombinációk (a reál osztályban az eleve magasabb óraszámú matematika, ábrázoló geometria, a kötelező orosz nyelv mellett a kijelölt „választott” nyelv például a klasszikus humán műveltséget nyújtó latin volt) továbbélése mellett a Kazinczy Ferenc Leánygimnáziumban megjelent az „5+1”-es (5 nap tanítás, 1 nap üzemi gyakorlat), sőt a „4+2”-es oktatási forma a Révai Miklós Gimnáziumban. A törvény nyomán létrejött az új szervezeti keret is, a *szakközépiskola*. Ez utóbbi a központi irányelvek gyors végrehajtása érdekében először a gimnáziumokban valósult meg, majd fokozatosan alakultak át a szakirányú középiskolai képzést nyújtó technikumok is szakközépiskolákká.²⁰

Az új célkitűzésekkel együtt járt az 1960-as években a demográfiai hullám emelkedése s ez utóbbi „levezetésére” az intézmények számának növekedése. A több mint 10 000 általános iskolást 1966-tól 24 alsófokú (23 általános + 1 speciális) iskola fogadta. Az intézmények gyarapodása jelentősen hozzájárult az általános iskolák szükségtantermeinek kiváltásához. Az 1960-as évtized második felében Győr északkeleti peremén a városrendezés során kialakított új utcák lakásaiba többnyire fiatalok költöztek. A *gyárvárosi iskola*, amely 1990-ben már a 20 tantermes Balassi Bálint Iskola, 1967-ben kezdte meg működését. Ugyanekkor a *győrszabadhegyi József Attila Állami Általános Iskola* gazdagodott egy új épülettel a családi házakkal gyarapodó városnegyedben. 1969-ben nyitotta meg kapuit az *első lakótelepi iskola* Adyvárosban, az *Ady Endre Általános Iskola*.

A demográfiai iskolahullám eredményeként megnőtt *középiszkoláztatási szükségletek* levezetését elsősorban a továbbtanulási igény kielégítése, a továbbtanulási lehetőség biztosítása s nem a célirányos oktatáspolitikai vezérelte. A „*fálvaknak is középiszkolát*” mozgalom nyomán a Győrhöz kapcsolt Méntőcsanakon is tiszta profilú *gimnázium* létesült. A korban tévesen feltételezték, hogy a gimnázium típusú iskola működtetése kívánja a legkevesebb anyagi ráfordítást.

században. Országos Köznevelési Intézet, SZÜCS BT., Dunakeszi. 116.

¹⁸ Mészáros István (1991): *Magyar iskolatípusok 996–1990*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.

¹⁹ Setényi János (1992): Az 1961. évi III. (oktatási) törvény politikai vázlata. In: *Az oktatási törvénykezés hazai történetéből*. (Felelős szerk. Balogh László.) Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest. 64–69.

²⁰ Kovátsné Németh Mária (1996): *Győr középszintű iskolái. Település – Iskola – Társadalom*. Széchenyi Nyomda, Győr. 337.

Győr érettségít adó közép fokú intézményeinek száma 1965-ben 15-re emelkedett. A két újonnan indított létesítmény a Gárdonyi és a Szabolcska utcában tiszta profilú gimnáziumként kezdte meg működését az 1960-as évtizedben. *A felekezeti gimnázium kivételével az addig működő nagy múltú és kevésbé nagy múltú gimnáziumok mindegyike kapott egy vagy több szak-középiskolai, illetve szakmunkásképző profilt; a két szakmunkásképző intézet egy-egy szakközépiskolai osztályt.* A technikumok eredeti funkciójuk szerint működtek.

A központi elképzelések és elvárások megvalósításában élen járt Győr. A nagy múlttal rendelkező Révai Miklós Gimnáziumban már 1961/62-ben megindult a szervesvegyipari szakközépiskolai osztály, mely 1971/72-től textilvegyipari szakközépiskolává fejlődött. A profilok sokszor változtak a 14 év alatt. Például volt az iskolában mezőgazdasági elektromos berendezést szerelő és növényvédő osztály is. Ezek a „4+2”-es szakközépiskolai osztályok nehéz terhet róttak az iskolára. Az eredetileg nem ilyen típusú iskolának tervezett épületben a legnagyobb igyekezettel sem lehetett megfelelő tanműhelyeket létesíteni, hozzáértő szakoktatókat foglalkoztatni.²¹ A Kazinczy Ferenc Leánygimnáziumban az 1961/62-es tanévben az újonnan indított nyolc első osztály számára az intézmény alagsorában nyolc különböző szakmának alakítottak ki tanműhelyeket. A *nem választható szakmában* kötelező volt szakmunkás bizonyítványt szerezni az érettségi előtt. 1963-tól pedig koedukált egészségügyi szakközépiskolai, majd a tanítójelöltek számára pedagógiai osztályok indultak az intézményben.²²

A két, tradicionálisan kiváló gimnázium tanulóinak túlterheléséről sohasem szóltak. A Révai Miklós Gimnázium 14 éves szakközépiskolai tevékenységének gyors profilváltásai csak példaként szolgálnak arra, hogy az 1961. évi III. törvény megvalósítására irányuló szándékok ebben az esetben nem a valós társadalmi szükségletek kielégítésére, hanem a központi elképzelések, utasítások gyors, példamutató végrehajtására irányultak. Mindkét intézményben magasan kvalifikált, meghatározó tanáregyenységek – a Révaiban: Tamás Imre fizikus, Bodri Ferenc művészettörténész, dr. Kreszló Ferenc biológus, Gaál Lajos testnevelő, Bana József kollégiumigazgató;²³ a Kazinczyban: Dr. Lakatos László, a latin nyelv tanára, Z. Szabó László dramaturg, a Szép Magyar Beszéd verseny elindítója, Molnár Márta, a magyar szakkör vezetője és a művészet elkötelezettje, Kolozsvári Ernő, a fizika tanításában, a művé-

²¹ Federmayer István (1988): *A gimnázium*. Révai Miklós Gimnázium, Jubileumi évkönyv. 67. Győr.

²² A szerző az intézmény volt diákja, a magyar szakkör egykori titkára.

²³ Dr. Németh Ferenc ny. igazgató, nemzetközi borbíró és baráti köre (volt révaisok) történeteikkel a tanári kar egészét is örömmel ismertették. Interjú: 2019. febr. 23. Farád, Áldos Panzió.

szet pártolásában mint gyűjtő, majd polgármesterként példa – tanítottak, adtak példát szakmai tudásukkal, emberségükkel, következetes, felelős magatartásukkal.

A középszintű négyéves technikumok a 60-as évek második felében alakultak szakközépiskolákká. A Hild József Építőipari Technikum 1967-től Hild J. Építőipari Szakközépiskolaként folytatta tevékenységét. A négy évfolyam elvégzése után a diákok érettségi-képesítő vizsgát tehettek, s ezzel szakközépiskolai végzettséget is szereztek. A technikusiképesítést az érettségi után kétéves igazolt szakmai munkaviszony után egyéves levelező rendszerű oktatással és technikusminősítő vizsgával szerezhették meg. A Jedlik Ányos Közlekedési-Gépipari Technikum is indított szakközépiskolai osztályokat, de nevében és a gyakorlatban is folyamatos volt a technikus nappali tagozatos képzés a 70-es évtizedben is.

2. 2. Középpontban a szakemberképzés

Az 1970-es évtizedben felgyorsult gazdasági fellendülés, a nagyvárossá válás (a lakosság megkétszereződött) egyik szembevető jellemzője a lakások gyarapodása, *a lakótelepek kialakulása*. Új lakótelepek épültek már az 50-es években is (Richards-gyári lakótelep, Szigeti lakótelep), a 60-as években az Ady Városi Lakótelep; de *a látványos évtized a 70-es évek* volt (lakásépítés, majd az évtized végétől a történelmi Belváros rekonstrukciója).²⁴ A Minisztertanács által 1971-ben jóváhagyott Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió megvalósulása folytán Győr része lett Győrszentiván, Ménfőcsanak és Gyirmót.²⁵ Győr lakossága 100 000-re növekedett. Az 1971-es tanácstörvényben Győr – Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged mellett – megyei várossá alakult. A megyeszékhelyek rendelkezésére álló erőforrások hozzájárultak Győr intenzív fejlesztéséhez.²⁶

Mérföldkő volt a változásokban – hazánkban és Győrben is – az 1970-es évtized. Győrben az óvodai intézmények száma 19-re emelkedett. Kilenc új *óvoda* nyílt: 1970-ben létesült a Belvárosi, 1974-ben és 1975-ben kettő-kettő, 1976-ban három és 1978-ban egy óvoda, többségük új épületben az új lakótelepen, Advárosban. Az intézményhálózat növekedése követte a lakosság növekedését, Marcalvárosban öt óvoda létesült 1980 és 1987 között. Új óvoda épült 1980-ban a Tarcsay Vilmos utcában és 1981-ben Révfaluban, így 26 városi alapítású óvoda fogadta az évtized végén a gyermekeket. Óvodát működtetett a Győr-Sopron megyei Tanács VB által 1976-ban alapított speciális Foglalkoztató Iskola és Nevelőotthon,

²⁴ Rechnitzer: i. m. 61.

²⁵ Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió 1007/1971. (III. 6) Korm. sz. határozat.

²⁶ Rechnitzer: i. m. 73.

mely a Radó Tibor gyógypedagógiai intézmény mellett a második intézmény volt Győrben, amely *speciális nevelési* igényű gyerekek tanítását, fejlesztését vállalta. Az intézmény 1977. március 7-én nyílt meg a Gőcze Géza utcában, s kezdettől fogva óvodai és iskoláskorú gyermekek fejlesztését végezte. 1977 tavaszán 3 óvodai és 4 iskolai csoport 53 tanulójaival kezdte meg munkáját, s szeptemberben ez a szám 167 főre bővült. Ebben az intézményben folytatta tevékenységét a *Tanulási képességeket vizsgáló Szakértői és Rehabilitációs Bizottság* is.²⁷

Az 1970-es évtized három újonnan átadott *általános iskolájából* kettő (1973 – Móra, 1976 – Fekete István) Adyváros, egy pedig (az 1978-ban átadott Ortutay) a József Attila lakótelep igényeit szolgálta.²⁸ Az első lakótelepi intézmény (Ady) kivételével ezek az iskolák korszerű tárgyi feltételekkel (pl. tanmedence) rendelkeztek, de *több mint ezer gyermeket befogadó mamutintézmények voltak.*

1970-ben *az országban a középiskolák* 61%-a még gimnázium, 14%-a technikum és 25%-a szakközépiskola volt.²⁹ Győr városának 14 érettségit adó középiskolájából *a tiszta profilú gimnáziumok száma kettőre csökkent (14,3%),* az egyik felekezeti intézmény, a másik a Ménfőcsanakon alapított, általános iskolával közös iskola volt. Vegyes típusú intézményként (gimnázium + szakközépiskola) működött három iskola (21,4%), s kilenc szakközépiskolaként folytatta tevékenységét (64,3%). Közülük egyben – a Jedlik Ányos Gépipariban – 1970-ben volt középszintű technikusképzés.

Az intézmények szakközépiskolai átalakulása a megyeszékhelyen jelentős profilbővítéssel járt. A hagyományos szakmai irányok mellett az 1960-ban még 120 fős Bercsényi Gimnáziumból 1970-re 500 fős *közlekedési,* a Gárdonyi úti gimnáziumból (Pattantyús) 500 fős *ipari szakközépiskola* lett; a 12 osztályos (általános iskola + gimnázium) Mayer gimnáziumi osztályai helyett *vízügyi szakközépiskolai,* 1974-től a Zrínyi Ilona Gimnáziumban *óvónőképző szakközépiskolai* osztályok indultak.

Az 1970-es évtizedben *a szakmunkásképzés* bővítése, *a szakközépiskolák arányának további növelése* lett a *központi cél* a demográfiai feszültségek levezetésére. Történt ez annak ellenére, hogy már az MSZMP 1972-es pártértekezlete is megfogalmazta, hogy a szakközépiskolák sem a felsőfokú továbbtanulásra, sem a gyakorlati munkára (szakmunkás-tevékenység) nem készítenek fel kellő mértékben.³⁰

²⁷ Rajtáné Szabó Zsuzsanna a Bizottság vezetője, majd igazgatója volt 1979–2014 között. Interjú: 2019. 02. 17.

²⁸ *Győr általános iskolái 1988.* (Szerk.): Honvári János. Győr Megyei Városi Tanács, Győr. 1989.

²⁹ Kováts Gyuláné (1990): *A középiskolák, mint a szellemi erőforrások fő színterei.* MTA RKK, Pécs. Kézirat. 104.

³⁰ *Az állami oktatás helyzete és fejlesztésének fő feladatai.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Győrött 1969-ben a Régi Veszprémi úton és 1975-ben a Nagy István utcában került átadásra *új, modern szakmunkásképző* intézmény, az előbbi (Veres Péter) mezőgazdasági, az utóbbi kereskedelmi és vendéglátóipari profilal. Az 1970-es évek közepétől a Rejtő Sándor Textilipari Szakközépiskolában is megindult a szakmunkásképzés. Ezzel Győr városában ötre emelkedett a szakmunkásképzést folytató intézmények száma. A szakmák legszélesebb kínálatával továbbra is a 401. számú (50 szakma) és 400. számú (18 szakma) Ipari Szakmunkásképző Iskola rendelkezett.

3. A szocialista iskolarendszer reformja: új tantervek – új tankönyvek, körzetesítés–integráció, a második oktatási törvény (1985) és hatása 1978–1990

„Győr, az intenzíven iparosodó központ leképezte a hazai irányokat”, melyek 1945-től a nyolcvanas évekig tartottak. Ekkorra érte el Győr lakossága a 120–130 ezer, a Marcalvárosi lakótelepek kiépülésével pedig az 1980-as évtized végére a 125 000 főt. Az elemzők a 60-as évek népességnövekedése kapcsán a század végére 170–180 ezer lakost prognosztizáltak. A természetes szaporodás azonban más irányt vett, 1990–1999-ig zuhanásszerű volt a csökkenés.³¹

Az 1950–1990 közötti 40 év iskolapolitikájában a korszak harmadik nagy reformja az 1978-ban életbe lépő *új tantervekkel* és az új tankönyvekkel kezdődött. Az 1971-es településfejlesztési koncepció szemléletét erősítő minisztertanácsi határozat az intézmények közötti különbségek csökkentése érdekében megcélozta az *iskolaközpontok* kialakítását, a körzeti iskolai és diákotthoni hálózat célcsoportos beruházásaira irányuló tervek kidolgozását, a *körzetesítést*. Győr város *óvodáiban körzeteket alakítottak*, az *általános iskolákban* általában az *integrációt* valósították meg. Ezt az Európa-szerte elindult iskoláztatási gyakorlatot hazánktól nyugatra is megvalósították, de más megoldásokkal, nevezetesen a feltételeket megteremtették, a személyi funkciók nem csorbultak.³² A monumentalitásra való törekvés jegyében nevelési szempontból kezelhetetlen integrált intézményeket – *mamutiskolákat* – hoztak létre *alsó- és középfokon* egyaránt. Ez megtörtént annak ellenére, hogy minden határozat és rendelet kiemelt feladatként az iskolai nevelés színvonalának fejlesztését fogalmazta meg. Nevelés azonban az ilyen integrált intézményekben – már pusztán abból a tényből fakadóan is, hogy a nevelő és a „nevelendő” nem ismeri egymást – abszolút lehetetlen.

1981. 479.

³¹ Rechnitzer: i. m. 150–151.

³² Kovács Gyuláné (1990): Würzburg, az iskolaváros. In: *Köznevelés*, június 15.

Ennek ellenére a 3324/1977. sz. Minisztertanácsi határozat alapján a 105/1979 (M.K.J.) OM. számú miniszteri utasítással életbe lépett a tanácsok által fenntartott óvodák és az alsófokú nevelési-oktatási *intézmények szervezeti összevonása*. A cél: *a közoktatás szervezetének egyszerűsítése, az óvodák és az alsófokú nevelési-oktatási intézmények szétaprózottságának megszüntetése, az adminisztráció csökkentése, a nevelő-oktató munka eredményességének javítása* volt.³³ A rendelkezés a lehetőséget kínálta fel. A döntést a felelős tanács hozta meg az illetékes szakigazgatási szervek véleményének kikérésével.

Az 1979/80-as tanévben Győrött – az utasítás megjelenése után azonnal – megkezdődött az *óvodai körzetek* kialakítása, az intézmények összevonása. 1980-ban a 42 épületben működő óvodai tanulócsoportokat *15 körzetté* alakították. Az összevonások eredményeként 16 csoportos „óvodai intézmények” is létrejöttek, annak ellenére, hogy a fent említett utasítás az összevonható csoportok maximális számát 14-ben jelölte meg. Az óvodák megnevezését a körzet és a szám (pl. 1. sz. Óvodai körzet) jelölte.

Az óvodákban a *demográfiai csúcs* az 1970-es évtized végére, az 1980-as évtized első harmadára esett. A szervezeti rendszert ez csak annyiban érintette, hogy a lakótelepeken épült új óvodák mellett átmeneti, ún. „*lakásóvodákat*” is kellett nyitni. Az 1980/81-es tanévben 42 épületben a 4940 óvodai férőhelyre 6507 gyermeket vettek fel 186 óvodai csoportba. A gyermeklétszám a legkisebb óvodai csoportban is 37 volt. Az évtized közepére az óvodások száma mintegy 1000 fővel csökkent, és az épületek száma növekedett, 52 lett. Így az egy óvodai épületben elhelyezett óvodás gyermekek legmagasabb száma 275, a legalacsonyabb 16 volt. A létszám nem volt meghatározó a körzet, illetve egység létrejöttében. Az egyes városrészek óvodáinak kihasználtsága között aránytalanságok álltak fenn. Zsúfoltság volt Marcalváros óvodáiban és Bácsán. A zsúfoltság mindig az új lakótelepeken nyíló óvodákban jelentkezett. A fogadókészség javítása ellenére a szakigazgatási szervek az új lakótelepeken átirányítással is igyekeztek csökkenteni a zsúfoltságot. Az évtized végére a gyermekek száma tovább csökkent, s 1990-ben 43 épületben a 4895 férőhelyen 4831 óvodást fogadtak 197 csoportban. Az *integráció nem szüntette meg az egységek szétaprózottságát*, a nevelő-oktató munka hatékonyságának emelése pedig már a gondolat megszületésekor is minden pedagógiai elvet figyelmen kívül hagyó illúzió volt. Mindezek ellenére a szétválások csak a rendszerváltást követően történtek meg, továbbra is engedélyhez kötöttek. Bár az első – a volt 9. és 11. számú – óvodai körzet szétválását 2-2 önálló egységre 1987/88-tól engedélyezte a Győr megyei Városi Tanács. Ezzel lassú ütemben megindult az integrált egységek, a körzetek szétvá-

lása (éves szinten egy-egy). Az 1991/92-es tanévben két integráció vált szét, így a körzetek száma 24 lett.

A szétválási folyamatban sem volt meghatározó az egységek gyermeklétszáma, mert a szakmai irányultság nem tette lehetővé. Így önálló egységként működött az 1991/92-es tanévben a 22 gyermeket fogadó Waldorf (belvárosi) óvoda, mely a Rudolf Steiner által kidolgozott pedagógiai módszerrel működött. A Bástyá úti óvodában működő kísérleti csoport tevékenységét anyagiakban is jelentősen segítette a győri Waldorf Pedagógiai Társaság.

A 80-as évtized második felében – az *óvodai nevelési program, valamint az 1985. évi oktatási törvénnyel* való ismerkedés után – fellendült a város óvodáiban a Művelődésügyi Minisztérium által kiírt *pályázatok* iránti érdeklődés. Ennek eredményeként jelentős anyagi támogatást nyertek „A mozgássérült gyerekek integrálása az óvodai közösségbe”, a „Közlekedési ismeretek gyakorlása az óvodában”, az „Egészséges életmód helyi gyakorlatának kidolgozása” és a „Gyermeccsoport az óvodában” című pályázatok. Helyi, városi kezdeményezés következtében kísérleti német nyelvi csoport működött, zenei óvodai nevelés s a beszédfigyelmetes gyermekek nem elkülönített csoportban történő nevelése folyt egy-egy körzetben. Ezek a speciális tevékenységek az intézmények vállalkozását, pedagógiai munkájuk igényességét jelzik.

Az integráció Győr város *általános iskoláit* is erőteljesen érintette. Elsősorban a nagy múltú intézmények kerültek összevonásra. Ezen intézmények befogadó képessége az épületek elhelyezkedése, adottságai révén ugyanis nem volt bővíthető. Így a 4-500 főt foglalkoztató intézményeket integrálták. Már 1978-ban létrejött a 110 éves Kossuth Lajos és az Engels iskola, majd 1980-ban a Kossuth és a Gorkij iskola összevonása: a kettős integráció.³⁴ 1979-ben a révfalui (1911 óta funkcionáló) Németh László János Általános Iskola (Kisbácsa) és a Mayer Lajos 12 osztályos intézmény általános iskoláját vonták össze; majd 1980-ban Győrszentivánban egyesült két iskola, illetve Győr belvárosában a 2. sz. Általános Iskolai Körzet néven integrálták a századfordulótól működő Radnóti és Bartók Általános Iskolát. Ez utóbbiak mindegyike megőrizte hagyományait. A Radnóti Általános Iskola rangos angol tagozatú, a Bartók Általános Iskola elismert zenei tagozattal működő intézmény.

Az 1980-as évtizedben mindössze egy integráció szűnt meg a mindennemű feltétel hiányában összevont intézmények között. 1986. augusztus 1-től a Győr megyei Városi Tanács a *Győrszentiváni tantestület kérésére megszüntette az integrációt* oly módon, hogy a Móricz Zsigmond és a Váci Mihály általános iskolák szakmailag önállóak lettek, de a gazdasági ügyeket a „főlérendelt” – Váci Mihály – iskolában intézték továbbra is.

³⁴ A Kossuth Lajos Általános Iskola Története. Győr. 1984. 1–48.

Ebben az évtizedben egyrészt a demográfiai hullám emelkedése, másrészt az új városrészek kialakulása és fejlődése következtében *öt új általános iskolai intézmény épült*. Közülük egy *Győrszabadhegyen* 1983-ban, s *négy az új lakótelepen, Marcalvárosban* (volt Kun Béla lakótelep). A négy Marcalvárosban épült intézmény közül kettő Általános Művelődési Központként funkcionált. Az iskolák közötti távolság 500–1000 méter, ennek ellenére a túlsúfoltság mindig a legújabb intézményben jelentkezett, melyek az újonnan épített, átadott lakások tözsomszédságában voltak. A közelség adta lehetőséget nehezen győzte le Győr általános iskoláinak gazdag idegen nyelvi és fakultációs választékának kínálata.

A 27 *alsófokú* intézmény 24 általános iskolája közül 12 iskola indított 1980–1983 között második idegen nyelvet (németet, angolt, franciát), sőt az Ortutayban a tanulók a francia mellett latint, németet is tanulhattak. A tagozatos iskolák száma Győrött rendkívül magas volt. A nyelvi tagozat mellett *rajz* (Heszky), *matematika* (Móra, Kossuth), *balett* (Gombos), *testnevelés* (József Attila, Kossuth, Móra), *zene* (Kodály, Bartók, Kálvária út) tagozat nyolc intézményben volt.³⁵

Az 1984-ben indított általános iskolai fakultációs tantárgyak körében egyes iskolák ugyancsak gazdag lehetőségeket kínáltak diákjaiknak. A legnépszerűbb nyelvi, számítástechnikai ismeretek mellett indult postaforgalmi, képzőművészeti, közlekedési (Zalka), dísznövénykertészeti (Váci), műszaki rajz (Ortutay, Gombos, Ady), könyvkötő, gépszerelő (Kossuth), csecsemőgondozó, varró (Balassi) szabadon választott kötelező tantárgy.

A nagy létszámú iskolák merítési bázisa is magas volt. *A győri diákok a szaktárgyi ismeretekben jelentős, szép országos eredményeket mondhatnak magukénak*. Az előbbiek is bizonyítják, hogy az 1980-as évtizedben az általános iskolák kezdeményezőképességét, megújítási szándékát nem lehet kétségbe vonni. Az 1985. évi 1. törvény az oktatásról lendületet adott, annak ellenére, hogy az alapvető cél továbbra is változatlanul a szocialista nevelés volt. A törvény pozitívuma, hogy az iskolák élhettek az autonómia deklarálásával, s lehetővé tette az alternatív tantervek és tankönyvek használatát, a pedagógiai kísérletek elindulását. 1988-tól bevezetésre került a Zsolnai József által kidolgozott értékközvetítő és képességfejlesztő program.³⁶ Kritikus utalásai a nevelés és oktatás hatékonyságának növelésére és a gyakorlati oktatás előtérbe helyezésére, valamint a világnézeti tudatosságra utaltak. A törvény nyomán újra megfogalmazták a győri tanárok, hogy szükséges a pedagógusok presztízsének növelése az állam

³⁵ *Győr általános iskolái 1988*. (Szerk.): Honvári János. Győr Megyei Városi Tanács, Győr. 1989.

³⁶ A programot Győrben Csordás Éva igazgatónő valósította meg az Ortutay Gyula Általános Iskolában.

által; az iskola szakmaiságát csak a pedagógiának mint tudománynak a kellő elismerésével lehetséges erősíteni.³⁷ Győrben a törvényt követően – rövid idő alatt is – jelentősek voltak az *alsófokú kezdeményezések*, bár többnyire egyéni intézményi innovációk maradtak. A megszerzett innovatív ismeretek bővítésére kismértékben került sor a város középiskoláiban, például a hét évig angol tagozaton tanuló diák a középiskolában az angol tagozaton ugyanott kezdte tanulmányait, mint azok a társai, akik még sohasem tanulták ezt a nyelvet. Ugyanakkor országsszerte ismertté vált az Ortutay Gyula Általános Iskolában 1989-ben elindított értékközvetítő és képességfejlesztő pedagógiai program.

A 24 általános iskola mellett három *speciális iskolája* volt Győrnek: a Liszt Ferenc Állami Zeneiskola, mely 1946-ban egyesült a Győri Állami Zenekonzervatóriummal; a Radó Tibor Általános Iskola és Speciális Szakiskola elődje, az 1946-ban létrehozott Állami Gyógypedagógiai Iskola, melyben a Defektológiai Állomás is működött. Az Általános Iskola 1987-től bővült a középfokú speciális szakiskolával, majd 1989-ben a rendszerváltozás nyomán, élve a lehetőséggel, felvette első igazgatója, Radó Tibor nevét. A gyógypedagógiai tudomány alkalmazásával végzi a tanulásban akadályozott tanköteles tanulók nevelését és oktatását, az értelmileg akadályozott gyermekek fejlesztését integrált formában és csoportban, a tanköteles korú autista fiatalok oktatását. A harmadik intézmény 1989-től, a korábbi Foglalkoztató Iskola és Nevelőotthon, diákotthoni feladatával bővülve, Bárczi Gusztáv Óvoda, Általános Iskola és Diákotthon néven folytatta tevékenységét. Mindhárom intézmény évtizedek óta segíti a város lakosságát speciális igényeinek kielégítésében, a tehetségek gondozásában, illetve az alapismeretek elsajátításában.

Az 1978-as új tantervek bevezetése után a *középiskolai intézményhálozat* profilja jelentősen átalakult. A megszűnt falusi gimnáziumok (pl. Ménfőcsanak) helyett új gimnázium nem létesült, hanem *tovább növekedett a szakközépiskolai profillal működő intézmények száma*. A gimnáziumok aránya országosan 31,6%-ra esett vissza, ugyanakkor a szakközépiskoláké 51%-ra emelkedett. A két intézmény kombinációjából már 17,6%-os arányban megjelent az ún. vegyes típusú iskola.

Győrött 1980-ban a *felekezeti gimnáziumon kívül egyetlen tiszta profilú gimnázium sem volt*. A város érettségít adó intézményeinek száma ugyanúgy 14, mint 1970-ben; a ménfőcsanaki gimnáziumi osztályok megszűntek. A 14 intézmény 29%-a vegyes típusú iskola, 64%-a szakközépiskola. Ezek az arányok jóval magasabbak az országos átlagnál. A megszűnt ménfőcsanaki gimnáziumi osztályok helyett a Veres Péter Mezőgazdasá-

³⁷ Boros Bálint (1987): Gondolatok az iskolai önállóságról. In: *Hogyan? pedagógiai módszertani kiadvány*. (Szerk.): Zalka György és Z. Szabó László. KTMF Nyomda, Győr. 2–3.

gi Szakmunkásképző Intézetben indultak új szakközépiskolai osztályok az új tanterv bevezetésével egy időben. 1981-ben a már hat éve épült Kereskedelmi és Vendéglátóipari Szakmunkásképző (Nagy István u.) bővült nyolc új tanteremmel, s ezzel az intézmény profiljának megfelelően megindult a szakközépiskolai képzés. Az évtized második felére a 14 éves korosztály rendkívül magas létszáma a középiskolák befogadó kapacitait fesztette.

Győr középiskolai érettségét adó intézményeinek száma az 1980-as évtized végére jelentősen megnőtt, a tárgyalt 45 évben ekkor volt a legmagasabb. A növekedés csak kismértékben jelentette az „egy iskola egy épület” elv érvényesítését, ehelyett sokkal inkább a meglévő középfokú iskolák profilbővüléséről, -rendezéséről volt szó.

Az 1980-as évtized új létesítménye az 1985-ben a Győr-Sopron megyei Tanács által alapított *Petz Lajos Egészségügyi Szakközépiskola és Szakiskola*, mely 1963-as alapításától a Kazinczy Gimnázium szakközépiskolája volt, s az 1988-ban átadott háromprofilú komplexum: a *Krúdy Gyula Gimnázium, Vendéglátóipari Szakközépiskola és Szakmunkásképző Intézet*.

1989-ben a *Móra Ferenc Általános Iskolában* indult gimnáziumi oktatás – helyi tanári karral, három 30 fő alatti osztályával – a demográfiai csúcs gondjainak megoldására. Az 1973-ban alapított Móra Ferenc Általános Iskola első igazgatója a pedagógiai pályán igen jelentős tapasztalatokkal rendelkező dr. Boros Bálint volt, aki 1959 és 1973 között abban a Kossuth utcai Általános Iskolában dolgozott és igazgatott, amelyben „távolról nagyon veszélyes”, de „közelről: pedagógusszívvel érzelmekben gazdag” munka folyt. A diákok többsége halmozottan hátrányos helyzetű volt, ennek ellenére a 70-es években újjáépítésnek számító szaktantermeket sikerült eredményesen működtetni: „a nyitott polcokra került, helyén maradt könyvekkel a magyar szaktanteremben, a fizika és kémiai előadóteremben színvonalas tanítás folyt, sőt az iskola a soproni intézménnyel matematika tagozatos osztályt is indított.” Az intézmény 1973-ban ünnepélyes keretek között emléktábla-avatással vette fel Kossuth Lajos nevét. „Az emléktáblát azóta sem verték le.” Mi a titok? A tanári kar ismerete a „Regula” szabályait: kérj, ints, aztán folytasd a „jó lenne” kifejezéssel. 1973 szeptemberében 860 tanulóval indult a Móra. Az új épületet – a hazai és nemzetközi iskolaépítési gyakorlatot is tanulmányozó – Rosta János építész tervezte, az aulát Kováts Margit győri művész munkái díszítik. Az új iskola mintája lett a pedagógia, a funkció és a harmónia megteremtésének. Már a 70-es évtized végén 1700 diákot fogadott, s a 80-as évtizedben 24 szaktanteremmel, műhelyekkel, matematika, testnevelés tagozattal, újságírói-szerkesztői, képzőművészeti, néptáncos szakkörökkel vált elismertté a városban; kimagasló teljesítményét sportból az országos tanácsadói szerepkörrel méltatták. Emlékezetes sportsikere a Győrben 1977-ben megrendezett XIII. nyári úttörő-olimpia, amelyen az intéz-

mény 100 versenyző diákja 72 érmet szerzett. A 80-as évek végétől a „Móra novellaíró-elemző” vetélkedőkkel nemcsak az országból, hanem Erdélyből is várták és fogadták a diákokat és tanáraikat. A nagy intézménynek sok jó tanulója volt, és az újonnan indult gimnáziumi osztályokban nemcsak „mórások”, hanem a Győr környéki diákok is megkezdtek tanulmányaikat, s tettek érettségét.³⁸

1984-től *szakközépiskolai osztályokat* indított (279 fővel) a 400. számú Szakmunkásképző Intézet, mely megalakulásától kezdve egy „vasas” szakmákra orientált intézmény volt. A vegyes típusú intézmények száma Győrben az évtized végére állandósult, s magasabb lett, mint az országos átlag. A tanári testület oktatói, nevelői munkája lényegesen nehezebb ezekben az iskolákban, mint a tiszta profilú intézményekben. Az 1950-ben alapított intézmény első tanévnyitó ünnepélyét szeptember 10-én a Vagongyárban tartották. A képzés 20 osztállyal és 660 fővel indult géplakatos, szerszámlakatos és esztergályos szakmákban. A „Tanulóváros” mint komplexum (iskola, tanműhely, kollégium) ünnepélyes átadása 1953. szeptember 1-jén történt meg. Az épület műemlék jellegű, jellegzetes „szocreál” stílusú. Az intézményben folyó magas szintű szakmai képzés elismeréseként 2007-ben és 2008-ban az iskola elnyerte a „Nívódíjas szakképzés” címet.

A középiskolai intézmények gyarapodása, a központi irányelvek változása, az iskolák önállóságának növekedése elősegítette, hogy az évtized végére Győr két nagy múltú gimnáziuma, a Révai és a Kazinczy – a Czuczor G. Bencés Gimnázium mellett – ismét tiszta profilú intézményként folytassa tevékenységét. A középszintű intézmények a nyelvi tagozatokon, a természettudományos tagozatokon jó színvonalú speciális képzést nyújtottak, *jelentős kezdeményezés volt a táncművészeti képzés a szakközépiskolai oktatásban.* A hagyományos profil mellett hódítottak az új képzési formák: idegenforgalom, programozás, számítástechnika.

Számottevően emelkedett a középiskolai diákok otthonok száma. A 16 kollégium fele új épület. A látványos gyarapodás, az ellátottság javulása az utóbbi másfél évtizedben történt. Egy diákok otthon (Kossuth Zsuzsa) nem tartozott konkrét intézményhez, a többi egy-egy középfokú iskola diákjainak adott otthon, s ennek megfelelően folyt az adott intézmény saját célkitűzéseivel adekvát nevelési munka. Nem volt önálló kollégiuma a Révai, a Szamuely, a Lengyel Gyula középiskoláknak, az 1988-ban átadott Krúdy-komplexumnak és a Móra Ferenc Általános Iskola és Gimnázium vegyes típusú iskolának.

³⁸ Dr. Boros Bálint publikációs és szerkesztői tevékenysége elősegítette a győri pedagógusok és a „szülői ház” eredményes együttműködését a Megyei Pedagógiai Intézet támogató felelősségével. Interjú: 2019. febr. 22. Az interjút készítette: Kováts-Németh Mária.

1989. június 16-én Glatz Ferenc miniszter bejelentette, hogy *szabadon választható az intézményekben a kötelező idegen nyelv*. 1989 októberében tartotta a *Magyar Szocialista Munkáspárt utolsó kongresszusát*. Ezen jogutód nélkül feloszlottnak nyilvánította önmagát. Ezzel megszűnt a hazai közoktatás-politika, oktatás- és nevelésügy legfőbb irányító hatalmi szerve, mely 1948-tól működött. 1989. október 23-tól Magyarország államformája *köztársaság*. *Az oktatás feladata az ifjúság általános műveltségének, szakmai ismeretének, demokratikus, humanista szellemű nevelésének biztosítása*. 1989 novemberétől bárki adhatott ki tankönyvet a minisztérium jóváhagyásával. Megkezdődött a *Nemzeti Alaptanterv (NAT) előkészítésének munkálata, melynek véglegesítése csak 1995-ben történt*.

Összefoglaló

Az országgyűlés 1990. január 24-én fogadta el a 4. törvényt a *lelkismereti szabadságról és a vallásszabadságról*. Ez lehetővé tette, hogy egyházak és más jogi személyek iskolákat alapítsanak és tartsanak fenn. Ezzel *megszűnt az állam – 1948 óta érvényesített – iskolai monopóliuma*.

1990 tavaszán a nyugat-európai modelleket szem előtt tartó átalakulás eredménye a *piacgazdaság, a parlamentáris polgári demokrácia és a jogállamiság*. A minisztérium tanévkezdési tájékoztatójában rögzítette, hogy az iskola nem lehet politikai harcok színtere. Az iskolák saját pedagógiai programjuk alapján kezdték meg munkájukat, fenntartásuk nagyrészt az állami normatívából, a települési önkormányzatok, alapítványok támogatásából valósult meg. A városigazgatásban új tartalommal ismét megjelent a megyei jogú város kategóriája, így Győr is megtarthatta korábbi besorolását.³⁹

1990-tól, a rendszerváltás után *teremtődött meg hazánkban a valóságos feltétele az intézményi autonómiának*. Ez tetten érhető az iskolafenntartók széles körének megjelenésében, a tanügyi decentralizálásban, a tantervi szabályozásban. Az 1990. évi IV. törvény megfogalmazta: *„A magyarországi egyházak, felekezetek, vallási közösségek a társadalom kiemelkedő fontosságú, értékhordozó és közösségteremtő tényezői. E kitétel körébe tartozó munkálkodásuk mellett kulturális, nevelési-oktatási, szociális, egészségügyi tevékenységükkel és a nemzeti tudat ápolásával is jelentős szerepet töltenek be az ország életében.*” A volt egyházi tulajdonú ingatlanok egyházi tulajdonba való visszaadásáról szóló 1991. évi törvény lehetővé tette, hogy az egyházak az államosítás során megszüntetett iskolafenntartási, iskolaalapítási jogukat ismét gyakorolják. A bíróságon bejegyzett *alapítványok, egyesületek* mint fenntartók működtethettek iskolákat. *Magánszemélyek*

vállalkozói igazolvány tulajdonában alapíthattak iskolát. Értelemszerűen a nem önkormányzati iskolák nem az állami normatívát kapták az iskolájuk fenntartásához.

A decentralizálási folyamat oktatáspolitikája kedvezett a változásoknak, az igényekhez való alkalmazkodásnak az iskolai önállóság növekedésével. Az 1991/92-es tanévtől az alsófokú intézményekben *felgyorsult az integráció megszűnése*. Ez értelemszerűen nem új iskolákat, hanem újra *önálló igazgatású intézményeket* eredményezett. Az alsófokú nevelési, oktatási intézmények elnevezésében megszűntek a körzetszámmal megnevezett óvodák és iskolák. Ez különösen látványos volt a névváltozásban, 1991-ben és 1992-ben minden óvodának neve lett.

Lényeges változás történt a struktúrában is. *Már nemcsak a város tanácsa, majd önkormányzata, hanem a felekezetek, magánszemélyek és alapítványok* is tarthatnak fenn nevelési-oktatási intézményeket. Az évtized első felében a *középiskolák száma öttel emelkedett*, s jelentősen bővültek az intézmények szakirányai. A győri középfokú intézmények típusait és szakirányai változását 1947–1992 között az alábbi táblázat szemlélteti.

A győri középfokú intézmények típusai és szakirányai 1947–1992 között

Intézmények és profilok	1947	1960	1970	1980	1990	1992/ 1993
Gimnázium	3	7	2	1	3	3
Szakirányú középiskolák	10	5	8	7	7	7
PROFILOK						
– tanítóképző	3	-	-	-	-	-
– kereskedelmi	2	-	-	1	1	1
– zenei	1	x	1	1	1	1
– gépipari	1	1	1	1	1	1
– textilipari	1	1	1	1	1	1
– építőipari	1	1	1	1	1	1
– ipari	1	-	1	1	3	3
– közgazdasági	-	2	2	2	2	2
– közlekedési	-	-	1	1	1	1
– vízügyi	-	-	1	1	1	1
– egészségügyi	-	-	1	1	1	1
– vegyipari	-	-	1	1	1	1
– óvónői	-	-	-	1	-	-
– mezőgazdasági	-	-	-	1	1	1
– vendéglátóipari	-	-	-	-	1	1
– tánc- és vizuális művészet	-	-	-	-	1	1
Vegyes profilú intézmények össz.:	-	-	4	6	9	10
gimnázium + szakközépiskola	-	2	2	2	2	-
általános iskola + gimnázium	-	-	4	-	1	1

Intézmények és profilok	1947	1960	1970	1980	1990	1992/ 1993
szakközépiskola + szakmunkásképző	-	-	1	5	6	-
gimnázium + szakközépisk. + szakmunk.	-	-	-	1	1	-
általános iskola + szakközépiskola	-	-	-	1	-	-
Erettségit nem adó középf. intézmény:	6	2	2	3	1	2
polgári	4	-	-	-	-	-
gazda-/gazdaasszony- képzés	1	-	-	-	-	1
ipari	1	2	2	2	3	4
kereskedelmi, vendéglátóipari	-	-	-	1	2	2
mezőgazdasági	-	-	-	-	1	1
egészségügy	-	-	-	-	1	1
általános iskola + szakmunkásképző	-	-	-	-	-	1
általános iskola + szakmunkásképző	-	-	-	-	-	1

A GYÓGYPEDAGÓGUS-KÉPZÉS FEJLŐDÉSTÖRTÉNETÉNEK ÚTJA 1900–1945

Réthy Endréné

Összefoglaló:

Tanulmányunk célja a gyógypedagógus- képzés történeti előzményeinek, kialakulási feltételeinek, illetve fejlődésének felvázolása, néhány szempont felvetésével a gyógypedagógus-képzés történetének gazdagítása. Különösen fókuszálva azokra az általános pedagógiai kérdésekre, mint előzményekre, melyek történetileg iniciálták, megalapozták a gyógypedagógia tudományát és gyakorlatát, így a gyógypedagógus-képzés fejlődését is.

Kulcsszavak: speciális képzési tréning, előtörténet, körülmények, speciális képzési szakma

Abstract:

The aim of our study is to enrich the history of special education training with some pedagogy aspects. Our wish is to provide insight into the prehistory and formation conditions of special education training as well as its long developmental process from training courses, through primary school teacher education, until the foundation of Gyógypedagógiai Tanárképző (1922) and Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola (1928).

Keywords: special education training, prehistory, conditions, special education profession.

A gyógypedagógus-képzés kialakulásának előzményei

A nevelés, oktatás szervezett formában Magyarországon a 11. században indult el a kolostori, káptalani és plébániai iskolákban, s lassan kibontakozott a világi nevelés gyakorlata is.¹ A plébániai iskolákban a tanítóképzés előtti időszakban, német mintára, az iskolamesterek (Schulmeister) képezték a tanítóság önálló csoportját, akik világi alapozó ismeretek nyújtását végezték a hasznos ismeretek mellett, írás, olvasás, számolás, katekizmus, ének tanításával. Felkészültségük különböző színvonalon állt, volt, aki alig tudott olvasni, ám olyan is akadt, aki ma-

¹ Mészáros István (1981): *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

gas tudomány birtokosa volt.^{2,3} A 16. századra kiépülő kisiskolák szerepe óriási volt, az iskolamesterek iskoláikba ugyanis mindenkit felvettek, így vélhetően a fogyatékosokat is,⁴ miután beíratásuk szüleik számára kötelező volt. Tanulásban vélhetően fogyatékoságuk mértéke, minősége függvényében haladhattak, kisebb-nagyobb eredményeket érhettek el. (Bár írásos emlékek nincsenek, elképzelhető, hogy egy-egy iskolamester felismerte a fogyatékosok különböző területeken megmutatkozó képességét, s így egy-egy vak gyermek vezető szerephez jutott a templomi énekarban, egy Down-szindrómás a liturgia menetét sajátíthatta el remekül, s válhatott ministránssá, a hallássérült esztétikai érzékével részt vehetett az egyházi ünnepekhez kapcsolódó templomdíszítésben.)

Később, szintén német mintára a normaiskolák töltötték be a kisiskolákban tanítók (tovább)képzését. Az első Ausztriában, 1771-ben alakult normaiskola Felbiger módszerével oktatott.⁵ Az első magyar normaiskola Pozsonyban, 1775-ben létesült.⁶ A normaiskolák olyan kiemelt színvonalú iskolák voltak, melyek példaként álltak a többi iskola előtt, mivel alaposabb oktatást folytattak, s a gyakorlati tevékenység elsajátíttatására is nagy hangsúlyt fektettek.⁷

A tanítóképzők megjelenésének hatása

A normaiskolákban folyó tanítóképzést felváltotta a tanítóképzők megalapítása, bár egy ideig e két formáció egymás mellett működött. Magyarországon a tanítók képzése már 1772-től folyt, a református lelkészképzéshez csatoltan a debreceni kollégiumban. A tanítók szakmai professziójának kiépülése az 1820-as években alapított katolikus püspöki tanítóképzők létrejöttével (Szepeskáptalan, 1819, Eger, 1828) indult fejlődésnek az alapszintű, általános tanulmányokra épülő, középfokú, középszintű tanítóképzőként.

² Mikonya György (2019): A tanítóság előzményei-az iskolamesterek élete és munkássága. In: *Baska Gabriella – Hegedűs Judit – Szabó Zoltán András (Szerk.): Visszhangzó századok. Tanulmányok, ünnepi írások Szabolcs Éva tiszteletére.* ELTE PPK, Budapest. 171–183.

³ 1560-ban a Nagyszombati zsinat külön foglalkozott a falusi kisiskolák feladataival, előírásaival, módszereivel, illetve az ott folyó oktatás ellenőrzésével (vizitáció).

⁴ Annál is inkább, mivel a 17. századra az egyszerűbb szülők botbüntetésre számíthattak, amennyiben gyermekeik az iskolakötelezettséget (a fiúk 6–12, lányok 6–10 éves koruk között) nem teljesítették.

⁵ Az együtt tanulás, a katekizálás, a mnemotechnikai fogások, a tartalmi vázlatok, a kérdve-kifejtő módszer alkalmazását jelentette, melyeket mechanikus jellegük miatt a magyar pedagógusok már a bevezetéskor is bírálták.

⁶ Horváth Márton (Szerk.) (1988): *A magyar nevelés története I.* Tankönyvkiadó, Budapest.

⁷ Horváth (Szerk.): i. m.

A tanítóképzés céljának megvalósulása érdekében a közműveltségi vagy a szaktárgyakat, a mestertudást nyújtó pedagógiai tárgyakat és a tanítási gyakorlatot a tanítói munka szempontjai alapján választották ki a 6–12 éves korosztály számára. A tanítójelöltek oktatásában a népiskolai szaktantárgyak ismeretanyagát és annak feldolgozási módját helyezték előtérbe. A képzés módszertani hátterét a herbarti didaktikai elemek mellett az új pedagógiai irányzatok, a gyermektanulmányozás, a reformpedagógiai törekvések, az újskola-mozgalom, a kísérleti pedagógia és a szociálpedagógiai nézőpontok is befolyásolták. A tanítóképzőben fakultatív speciális tantárgyakat is bevezettek a speciális pedagógia köréből.

A népiskolákban tanítók a gyermektanulmányozás, az új pedagógiai törekvések szellemében nyertek kiképzést, így a fogyatékosok még jóval a számukra kialakított intézményrendszer megjelenése előtt részesülhettek intézményi nevelésben ép társaikkal együtt a kisiskolákban, illetve a népiskolában, ha a tanító önként vállalta, esetleg óvodában is. A kettős, felülről és alulról építkező iskolarendszerben tehát a speciális intézmények hiányában is helyet talált/kapott a fogyatékosok egy része.

A gyógypedagógiai intézmények kialakulása

Az érzékszervi fogyatékosok, konkrétan a siketek számára 1902-ben megszerveződött az első intézmény (Vác), majd 1825-ben a vakok részére nyílt Pozsonyban, majd Pesten intézet.

A gyógypedagógus-képzés hiányában azonban az Első magyar tanügyi kongresszus (1948. július 20–24.) d. pontjában megfogalmazottak szerint „a »jótékony intézeti albizottság« a siketnéma és vak gyerekek nevelésének problémáival foglalkozott. Javasolták, hogy a kiseddóvó- és tanítóképzőkben a tanulókat vezessék be a siketnéma és vak gyerekek oktatásának módjába, hogy addig, míg a gyerekeket nem veszik fel a speciális intézetbe, szellemi fejlődésük elősegíthessék. Ez időben az országban levő kb. 8 ezer süketnéma gyerek közül csupán 50-nek jutott intézeti elhelyezés. Ezért a tanítóképzők színhelyén kisebb tanodák felállítását javasolják a vak és siketnéma gyerekek számára, hogy a képzősök ott gyakorolhassanak. A váci intézetet az albizottság szerint helyes lenne mintaiskolává tenni és Pestre áttelepíteni, a vakok pesti intézetét pedig állami kézbe kellene venni. Azt akarták, hogy a siketnémák és vak gyerekek oktatása-nevelése jótékonykodás helyett állami intézményekben folyó tevékenységgé váljon.”⁸

Fontos figyelmeztetés, korrajz ez az érzékszervi fogyatékosok helyzetéről, az intézmények számának elégtelen voltáról, illetve a szaktanárok

⁸ Uo. 351.

hiányáról, ám e figyelmeztetés nem talált visszhangra. A tanítóképzősök nyitottságát, készségét is jelzi, hogy szívesen megtanulták volna a speciális oktatásban alkalmazott fogásokat, azaz önként, készséggel befogadták volna a népiskolákba akár az érzékszervi fogyatékosokat is. Ennek megszervezése is elmaradt.

A 19. század végétől fokozatosan alakultak ki a fogyatékos gyermekek számára az egyre differenciáltabb iskolák, melyek kezdetben még a kötelező iskoláztatás keretein kívül működtek. Frim Jakab 1874-ben tanulmányútra kapott állami támogatást Trefort Ágostontól, így alkalma nyílt megismerkedni a francia, holland, cseh, német és orosz gyógypedagógiai fejleményekkel.⁹ Ennek hatására 1875-ben Rákospalotán megnyitotta a „Munka Első magyar hülyék nevelő- és ápoló intézetét a tompaelméjűek számára” elnevezésű intézetét. Frim nevelői éthosza a következő volt: „Minden gyermek külön veendő, mint győzhető le a testet és szellemet fogva tartó gyengeségeket.”¹⁰ Az egyéni, differenciált fejlesztés mellett a gyermek előéletét megismerő (anamnézisszerű) feltáró feladat szükségességét is megfogalmazta, továbbá a zene, a szeretetteljes bánásmód és a türelem elveiről is szólt. 1888-ban intézménye az Alkotás utcába költözik új névvel: Hülyék és gyengeelméjűek budapesti intézete, melyben 1892-től már ápoló, óvodai, iskolai és foglalkoztató tagozat is működött. E magánintézményt 1896-ban államosították, neve Képezhető Hülyék és Gyengeelméjűek Magyar Királyi Nevelő és Tanítóintézetére módosult.

Gyógypedagógus-képzés tanfolyamoktól a felsőoktatásig

Az 1870-es évektől a speciális tanítóképzés egyre sürgetőbbé vált az egyre-másra nyíló országos, városi, egyházi, magán speciális intézetek számára (1878 és 1890 között Temesvár, Nyitra, Arad, Kaposvár, Kolozsvár).

Emberbaráti speciális nevelési-oktatási intézetek is alakulnak a vakok, az értelmi fogyatékosok, dadogók és más beszédhibások, továbbá a halmozottan sérültek számára.

Kezdetben, a 19. század legvégén speciális *képzőtanfolyamok* létesültek, melyek egy-egy speciális, akkor emberbaráti intézmény nevelési-oktatási feladatainak ellátására készítették fel. A képzés tanítói/tanári/lelké-

⁹ Gordosné (1975): szerint paradoxon, hogy az ezekben az úttörő európai országokban lévő intézmények a kezdeti fellendülés után éppen leszálló ágban voltak, s Frim ezeket tanulmányozta.

¹⁰ Frim Jakab (1884): *A hülyeség és a hülyeintézetek, különös tekintettel Magyarország hülyeire. Segélyszózat a magyar nemzethez a nyomorultak legelbagyattabjainak érdekében.* Posner, Budapest. 50.

szi előképzettségre épült, tartalmát valamely speciális területet képviselő anyaintézmény igényeinek kielégítésére szervezték:

– Siketnémák tanítóit képző tanfolyam: Buda, 1890. Hely: a Budán működő Pedagógium;

– Állami Polgári és Elemi Iskolai Tanítóképző intézet szervezésében siketnémák tanítóit képző tanfolyamok: Vác, 1895. Hely: Siketnémák váci Magyar Királyi Országos Nevelő és Tanítóképző Intézete;

– Dadogók és hebegők oktatására képző tanfolyam: Budapest, 1896. Hely: Vakok budapesti Országos Magyar Királyi Nevelő és Tanító Intézete;

– Vakok tanítóit képző tanfolyam: Budapest, 1897. Hely: a Képezhető Hülyék és Gyengeelmélyűek Magyar Királyi Nevelő és Tanítóintézete;

– Gyengeelmélyűek tanítóit képző tanfolyam: Budapest, 1897. Hely: Képezhető Hülyék és Gyengeelmélyűek Magyar Királyi Nevelő és Tanítóintézete.

A képzőintézményeket a speciális szakterület anyaintézményei kezdeményezték, szervezték, segítették.¹¹

A speciális tanerőképzés fenti tanfolyamai azonban rövid életűek voltak.

Fontos fejlemény, hogy 1894-ben a különálló tanítóképzőkben folyó tanfolyamokat a Vallás és Közoktatási Minisztérium ügyosztályának élén tevékenykedő jeles szakember, dr. Nárai Szabó Sándor egyesítette. 1898-ban a VKM az akkor működő, emberbaráti intézmények szervezéséből kiemelte a fogyatékosok összes állami, községi, felekezeti intézményét, s gyógypedagógiai intézményé minősítette őket.

A gyógypedagógusok felsőfokú képzése csak megkésve és lassan indult.

1900-ban létesült a kétéves, *egyesített, önálló Gyógypedagógiai Tanítóképző Tanfolyam*, majd új névvel a Gyógypedagógiai Tanítóképző Vácott, később 1904-től Budapesten.

A gyógypedagógus-képzés elméleti alapjainak kialakulása

A gyógypedagógus-képzés közvetlen előzményeként, majd megindulásával emblematisztikus személyiségek kaptak kiemelt szerepet a gyógypedagógia elméleti és gyakorlati terepén. 1898-ban *Magyar Gyógypedagógia* címmel szakmai folyóirat indul *Roboz József* szerkesztésében. 1899-ben

¹¹ Gordosné Szabó Anna (1975): 100 éves az értelmi fogyatékosok gyógypedagógiája Magyarországon. In: *Göllesz Viktor (Szerk.): A Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanítóképző Főiskola Évkönyve, VIII.* Budapest. BGGYTF, 23–33.; Gordosné Szabó Anna (2000): *A magyar gyógypedagógus-képzés története.* ELTE BGGYFK, Budapest. 16–26.

megszervezésre kerül az Első kísérleti laboratórium *Ranschburg Pál* vezetésével a Magyar Királyi Orvostudományi Karon, a pszichiátriai klinika mellett, az idegorvosi ellátásra szoruló gyermekek számára. 1902-től a Magyar Királyi Kísérleti Lélektani Gyógypedagógiai Laboratórium a Mosonyi utcában kialakított pszichofiziológiai laboratóriumként működött, változatlanul Ranschburg Pál vezetésével.¹² A magyar gyógypedagógia tudománnyá válásának folyamatában nagy hatást gyakoroltak a német és osztrák gyógypedagógiai fejlemények, így többek között *Theodor Heller* (1925) könyve, melyben a szellemi sérült, ideges gyermekek felemeléséhez, állapotuk javításukhoz sajátos utat javasol, a beteg lelki élet fejlesztését, a gyógy- és általános pedagógia eszközeivel.^{13, 14}

Vértess O. József 1909-ben megnyíló iskolája, mely nem csupán „bölcsője” a későbbi reformtörökvéseknek, hanem a szó szoros értelmében maga volt az első magyarországi speciális reformiskola: Az Ideges Gyermekek Alsó- és Középfokú Állami Intézete elnevezéssel. Speciális jellegével, az az ideges gyermekek nevelését felvállalva pedig világelső intézmény rangjára emelkedett. Az intézmény módszereivel, az új pedagógusi szerep kialakításával reform-intézménnyé vált.¹⁵

Szondi Lipót, az ösztöndiagnosztikai teszt kidolgozásának előzményeként, különböző fogyatékosokkal és elmebetegekkel végzett genetikai, kapillármikroszkópiai, ösztöndiagnosztikai, ösztönkórtani, iker- és családfakutatásokat. Nevéhez fűződik „a konstitucionális” gyógypedagógia elmélete is.¹⁶

Éltes Mátyás a 20. századi magyar reformtörökvésekre alapozva, különösen az Új Iskola eszméinek hatására, a gyermeki önállóság, szabadság biztosítását, hasznos ismeretek nyújtását tekintette a legfontosabb nevelési elvének. Az értelmi fogyatékosok oktatásában a hasznossági elvet emelte ki, s a gyermek önállóságának fejlesztését tűzte ki megvalósításra váró

¹² Jelentős mértékben járult hozzá a gyógypedagógia tudománnyá válásához Ranschburg Pál, például a homogén gátlás törvényeinek leírásával, az olvasás-, írás- és számolászavarok kutatásával. Ranschburg Pál (1909): *Elmélkedések a gyógypedagógia jelenéről és jövőjéről. Magyar Gyógypedagógia*, I. évf. 45–50.

¹³ Heller, Theodor (1925): *Grundriss der Heilpädagogik*. Leipzig. 3. Aufl. 132–133.

¹⁴ 1903-ban Nagy László kezdeményezésére létrejött a Gyermektanulmányi Bizottság, majd 1906-ban Magyar Gyermektanulmányi Társaság alakult, abból a célból, hogy „a gyermekek tanulmányozásának ügyét hazánkban felkarolja, a gyermektanulmányozást hazánkban tudományosan művelje” (Nagy László [1903], *Magyar Paedagogia*, 1906. 16. sz. 318.), kiemelve, hogy a gyermek fejlődési sajátosságainak megismerése az eredményes oktatás-nevelés érdekében kell történnie. Sorra jelennek meg azok a kiadványok is (*A Gyermek* 1907–1943, *A Cselekvés Iskolája* 1933–1944 között), amelyekben gyógypedagógiai jellegű írások is fellelhetők.

¹⁵ Vértess O. József (1940): *A gyógyító nevelés rendszere*. Kókai Lajos Kiadása, Budapest.

¹⁶ Szondi Lipót (1925): *A fogyatékos értelem*. Magyar Gyógypedagógiai Társaság kiadása, Budapest. (Gyógypedagógia Könyvtár.)

célként.¹⁷ A Binet-Simon intelligenciatesztet standardizálja, s bevezeti a tesztvizsgálatot mint szelekciós eljárást.

A gyógypedagógia elméletének lassú megalapozása megkezdődik már a 19–20. század fordulóján, akkor, amikor a gyakorlatból származó tapasztalati tények összegződnek, absztrahálódnak. A tudománnyá válás folyamatában nagy szerepet játszanak azok a versengő irányzatok, melyek hatása hozzájárul az önálló diszciplinává váláshoz. A tudománnyá válás útját polémiák s különböző iskolák, irányzatok kialakulása is jellemzi.

Az egyesített gyógypedagógiai tanítóképző valamennyi akkor működő intézménytípusra képesített, az egységesség és a gyógyítás filozófiáját vallva. Maga a képzés német, osztrák orientációjú mintával működött. A képzési idő a specializálódás igényeihez igazodva, kezdetben 2 éves volt (1922-ig), mely egy év elméleti és azt követő egy év gyakorlati felkészítést jelentett. A képzés szakvizsgával ért véget, mely tanári címet adott. A képzés rövid időtartama miatt a tanári cím odaítélése jogosságát vitatta a szakma, s részben ezt a vitakérdést lezárva a Gyógypedagógiai ügyosztály által a VKM 47 453/1921 V.4. szám alatt kiadott rendelet 3 évben állapította meg a képzés időtartamát. Még ugyanebben az évben a képzőintézménnyel kapcsolatosan is kritika fogalmazódott meg: „...ez a szervezet még nem az a szervezet, amelyik csak egy belátható időre is állandó jellegűnek volna mondható [...] javaslom megjavítani Tanárképzőnk valóságos főiskolai jellege kifejezetten is domborítasson ki.” Az intézménynek nem volt saját igazgatója (az igazgatást valamelyik intézet igazgatója töltötte be párhuzamos módon) és tanári testülete, az előadók laboratóriumi vezetők, illetve gyakorló gyógypedagógusok köréből kerültek ki, s végül önálló költségvetéssel sem rendelkezett. Összességében nem volt jogilag elismert főiskola, sőt a VKM 37 681-1941.IV. 2. rendelete már újra tanfolyamról írt. Ebben az időszakban az intézmény túlképzése is problémát jelentett, ugyanis annyi végzettet bocsátott ki, mint ahány gyógypedagógus ténylegesen működött a gyakorlatban, új intézmények pedig nem épültek. Évente így több tíz, állás nélkül maradt gyógypedagógus diplomást képeztek; miután nem volt tanítói oklevelük, nem is találhattak más területen munkát. 1938-tól 1941-ig átmenetileg leállították a képzést, melyet csak majd 1942-ben, módosított tantervvel és 3 éves képzési idővel indítottak újra.

¹⁷ Éltés Mátyás (1914): *A gyermeki intelligencia vizsgálata*. Athenaeum, Budapest; Frim: i. m.; Éltés Mátyás (1905): *Közérdekű tudnivalók a gyengétebbségű gyermekek oktatására szolgáló kisegítő-iskolákról*. Bichler I. Könyvnyomdája, Budapest.

A Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola

1922-ben *Gyógypedagógiai Tanárképzővé* alakul a képzőintézmény, majd 1928-tól *Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolává*, ahová tanítóképző intézményi végzettséggel vagy középiskolai érettségivel rendelkezők, illetve modern nyelvben való jártasságot igazolók kerülhettek be. A képzési idő már 4 évre növekedett. A négyéves, egységes képzés 1928-tól 1967-ig működött a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolán. A Főiskola beindulását *Tóth Zoltán* 1928. június 2-án jelentette be a III. Egyetemes Tanügyi Kongresszuson, ahol a Gyógypedagógiai Szakosztályban *Tóth Zoltán* is előadást tartott. Előadásában kiemelte: „Nagy hibának tartanám azt, hogy nevelési ügyekben ez az újonnan fejlődő terület a maga kérdéseinek megoldásában és művelésében, sőt ezt megelőzően, saját problémáinak felvetésében teljes különállóságra törekednék, mert ezáltal saját fejlődési lehetőségeit semmisítené meg. [...] Igen nagy hibának tartanám tehát azt, hogy a gyógypedagógia elméleti és gyakorlati kérdéseinek művelői ennek az új pedagógiai irányzatának kizárólag önálló célkitűzések keresésével és szolgálatával kívánnák a fejlődését biztosítani és a gyógypedagógiát, valamint a gyógyító nevelést a normális nevelésügyi kérdésektől teljesen függetlenül fejlesztve óhajtanák a fogyatékosok megmentésének szolgálatába állítani. [...] a gyógyító nevelés fejlődése úgy lesz természetes, ha a fogyatékos gyermekek hibáinak, rendellenességeinek és fogyatékosságainak megismerése és pedagógiai úton való gyógyítása által normális nevelésügyi célok elérésére és megvalósítására törekszik.”¹⁸ A citátumból világosan kitűnik, hogy a neveléstudomány és a gyógypedagógia egymást kiegészítő kapcsolat-összefüggését tételezte, tartotta fontosnak *Tóth Zoltán*.

A kétéves tanítóképzők számára megjelent tartalmi szabályzat már magában foglalta „a siketnémák lélek és neveléstana, a vakok lélek és neveléstana és oktatásuk módszertana, valamint a hülyék és gyengétehetőségűek lélek és neveléstana és oktatásának módszertana” komplex képzési anyagot (7. 9119/1902 sz. min. r.). Az 1906-ban kiadott Szabályzat a 2 éves gyógypedagógiai tanítóképzők számára egy-egy év pszichológiai elméletet és gyakorlatot rendel el. Az 1922-es szabályzat (665/1922) a hároméves képzésnél az eddigi pszichológiai tárgyakhoz a „Gyermektanulmányozás” új tárgyat kapcsolja. A Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola Szervezeti Szabályzata (VKM 42363-1928) a 4 éves képzéshez új pszichológiai tárgyakat iktatott be: általános lélektant, az emberi elme tanát, gyógypedagógiai elmekórtant, a fogyatékosok testi és elmetani tanulmányozásának módszertanát. A két világháború között például a gyógypedagógiai pszichológia tárgy gyakorlatát az elméleti előadásó-

kon kívül Szondi Lipót vezette, elsősorban diagnosztikai és terápiás eljárások megismertetésével.¹⁹

1942-ben gyógypedagógiai tanárvizsgáló bizottság alakult *Várkonyi Hildebrand* vezetésével (VKM 105.568/1942. rendelete). Közben mozgalom indul az átmenetileg 3 éves képzés 4 évesre történő visszaállítása érdekében (Magyar Gyógypedagógiai Tanárok Országos Egyesülete). 1944-től a főiskola igazgatója *Bárczi Gusztáv* lett (a főiskola épülete ekkor még változatlanul az Alkotás utcában volt, majd az új székhely a Csalogány utcában lesz).

Erre az időszakra a külön működő egyesületek fúziója is megtörtént (Magyar Gyógypedagógiai Tanárok Egyesülete, 1940–1946).

Új stúdiumok indulnak a főiskolai képzésben neves előadók (Szentágothai, Harkai-Schiller, Madzsar, Tetteamenti) részvételével, Bárczi szervezésében, melyeknek otthont a Pázmány Péter Tudományegyetem ad (emberi anatómia, alkat- és örökléspatológia, neveléstan, lélektan, fonetika).

A gyógypedagógiai tanárképzés célja Tóth Zoltán szerint „a gyógypedagógiai tanárság oly irányú képzése, hogy:

1. a fejlődés alacsonyabb fokán álló gyermekek nevelését és oktatását,
2. vagy az egyébként fejlett egyén részleges hibáinak, rendellenességeinek és fogyatékoságainak javítását pedagógiai eszközökkel végezni tudja.”²⁰

E célok is egyértelműsítik a gyógypedagógiai eljárások pedagógiai jellegét. A képzésben azonban számos szakmai bizonytalanság uralkodott. Nem volt még kinevezett oktatói gárdája a főiskolának, neves meghívott gyógypedagógusok, orvosok adják az átmeneti oktatói kart. Tóth Zoltán Bárczi Gusztávot 1933-ban hívta meg a főiskolára, a hallássérültek szakembereként. A főiskola kedvezőtlen tárgyi feltételei ellenére a felvételizők száma meglepően nagy, közel 100 fő jelentkezett a képzésre, ám a felvételi keret csupán 19 fő bekerülését engedélyezte. A képzést kiterjesztették az erkölcsi fogyatékosok nevelésére, sőt a tehetségekkel kapcsolatos képzési területre is.

Az egységes, gyógyító koncepciónak „ellenzéke”, vitatói is voltak (Borbély Sándor, Istenes Károly), akik felemelték szavukat a képzési koncepció ellen. Nézetük szerint „fogyatékosnak csak az értelmileg tökéletlenek mondhatók”.²¹ Szerintük a testi hibások, illetve akiknek hiányzik valamelyik érzékszervük, azaz érzékszervi hiányban szenvednek csupán, nem fogyatékosok.

¹⁹ Illyés Gyuláné – Lányi Miklósné – Pálhegyi Ferenc (1975): A gyógypedagógiai pszichológia szemléletének 75 éves fejlődése hazánkban. In: *Göllesz (Szerk.): i. m.* 85–98.

²⁰ Tóth: i. m. 122.

²¹ Borbély Sándor (1911): *Vezérkönyv a siketek beszédtanításához*. Pestvidéki Nyomda, Vác. 3.

A gyógypedagógus-képzés elindulása pillanatától tehát szinte hagyománnyá váló szakmai viták tanúi lehetünk, azaz a viták indukálása, támogatók keresése a különböző szakmai irányok megerősítése céljából sem új fejlemény a képzés történetében. Így Tóth Zoltán is támogatóra talált Ranschburg Pál, Szondi Lipót és *Kanizsai Dezső* személyében, ők így együtt erősítették a gyógyító nevelés koncepcióját. A nemzetközi tudományos vérkeringésbe is bekapcsolódott a magyar gyógypedagógia Tóth Zoltán vezetésével, akit az 1937-ben megalakult Nemzetközi Gyógypedagógiai Társaság alelnökévé választottak. Közben a főiskolai képzés folyamatos viták kereszttüzében állt, változtatások céljából számos reformjavaslat is születik. A VKM 1934-ben bár megváltoztatja az 1928-as szervezeti szabályzatot, ám lényegi változás nem következik a szabályzatból.

A Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola bemutatását olvashatjuk az 1940-es *Statisztikai Évkönyv*ben:

„Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola.

A gyengeképeségű gyermekek oktatására különös kiképzésű tanítói testületet nevel az 1900-ban alapított Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolán. Az oktatást 10 tanerő végzi, a hallgatók száma pedig 18 (42). Hitfelekezet szerint 12 (26) római katolikus, 1 (2) ágostai hitvallású evangélikus, 3 (9) református, 1 (3) izraelita, 1 pedig egyéb vallású volt. A növendékek valamennyien tandíjmentesek voltak. A főiskola az év folyamán 18 (20) oklevelet adott ki.”²²

A gyógypedagógus-képzés fejlődésének hosszú, rögös útját érdemes átgondolni úgy is, hogy e folyamatban hány társadalmi-politikai éraváltás követte egymást.²³ Jól látható, hogy a képzés alakulása mennyire ki volt téve a hektikusan változó külső társadalmi, politikai, pénzügyi helyzetnek.

Bárczi Gusztáv, aki tanító, orvos, gyógypedagógus képesítéssel rendelkezett, lett a főiskola későbbi igazgatója Tóth Zoltán halála után. Mélységes humanizmusa, gyermekszeretete irányította munkájában, végig gyermekorvosi tevékenységet is folytatott a Csalogány utcai intézményben, mert úgy gondolta, hogy a fogyatékos gyermekek ellátására még nem igazán felkészültek az orvosok. Az Alkotás utcai intézménybe a svéd Vöröskereszt a második világháborúban 60 üldözött gyermeket helyezett el az ott levő fogyatékosok közé, akik megmenekültek és 1945-ig ott is éltek.²⁴

²² *Budapest Székesfőváros Statisztikai Lexikonja*. (Szerk.): Dr. Molnár Ida 1940: Budapest. 1940. 186–187.

²³ 1928–1944: Horthy-korszak; 1944–1945: német megszállás, nyilas uralom; 1945–1949: koalíciós évek; 1946–1956: Rákosi Mátyás, Nagy Imre; 1956-tól Kádár János. Őt éra váltotta egymást, s 22 miniszter (volt, aki többször színre lépett) utasításai, különböző elvárásai alatt tevékenykedett.

²⁴ Bárczi Gusztáv (1955): A gyógypedagógia utolsó tíz éve. *Gyógypedagógia*, január–ápri-

A gyógypedagógusi professzió

A gyógypedagógus-képzés hosszú folyamatban, ám rövid történetében lassan kialakulhatott a gyógypedagógusi professzió is. Ezt a korabeli külföldi szaksajtó a hivatás eszméjének nevezi.²⁵ A nevelői hivatást a nevelői gondolkodás határozza meg, ez pedig a közvetlen segítségakaráásban jut kifejezésre. „A segíteni akarás megindítója a szeretet.”²⁶ A másik pólus a közösségre való vonatkoztatás. Elengedhetetlen követelmény az, hogy az értékérzet a lehető legtökéletesebb legyen. A gyógypedagógus feladata a segítség és a gyógyítás, a közösség értékjaviért való töretlen fáradozás. Az alábbi követelményeknek kell megfelelnie a gyógypedagógusnak, melyek a gyógyító nevelői kiképzés során kell hogy kialakuljanak benne:

1. megértés, együttérzés a fogyatékos egyénnel,
2. a gyógyítói nevelési tevékenység tudásának, technikájának ismerete,
3. kitartás, erős akarat, a türelem, a gyermekhez való leereszkedni tudás.

A gyógyító nevelésben kettős cél van, az egyént a normalitás nivójáig kell eljuttatni, majd innen a magasabb értékek felé, tiszta fogalmakat, magasabb szellemiséget kell náluk kialakítani.

Magyarországon a szakmai professzió fejlődése a 18. században indult, s a késői rendi társadalom igényeire alapozódott. A népesség többsége paraszti társadalomban élt, így az iskola csak fokozatosan lépett a hagyományos családi-közösségi nevelés helyébe. Az iskoláztatás kezdetben kizárólag egyházi feladat, s az elinduló „kvázi-professzió” differenciálódása felekezeti alapon történik. Ekkor az iskolamesterek a szaktudásukat még áthagyományozták, e hagyomány mögött gyakorlati, kísérleti tapasztalatuk állt. Pedagógiájuk elméleti tudásalapja gyakorlatorientált. Ebből a 19. század végére kialakul az elődök gyakorlati bölcsességére alapozó népiskolai pedagógia.²⁷ Mária Terézia felvilágosult abszolutizmusa idején a legfontosabb nevelési cél az alattvalók hasznos állampolgárrá nevelése. Az 1777-ben megjelent Ratio Educationisban még a kis iskolák tananyagát is meghatározták, így a betűk ismeretét, a nyomtatott szöveg folyamatos olvasását, a szabatos, tetszetős írást, számtanból az alpműveleteket (a falusi gazdálkodásban való felhasználásra), végezetül a falusi becsületességet és a családi ügyekkel való törődést.²⁸

lis, 8–14.

²⁵ L. Bopp (1930): *Allgemeine Heilpädagogik*. Freiburg.

²⁶ Bopp: i. m.

²⁷ Németh András (2007): A modern középiskolai tanári és tanítói szakmai tudástartalmak kibontakozásának történeti folyamatai. *Pedagógusképzés*, 5 (34): 1–2. 5–26.; Németh András (2019): A modern magyar néptanítói szaktudás kialakulása a 20. század elején. In: *Baska–Hegedüs–Szabó (Szerk.): i. m.* 239–253.

²⁸ *Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása.* (Ford. Mészáros István.) Akadémiai Kiadó, Budapest. 67. 88. §.

A pedagógiai tevékenység professziójának kialakítása, kialakulása az egyetemi tanulmányok idejére esik. Az egyetemeken képzett szakértő értelmiségi elit a 18. század végétől a 19. század közepéig professziójában megőrizte teológiai, filozófiai hagyományait. A középiskolai tanárság szakértelmiségként állami hivatalnoki elitet jelentett. Már a Ratio Educationis is kitér az akadémiák és a mintagimnáziumok tanárainak kiválasztására.^{29,30} Fontossá vált a gimnáziumi tanárság, s fokozódott körükben a szaktárgyak tudományos megalapozásának igénye. Az intézményesülő egyetemi neveléstudomány a neohumanizmus, a német klasszikus filozófia (Kant, Hegel), a szellemtudományok (Schleiermacher, Herbart) ismeretére épült.

A tanári professzió kettéválása a középiskolai tanárság, illetve a népiskolai tanítóság területén drámai. A közvetített tudásanyag mennyiségében és minőségében mutatkozott óriási különbség.

Ezzel szemben a népiskolai tanítók professziójának alakításában már korán a személyiség alkalmassága jelent meg a különböző szabályzatokban, elsősorban, hogy erkölcsi minta legyen a tanítványai számára. Csak ezt követte a néptanítói tudás, ami azonban a lehető legkorszerűbbé válhatott az új irányzatok befogadásával már a képzésük és továbbképzésük megszervezésekor. Másik elvárás a gyermekközpontú szemlélet kialakítása, a tanított gyermekek minél mélyebb megismerése (nem csupán kognitív szinten, hanem a szociális körülményei tekintetében is). További nem elhanyagolható szempont a gyakorlatorientáció volt, a megfelelő képességek kialakítása céljából.³¹

Az új pedagógiai törekvések a tanítói professzió közép-európai fejlődését erősen befolyásolták. A század első hazai pedagógiai szaklexikonja, az *Elemi Népoktatás Enciklopédiája* 1911 és 1915 között jelent meg. Benne a tanítói professzió közép-európai fejlődési trendjei, a különböző tudományos irányzatok sajátos vonásai is helyet kaptak. A szócikkek szerzői között 7 gyógypedagógiai tanár is szerepelt.³² Az ekkor kialakuló új tanítói tudás reformpedagógiai, így életreform-elemeire vezethető vissza a gyermekmentés szellemisége, melynek „előfeltétele nem csupán az elhivatottság, hanem a valódi gyermekismeret”.³³

²⁹ Uo. 163. 203. §.

³⁰ A tanári állás csak pályázati vizsgával nyerhető el, melynek helye a királyi egyetem Budán. A vizsga anyaga: megadott téma alapján készített írásbeli dolgozat, másrészt szóbeli vizsga. A pályázók közül az első hármat, akiket szavazat alapján a bizottság a legjobbakként ítélte, terjesztették fel a Helytartótanácsnak. Elvárás, a tanárok olyanok legyenek, mint amilyenek a diákoknak kell majd lenniük (feljebbvalóknak engedelmeség, kölcsönös együttműködés a tanártársakkal, a tanulókkal való megfelelő bánásmód). (Uo. 163–167.)

³¹ Kovátsné: i. m.

³² Uo. 249–250.

³³ Uo. 251.

Fontos szempont a professzió alakulásánál a módszertani kultúra megéléte. Már egész korán az iskolamesterségnél tapasztalható volt Felbiger módszerének szakszerű bírálata, illetve a szemléltetés fontosságának figyelembevétele (tárgyak, metszetek bevonása a tanításba). Jól látható a gyakorlati professzió egyre határozottabb kialakulása (modern ismeretek, gyermekismeret, módszertani kifinomultság, szociális érzékenység).

A gyógypedagógusi professzió kialakulására sokkal inkább hatott a fentiekben leírt tanítói professzió, mint a tanári. E professziót meghatározott gyermekközpontúság, a gyermek megismerésének szükségessége, valamint a reformpedagógiáknak a nevelés, oktatás módszereire való hatása jellemezték.

Így elsődleges megközelítésében a gyógypedagógusi professzió a szeretet és a segíteni akarás személyiségjegyeinek kialakítását szorgalmazza. A személyiség többlete teszi alkalmassá az egyént a fogyatékosági ágaktól függetlenül is az egységes gyógypedagógiai tevékenység gyakorlására. Megjelenik ugyanakkor a sérült gyermekhez leereszkedés s felemelése metaforája is, szemben a gyermeki/fogyatékosági lét elfogadásával, s abból kiinduló fejleszteni tudással. Ám jelentős része a professziónak a gyógyító tevékenység technikai kivitelezésének ismerete is.

Tóth Zoltán a gyógypedagógusi professzióról a következőt mondja: az egyoldalú, egyes fogyatékosági ágakban való gondolkodás mint oktatói szemlélet kifejezetten káros, helyette a *„fejlődés egyetemes megismerésére való törekvés”*, a korlátozott fejlődésű gyermekek testi és lelki életének, értékváltozásainak együttes felismerése szükséges. A maga korában új megállapítása: *„az egyén és a társadalom, az egész és részei egymással összefüggő, egymásra kölcsönösen ható, egymást szabályozó koordinált adottságok.”*³⁴ Mindez képezi a professzió lényegét, filozófiáját, azaz a fogyatékos egyén biológiai, pszichológiai, szociális egységben szemlélését.

A gyógypedagógiai tanárnak, fejlett hivatástudata birtokában, a gyógypedagógia körébe tartozó összes fogyatékos típusról részletes, pontos és átfogó ismeretekkel kell rendelkeznie.

A gyógypedagógusi professzió koronként különböző szemléletű megközelítésének összegzése mindenekelőtt az elméleti tudás biztonságos ismeretét, a gyakorlati alkalmazás képességét és a személyiség humánus jegyeit jelenti.

A gyógypedagógusi professzió ebben a megfogalmazásban teljesedik ki igazán, emelkedik magasabb szintre, azaz az elméleti tudás birtokában új szemlélet alakul ki, hit, optimizmus, bizalom a szakszerű gyógypedagógiai tevékenység hatékonyságában.

³⁴ Tóth Zoltán (1940): A gyógyító neveléstudományi képzés és továbbképzés. Az 1939. évi Genfben tartott Nemzetközi Gyógypedagógiai Kongresszusra készített dolgozata. *Magyar Gyógypedagógiai Tanárok Közleménye*, 2(7): 5.

A gyógypedagógusi professzióról általánosságban lehet csupán írni, ugyanis a képzés nemcsak osztálytermi tanári munkára készíti fel a hallgatóit, de laboratóriumi, vizsgálati, gyermekbíróági, elmegyógyintézeti, logopédiai tevékenységre is. Így ez a szerteágazó szakmaiság más-más habitust, elhivatottságot, elmélyült tudást követelt. E felsorolt kétségtelen vonzó elágazásokat választók száma mindenkor magasabb volt, mint az iskolai osztálymunkára készülők száma.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a gyógypedagógus-képzés hosszú, rögös úton fejlődött a pedagógia elméletének és gyakorlatának hatása alatt.

A KVALITATÍV ÖSSZEHAISONLÍTÓ ELEMZÉS TÖRTÉNETI HÁTTERE¹

Sántha Kálmán

Összefoglaló:

A tanulmány célja a kvalitatív összehasonlító elemzés (Qualitative Comparative Analysis- QCA) történeti hátterének feltárása. A Charles Ragin által a 20. század végén létrehozott kvalitatív összehasonlító elemzés matematikai, Boole-algebrai, halmazelméleti és logikai alapokon áll és kitűnően használható a neveléstudomány összetett jelenségeinek feltárását célul kitűző vizsgálatokban. A módszertan túllép a kvalitatív elemzéseken és összetett módszertani környezetet kínál a humán valóság feltárásához. A tanulmány a QCA alapelveinek rövid illusztrálása mellett kitér a módszertan megjelenésekor létező nemzetközi tudományos környezet illusztrálására, a többszörös esettanulmányok és az összehasonlító elemzések közötti kapcsolatok feltárására. Továbbá párhuzamba állítja a QCA Ragin-féle és az összehasonlító elemzések Mill-i koncepcióját.

Kulcsszavak: Qualitative Comparative Analysis, esettanulmány, Ragin, Mill

Abstract:

The main objective of the study is to reveal the historical background of Qualitative Comparative Analysis (QCA). The Qualitative Comparative Analysis created by Charles Ragin in the late 20th century is based on mathematical, Boolean algebraic, set theory, and logic, and is excellent for use in research aimed at exploring complex phenomena in education. The methodology goes beyond qualitative analysis and offers a complex methodological environment for exploring human reality. The study aims to illustrate the basic principles of Qualitative Comparative Analysis and the existing international scientific environment at the time of its introduction. It not only reveals the relations among multiple case studies and comparative analyses but also draws a parallel between Ragin's and Mill's comparative analytical concept.

Keywords: multiple case studies, Mill's concept, Qualitative Comparative Analysis, Ragin's concept

---

¹ A tanulmányt az EFOP – 3.6.1. – 16 – 2016 – 00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” pályázat támogatta.

Bevezetés: a Qualitative Comparative Analysis (QCA)

„A megismerés nem részekre bontást, nem magyarázatot jelent. Hanem látást” – szól az Antoine de Saint-Exupérynek tulajdonított gondolat. Való igaz. Így közelebb kerülhetünk a megismerni kívánt világokhoz, akaratlanul is összehasonlíthatjuk őket, az esetek minél alaposabb feltárása mellett törekedve a több feltétel alapján történő összehasonlító elemzések megvalósítására is. Hogyan történjen mindez? A kivitelezés egy lehetséges módjának történeti hátterére kíván rámutatni a tanulmány, feltárva a kiemelkedő tartalmi csomópontokat.

Napjainkban már elfogadott néhány olyan tétel, amely hatással van a humán valóság feltárását megcélzó vizsgálatok módszertani kultúrájára. Ennek megfelelően a linearitás helyett a rendszerszemlélet válik hangsúlyossá, ami a változók komplexitására fókuszálva kivitelezhető. A kétváltozós összefüggéseken túllépve összetett jelentéseket, a változók sajátos mintázatait keressük, továbbá a vizsgálatokban kiemelt szerepet kapnak a tapasztalatok is. A tudományos közösség legtöbbször a kvalitatív vizsgálatokat induktív logikára alapozónak titulálta, elismerve azt, hogy a kvalitatív indukciónál során a minta bizonyos ismertetőjegyeinek létezésére történik következtetés egy másik ismertetőjegy alapján. Az induktív logikát preferálók szerint a tudomány a megfigyelhető és kísérletekkel igazolható dolgokra figyel. Az indukciónak sokáig kritikák középpontjában állt, ezt bizonyítja például az előfeltevések (hiánya) és az objektív megfigyelések közötti vita is.

A Qualitative Comparative Analysis Charles Ragin amerikai szociológus nevéhez köthető, aki matematikai algoritmust hozott létre az alacsony mintaszámú esetek elemzésére. 1987-ben publikált nagy sikerű művében az összehasonlító elemzés módszertanának alapelveit fogalmazta meg.² Ragin a mérnöki tudományokban is alkalmazott módszertani eljárásokat (pl. Quine-McCluskey-algoritmus) úgy alkalmazta a társadalomtudományokban, hogy közben figyelt a humán valóság többváltozós komplexitására, és az induktív folyamatok sztenderdizálására kínált megoldást. A neveléstudományban hangsúlyozottan igaz az, hogy a hétköznapiakat meghatározó jelenségek gyakran egyszerűek és megismételhetetlenek, rendkívül összetettek. Ilyen összetett esetek elemzésére alkalmas a QCA, amely figyel a kis mintás kvalitatív vizsgálatok és a kvantitatív elemzések közötti „módszertani szakadék” áthidalására.³

A kezdeti verzió, a crisp-set QCA (csQCA) elsőként jelent meg a Ragin-féle terminológia használatával, csak dichotomizált változókkal dol-

² Ragin, Charles (1987): *The Comparative Method. Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London.

³ Ragin: i. m.

gozik, hiszen minden lehetséges konfigurációt a 0 (nem teljesül, hamis) és az 1 (teljesül, igaz) értékekkel jellemez. A körülmények minden logikailag lehetséges kombinációját vizsgálja annak érdekében, hogy az esetet a lehető legjobban leírja.⁴ A csQCA módosít a kutatás-módszertani terminológián, hiszen nem használja a függő és a független változó fogalmakat, hanem előbbi helyett kimenetet alkalmaz, míg utóbbiakat feltételként nevezi. A csQCA a szükséges és elégséges feltételek meghatározására, a hipotetikus igazságtábla elkészítésére, a minimalizálásra (Quine-McCluskey-algoritmus), az eredmények értelmezésére fókuszál.

Mivel a társadalmi jelenségek nem kezelhetők csupán igazként vagy hamisként, a dichotomizálás miatt a csQCA kritikák középpontjában áll, hiszen az információvesztés miatt redukálja a társadalmi valóság komplexitását. A csQCA dichotomizálásra építő rendszere után a többértékűség elemzését célszerű figyelembe venni. Ekkor a multi-value QCA (mvQCA) és a fuzzy-set QCA (fsQCA) válik relevánssá. A multi-value QCA (mvQCA) hidat képez a csQCA és a fuzzy-set QCA (fsQCA) között, és több, általában három, négy vagy akár öt egész értékkel dolgozik. Míg a fuzzy-set QCA-nál (fsQCA) a többértékűség a tizedes értékek használatában mutatkozik meg.

A QCA-t számos tudományterületen alkalmazzák, többek között felkeltette az informatikában, a közgazdaságtudományban, az orvostudományban, a politikatudományban, a szociológiában, valamint a jog és a nemzetközi kapcsolatok terén is a kutatók figyelmét.⁵ A neveléstudományi diskurzus is felfigyelt a QCA által nyújtott lehetőségekre, kiemelve a fuzzy-set QCA (fsQCA) módszertanának pedagógiai vizsgálatokban betölthető szerepét.⁶ A fuzzy rendszerek oktatás területén történő alkalmazását mutatja Feng⁷ felsőoktatás minőségével kapcsolatos, valamint Biswas⁸ hallgatói értékelésekre irányuló tanulmánya is. Az elmúlt néhány évben a QCA a hazai neveléstudományban is feltűnt. A teoretikus háttér részletezése mellett két tanulmányban⁹ olvashattunk a crisp-set QCA (csQCA) neveléstudományi kutatásokban történő fel-

⁴ Schneider, Carsten O. – Wagemann, Claudius (2007): *Qualitative Comparative Analysis (QCA) und Fuzzy Sets*. Verlag Barbara Budrich, Opladen. Farmington Hills.

⁵ Schneider – Wagemann: i. m.; Wendl, R. – Bukvova, H. – Leupold, S. (2013): *Qualitative Comparative Analysis in Information Systems and Wirtschaftsinformatik*. www.wi2013.de/proceedings/wi2013%20-%20Track10-Wendler.pdf. (letöltés dátuma: 2013.12.11.).

⁶ Kálmán Sántha (2019): Teacher Trainees' Beliefs Concerning Efficient Teaching and Learning – Pedagogical Spaces in Focus. *The New Educational Review*, 55 (1). 17–29.

⁷ Feng, Chu (1990): Quantitative Evaluation of University Teaching Quality – An Application of Fuzzy Sets and Approximate Reasoning. *Fuzzy Sets and System*, 37. 1–11.

⁸ Biswas, Ranjit (1995): An Application of Fuzzy Sets in Student's Evaluation. *Fuzzy Sets and Systems*, 74. 187–194.

⁹ Sántha Kálmán (2014): Qualitative Comparative Analysis: módszertani lehetőség a pedagógiai vizsgálatok számára. *Iskolakultúra*, 6. sz. 3–16.

használhatóságáról.¹⁰ Továbbá a csQCA empirikus pedagógiai vizsgálatokban történő alkalmazását segítő, egy szoftver kialakítása is zajlik. A program a PED-QCA nevet viseli és folyamatos tesztelés alatt áll. Jelenleg a program betölti a célját, képes három vagy annál több változóval elvégezni a minimalizálás folyamatát.¹¹

Tudományos környezet a Qualitative Comparative Analysis megjelenésekor

A QCA vizsgálatánál releváns kérdés, hogy megjelenésével azonos időintervallumban milyen kutatás-módszertani elgondolások határozták meg a társadalomtudományokat, így milyen környezetbe kellett beilleszkednie egy olyan módszertannak, amelyet az induktív folyamatok szten-derdizálására hoztak létre 1987-ben. Ezért tekintsük át, hogy az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején milyen fejlődési szakaszokon esett át a kvantitatív mellett a kvalitatív és a kevert paradigma (mixed methods). Mindez lényeges, hiszen a QCA működése során, a különféle tipológiáinak köszönhetően, kvalitatív és kvantitatív jegyeket is ölt. Sőt, elfogadva Mahoney és Goertz¹² megállapítását, mely szerint Ragin alapvető célja a QCA-val a kvalitatív és a kvantitatív módszerek kombinálása volt, nem is mellőzhető a különböző paradigmák rövid tárgyalása.

A kvalitatív paradigma fejlődését az adott időszakra vonatkozóan az amerikai, a német és a hazai kutatás-módszertani tér párhuzamba állításával illusztráljuk. Az 1980-as évek elejére az amerikai (elsősorban USA-beli) kvalitatív módszertani palettán számos módszer tűnt fel, megjelentek kvalitatív empirikus vizsgálatokat, teoretikus anyagokat közlő folyóiratok, létrejött a kvalitatív etikai kódex. Az 1985 utáni időszak egészen az 1990-es évek elejéig az USA-ban a reprezentációs krízis korszakának tekinthető kvalitatív módszertani szempontból, ami az 1990-es évekbeli posztmodern szemlélet elterjedésének is kedvezett. A kvalitatív módszertan reprezentációs krízise segíthette azon gondolkodókat, akik a társadalomtudományi jelenségek, a humán valóság feltárásának és értelmezésének újabb és újabb kutatás-módszertani aspektusait

¹⁰ Sántha Kálmán (2015b): Kvalitatív Komparatív Analízis a pedagógiai térábrázolásban. *Iskolakultúra*, 3. sz. 3–14.; Galántai László (2016): Rendszerszerű pályák. A sikeres egyetemi felvételi szocializációs előzményei a PTE Wlislöck Henrik Szakkollégiumában. *Educatio*. 3. sz. 348–358.

¹¹ Sántha Kálmán – Nádler Balázs (2018): PED-QCA innováció a hazai neveléstudományi vizsgálatok számára. *Neveléstudomány. Oktatás-Kutatás-Innováció*, 1. sz. 78–86.

¹² Goertz, Gary – James Mahoney (2012): *A Tale of Two Cultures: Qualitative and Quantitative Research in the Social Sciences*. Princeton University Press, Princeton.

vizsgálták. Ragin ebben az időszakban publikálta a crisp-set QCA-t ismertető munkáját.¹³

Német nyelvterületen – elsősorban az egykori NSZK-ban – az 1970-es évek végére tehető a különböző kvalitatív technikák elterjedése. Az import fázisáról beszélhetünk, hiszen többnyire amerikai tanulmányok alapján dolgoztak, majd az 1980-as években intenzív kvalitatív módszertani fejlődés volt tapasztalható. Ez a fejlődés hozzájárult ahhoz, hogy az 1985 utáni időszak a konszolidáció jegyében teljen, amikor is előtérbe kerülhetett a különböző kvalitatív módszertani kérdések megvitatása (pl. kutatási gyakorlat fejlődése, szoftverek, módszertani tankönyvek jelentek meg).

Az amerikai és a német példától eltérően a magyar kvalitatív kutatás-módszertan – különösen neveléstudományi területen – az 1970-es évek végén, az 1980-as évek elején nem kapott teret, ezt az időszakot a kvantitatív vizsgálatok jellemezték. A korszak második felében már megjelent néhány kvalitatív módszertant alkalmazó publikáció, ilyen volt a tanári tevékenységet fókuszba helyező felvételek elemzése¹⁴ és az etnometodológiai nézetek pedagógiai megjelenésére fókuszáló tanulmány is.¹⁵ Az 1990-es évek elején bővült a kvalitatív módszertan tárháza,¹⁶ igazi áttörést viszont a 2000-es évek jelentették, ekkor elméleti és gyakorlati téren egyaránt jelentős fordulat következett be, számos kötet és tanulmány világított rá a legújabb tendenciákra.¹⁷

A kombinált paradigma (mixed methods) esetén a kvalitatív módszertantól eltérő, egymást gyakran átfedő korszakok láthatók. Az 1960-as évektől az 1980-as évekig terjedő időszak a kevert módszertan klasszikus kezdeti szakasza. A nemzetközi társadalomtudományi kutatások világában ekkor tűnt fel a kombinált módszertan és a trianguláció. Pszichológusok, szociológusok kvantitatív és kvalitatív adatokat gyűjtöttek, de a kutatási folyamat során külön kezelték ezeket. Így integrációról, kombinációról ebben az időszakban még nem beszélhetünk (lásd többek között Campbell, Cronbach vagy Denzin munkásságát). Ebben a korszakba illeszkedett némi átfedéssel – 1970 és 1980 között, bizonyos mértékben

¹³ Ragin: i. m.

¹⁴ Falus Iván (1985): A videotechnika alkalmazása a tanári döntéshozatal kutatásában. In: *Póór Ferenc (Szerk.): A videotechnika alkalmazása a pedagógusképzésben és –továbbképzésben.* OOK, Veszprém. 41–55.

¹⁵ Szokolszky Ágnes (1986): Etnometodológiai szemlélet a pedagógiában. *Magyar Pedagógia*, 2. sz. 250–265.

¹⁶ Szabolcs Éva (1999): A kvalitatív kutatási módszerek megjelenése a pedagógiában. *Magyar Pedagógia*, 3. sz. 343–348.

¹⁷ Sántha Kálmán – Katona Istvánné – Subrt Péter (2017): A kvalitatív pedagógiai kutatómódszertan hazai fejlődéstörténete négy neveléstudományi folyóirat tükrében: fókuszban a 2011 – 2015 közötti időszak. *Neveléstudomány Oktatás-Kutatás-Innováció*, 2. sz. 15–25.

napjainkig is tartóan – a kombinált módszertan filozófiai háttérének (lásd pragmatizmus) tárgyalását jellemző időszak, amely többek között azon kérdésekre próbált választ keresni, amelyek a kombinált módszertan és a különböző módszertani kultúrák perspektívái közötti összefüggéseket keresték (lásd Smith, Denzin, Lincoln munkásságát). Az 1990-es éveket a kevert módszertant középpontba helyező technikák kifejlesztése jellemezte. Egyre több kutatót foglalkoztatott az, hogy miként lehet a kvantitatív és kvalitatív módszereket kombinálni, megjelentek a kevert módszertan szerkezetére utaló modellek. Probléma volt, hogy a kutatók a világ különböző pontjain egyszerre, de egymástól függetlenül, a kommunikációt mellőzve dolgoztak, így valószínűsíthető, hogy ennek tulajdonítható a hasonló elven működő számos kevert módszertani modell létrejötte is. E korszak neves képviselői többek között Greene, Bryman, Morse, Creswell, Tashakkori, Teddlie vagy Plano Clark.¹⁸

A kevert módszertan számára az 1980-as évek vége és az 1990-es évek a fejlődés időszakát jelentették, a kutatókat a kvantitatív és a kvalitatív módszerek kombinálhatósága foglalkoztatta. Ez a korszak szintén kedvezett a Ragin-féle koncepció elterjedésének, valamint indokolja azt is, hogy miért tartja a nemzetközi kutatótársadalom a QCA-t a kvantitatív és a kvalitatív paradigmák közötti módszertani kultúrának.

Többszörös esettanulmány és az összehasonlító elemzés

Az esettanulmány teoretikus és módszertani háttere a magyar neveléstudományi szakirodalomban ismert Golnhofer kötetéből.¹⁹ Ez a monográfia a neveléstudomány rokonterületeiről, a társadalomtudományok világából merített esettanulmányokat felvonultató munkák ismertetése mellett részletes kutatás-módszertani kontextust teremtett, továbbgondolandó kérdéseket vetett fel az esettanulmányt alkalmazni kívánó kutatók számára, használva a kvalitatív módszertan speciális terminológiáját is (pl. trianguláció). Továbbá többek között felhívta a figyelmet arra is, hogy a hazai neveléstudomány kevés figyelmet fordított az esettanulmányok jelentőségének, módszertani jellegének kiemelésére.

Az egy esetet részletesen tárgyaló esettanulmányok kiterjesztése a hasonló esetek összehasonlító elemzése érdekében a többszörös esettanulmány módszereként ismert. A társadalomtudományokban a többszörös esetek elemzése olyan kutatási stratégiaként értelmezett, amely kiemelten figyel az esetek összetettségére. Miközben az egy esetre koncentráló eset-

¹⁸ Kuckartz, Udo (2014): *Mixed Methods. Methodologie, Forschungsdesign und Analyseverfahren*. Springer Verlag, Wiesbaden. Sántha: i. m. (2015).

¹⁹ Golnhofer Erzsébet (2001): *Az esettanulmány*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.

tanulmány az egyéni szituációk mély rétegű feltárására alkalmas, kontextusfüggő jellege miatt több szempontú összehasonlításra már nem ad lehetőséget, addig a többszörös esettanulmány alkalmas lehet arra, hogy a többszörös esetek jelentései kiterjeszthetővé váljanak.²⁰

Az esetek és csoportok állandó összehasonlítása a kvalitatív módszertanban központi elemként kezelendő, hiszen több elemzési módnál jelentős szerepet tölt be, lásd például a Grounded Theory során az állandó összehasonlítás módszerét. Az összehasonlító elemzések a számítógéppel támogatott kvalitatív adatelemzésben is megjelennek, így a MAXQDA szoftver is képes kvalitatív és kvantitatív módon is az ilyen jellegű elemzések kivitelezését segíteni. Ekkor a kvalitatív összehasonlítás esetek vagy csoportok egy vagy több kategóriájának, kódolt szegmensének összehasonlításával működhet (pl. mit állítanak pályakezdő és több éve pályán lévő pedagógusok a kollegiális reflexióról?). A kvalitatív összehasonlító elemzések a kódolt eredeti szövegekkel, vagy a szoftver Summary Grid funkciójával előállított összefoglalókkal dolgoznak. Kvantitatív összehasonlításoknál a kódolt szegmensek számának összehasonlítása történik (pl. milyen gyakran beszélnek a pályakezdő és a több éve pályán lévő pedagógusok a kollegiális reflexióról?).²¹

A többszörös esettanulmányok összetettségük függvényében lehetővé teszik a vizsgált esetek sokoldalú feltárását. Alkalmazásuk során használható a szisztematikus kombinálás folyamata, amely az empirikus adatok és a generált modellek közötti állandó mozgást tesz lehetővé, valamint alapoz az abduktív logikára, ahol az elméleti keretek, az empirikus munka és az esetek elemzése szimultán történik. Abdukcióról akkor beszélhetünk, ha a megfigyelt események vagy a rendelkezésre álló elmélet alapján nem vonhatunk le egyértelmű következtetést. Állításokból olyan állításokra következtetünk, amelyek kiinduló állításaink igazságát magyarázzák. Minden olyan következtetés abduktív eljárásnak fogható fel, amellyel valamilyen jelenség okára következtetünk; formállogikai szempontból a következtetés érvénytelen formája.²² Az abduktív megközelítés hangsúlyozza a többszörös esettanulmányok előnyeit, kiemeli a rugalmasságot, és a kutatókat arra ösztönzi, hogy legyenek explicitek a vizsgálattal kapcsolatban. Így e megközelítés erősségévé vált a szituáció-specifikusság, a kontextus-érzékenység. Mindez a QCA-ban olyan

²⁰ Vassinen, Antti (2012): *Configurational Explanation of Marketing Outcomes. A Fuzzy-Set Qualitative Comparative Analysis Approach*. Aalto University Finland, Helsinki. www.stratmark.fi/wp-content/uploads/Antti%20Vassinen_CEMO.pdf. (letöltés dátuma: 2014.05.05.).

²¹ Rädiker, Stefan – Udo Kuckartz (2019): *Analyse qualitativer Daten mit MAXQDA. Text Audio und Video*. Springer, Wiesbaden.

²² Sántha Kálmán (2011a): *Abdukció a kvalitatív kutatásban. Bizonytalanság vagy stabilitás?* Eötvös József Kiadó, Budapest.

kutatási megközelítésként értelmezhető, amely folyamatos mozgásban lévő értelmezésben az esetek egyedi kontextusainak megértésére fókuszál. A szisztematikus kombinálás által generált elemzési környezet a többszörös esettanulmányok során lényegesen különbözik a klasszikus deduktív vagy induktív megközelítéseket alkalmazó koncepcióktól, bővebb azoktól, hiszen mindkét felfogás, a kombinálás jegyében egyszerre található meg – ugyanez igaz a QCA-ra is.²³

John Stuart Mill összehasonlító elemzésekre vonatkozó koncepciója

A szisztematikus összehasonlító elemzések alapgondolatai a korai természettudományi irodalomban, valamint John Stuart Mill (1806–1873) angol filozófus munkásságában is fellelhetők. A korai természettudományi publikációkban megtalálható releváns, az összehasonlító elemzések alapelveit hordozó tételek közül Berg-Schlosser és De Meur²⁴ Linné 1750-es évekbeli botanikai taxonómiájára hívja fel a figyelmet. A svéd természettudós a növényfajok pontos leírását és rendszerezését adta meg, utat mutatva ezzel a mai rendszertani szemlélet számára is. Hasonló, az összehasonlító elemzések alaptéziseit tartalmazó korai biológiai jellegű írás Cuvier 1790-es években publikált munkája is.

John Stuart Mill 19. századbeli munkássága szintén figyelemre méltó a QCA alapelveinek meghatározása szempontjából. Mill tudományos nézeteit az 1843-ban publikált, fő művének tekinthető, a kor tudományos közegében nagy figyelemben részesülő, „A deduktív és induktív logika rendszere” című munkájában fogalmazta meg. Bízott abban, hogy induktív módszerekkel, kísérletekkel, megfigyelésekkel olyan alapelvek határozhatók meg, amelyekkel az objektív adatokat rendszerezni, elemezni lehet, így segítségükkel az emberi viselkedésre, a kultúrára, a humán valóság komplex jellegére vonatkozó pontos előrejelzések adhatók. Az induktív logika a megismerés egyik legtöbbet kutatott, ugyanakkor az egyik legvitatottabb területe is. Hívei szerint a megfigyelhető és kísérletekkel igazolható elemek érdemlik meg a tudomány figyelmét. A humán valóság a jelenségek, történések közötti bonyolult, ok-okozati kapcsolati hálóban értelmezhető. Eszerint tetteink megfigyelhetők és szelektálás nélkül bemutatathatók, elemezhetők, összehasonlíthatók és akár csoportosíthatók is.²⁵

²³ Vassinen: i. m.

²⁴ Berg-Schlosser, Dirk – Gisèle De Meur (2009): Comparative Research design: case and variable selection. In: *Rihoux, B. – Ragin, C. (Szerk.): Configurational Comparative Methods*. Thousand Oaks, California – London. 19–32.

²⁵ Agabrian, Mircea (2004): *Cercetarea calitativă a socialului*. Institutul European, Iași;

A tudományos gondolkodásban – Oevermann és Peirce alapján – különbség tehető kvantitatív és kvalitatív indukció között. A kvantitatív indukció a minta tulajdonságait kiterjeszti a populációra, szabály alapján általánosítja az egyedi esetet. E logikai eljárás eredményei valószínűek, és előfeltétele valamilyen hipotézis. A kvalitatív indukció a minta bizonyos kvalitatív ismertetőjegyeinek létezésére hívja fel a figyelmet egy másik ismertetőjegy alapján, ami gyakran következtetés. Az empirikus elemekhez a kutató szempontrendszereket vagy elméleteket rendel, ahol a kategorizálás az esettel való találkozás során jött létre, nem deduktívan előre meghatározott. Minden tudományos eljárás, amely a vizsgálat adataiból a megismerés új formáira kíváncsi, kvalitatív indukcióval dolgozik.²⁶

Mill tevékenysége Charles Sanders Peirce, William James és John Dewey mellett nagyban hozzájárult a brit és az amerikai pragmatizmus megalapozásához, amely elementáris erővel hatott az Egyesült Államok és Európa társadalomtudományi életére. Így a pragmatizmus az abdukció egyik alappillérenek tekinthető, az összehasonlító elemzések számára is a többszörös esettanulmányok vonatkozásában releváns elemekkel bír. A pragmatikusok szerint az abdukció lehetséges megoldást adhat a gondolkodás problémáira, hiszen világunk és a gondolkodásunk egymást támogató, állandó kölcsönhatásban lévő abdukciós kapcsolatban fonódik össze.²⁷ A pragmatista filozófia a valóságot az egyén és környezetének kapcsolatában, állandó összehasonlításában vizsgálja.

A QCA és a Mill-féle elképzelés rendelkeznek közös vonásokkal, de előbbi túllépett a milli elképzelésen, hiszen lehetővé tette a feltételek kombinálását, a különböző konfigurációk logikai úton történő elemzését. Az esetek kimeneteinek (Y) magyarázatai során a kutatók gyakran a szükséges és/vagy elégséges okokat használva gondolkodnak az oksági viszonyokról. A QCA és a Mill-féle módszer közös vonásai közül legjelentősebb az, hogy az okság szükséges és/vagy elégséges elvek szerinti felfogása jelen van az összehasonlító módszerekben, így megjelenik a különbözőség és azonosság Mill-féle koncepciójában, valamint a Ragin által megalkotott QCA-ban is. A QCA alapozott a Mill-féle klasszikus analitikus logika induktivitással kapcsolatos gondolataira, hiszen például az igazságtáblák minimalizálása során feltűnnek a különbségekre, valamint az azonosságra, az átfedésre vonatkozó gondolatok.

Az alábbiakban Mill azon különbségekre, illetve azonosságokra vonatkozó gondolatait vázoljuk, amelyek a QCA struktúrájának is részesei.

Sántha: i. m. (2011).

²⁶ Uo.

²⁷ Prawat, Richard S. (1999): Dewey, Peirce, and the learning paradox. *American Educational Research Journal*, 36. 1. 47–76.

1. táblázat. *Különbségek értelmezése Millnél*

Független változók		1. eset	2. eset
	A	igen	igen
	B	igen	igen
	C	igen	igen
	D	igen	nem
Függő változó			
	Y	igen	nem

Forrás: *Schneider–Wagemann: i. m. 73.*

A táblázatból látható, hogy a két eset közötti különbség a D független változóban van, ami hatással van az Y függő változóra, QCA-s terminológiával élve a kimenetre. Ezek az információk a QCA rendszere szerinti igazságtáblában (2. táblázat) a következők szerint mutatnak (változók helyett a feltételek kifejezés, valamint az igen – 1 és a nem – 0 használatával).

2. táblázat. *Különbségek értelmezése az igazságtáblában*

Eset	Feltételek				Kimenet
	A	B	C	D	Y
1	1	1	1	1	1
2	1	1	1	0	0

Forrás: *Schneider–Wagemann: i. m. 75.*

Folytatva a gondolatmenetet, tekintsük át, hogy Mill értelmezése szerint miként mutat az azonosság, az átfedések kérdése.

3. táblázat. *Átfedések, azonosságok értelmezése Millnél*

Független változók		1. eset	2. eset
	A	igen	igen
	B	igen	nem
	C	igen	nem
	D	igen	nem
Függő változó			
	Y	igen	igen

Forrás: *Schneider–Wagemann: i. m. 74.*

A táblázatból látható, hogy a két eset közötti azonosság egy független változóban (A), valamint Y függő változónál jelenik meg. Az átfedések kiemelten fontosak a minimalizációs eljárásnál. Például, ha két vagy több

esetben előforduló jelenségeknek csak egy közös körülményük létezik, akkor ez az esetek átfedését biztosítja. A milli koncepció szerint egy jelenlévő ok mindig valamilyen hatást eredményez, illetve valamely ok jelenléte növeli egy bizonyos hatás bekövetkezésének valószínűségét. Azonban a humán valóság komplex jellegének köszönhetően gyakran találkozunk azzal, hogy több más ok jelenléte miatt egy bizonyos ok mégsem produkál egy adott hatást. Ekkor negatív esetek bekövetkezése fordul elő.

Az átfedés a QCA rendszere szerinti igazságtáblában (4. táblázat) a következők szerint mutat a korábbi terminológia alapján.

4. táblázat. Átfedések, azonosságok az igazságtáblában

Eset	Feltételek				Kimenet
	A	B	C	D	Y
1	1	1	1	1	1
2	1	0	0	0	1

Forrás: Schneider–Wagemann: i. m. 75.

A különbségek és az átfedések előbbieken vázolt esetei mutatják, hogy mindkét milli séma alkalmazása problémás, hiszen például a kutatási gyakorlatban nehéz két olyan esetet találni, amelyek egy független változóban különböznek vagy egyeznek, továbbá Mill módszere az összetett oksági összefüggések figyelembevételét nem teszi lehetővé.²⁸ A különbségek és az azonosságok modelljeire is igaz, hogy a Mill-féle értelemben használva nem alkalmazhatók a társadalmi jelenségek feltárására. Több ok is az alkalmazás ellen szól, elsősorban az, hogy nincs lehetőség nagyszámú kísérlet elvégzésére, vagy ha mégis megoldható lenne ez, mire minden feltétel tesztelését megvalósítanánk, változna valamilyen körülmény. Még inkább figyelemre méltó, hogy a társadalmi jelenségek nem Mill különbségre vonatkozó elmélete szerint működnek, hiszen nem reprezentálhatók egymástól teljesen elkülönülő okokkal, hanem többszörösen összetett oksági halmaz, interakció jellemző rájuk.²⁹

Összefoglalás

A kvalitatív összehasonlító elemzés az empirikus adatok segítségével lehetővé teszi a logikailag helyes következtetések levonását. A módszertan alapján el kell döntenie, hogy bizonyos feltételek (változók) jellemzik a vizsgált pedagógiai helyzetet, vagy sem. Célszerű áttekinteni azt

²⁸ Schneider–Wagemann: i. m.

²⁹ Duşa, Adrian (2006): QCA – Analiză calitativă comparativă. Aplicații, instrumente și potențial. *Sociologie Românească*, 4 (2). 161–169.

is, hogy a függő változó pozitív értéket vesz fel a független változók különböző kombinációi esetén, vagy sem. Továbbá lényeges szempont az is, hogy a témától és a kutatási céloktól függően a függő változó negatív értékeinek vizsgálatával is előbbre juthat az elemzés. A tanulmány szélesítheti a társadalomtudományi kutatások módszertani repertoárját, teoretikus és gyakorlati relevanciája, kutatás-módszertani összetettsége az összehasonlító elemzésekkel foglalkozó szakemberek számára nyújthat többletinformációt.

TEHETSÉGGKUTATÓ

A NAGYKUNSÁGI PARTIKULÁK, MINT ALSÓBB ISKOLÁK SZEREPE A DEBRECENI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM OKTATÁSI RENDSZERÉBEN 1750-TŐL 1850-IG

*Éliás János*¹

Összefoglaló:

A jelen tanulmány azokat a Debreceni Református Kollégium törvényeinek aláírt diákokat vizsgálja 1750 és 1850 között, akik az alsóbb iskolájukat (vagy iskoláikat) a Nagykunságban, azaz Karcagon, Kisújszálláson, Kunmadarason, Kunhegyesen vagy Túrkevéen végezték. A téma kutatását indokolja a földrajzi közelség, illetve a Debreceni Kollégium nagyfokú befolyása a vizsgált partikulák oktatásába. A Nagykunságban alsóbb iskolát elvégző diákok névsora és adatai eddig feldolgozatlanok, így érdemesek a további kutatások. A kutatás főként debreceni kollégiumi, illetve a helyi anyakönyveken alapszik, amelyekből kigyűjtve a 267 releváns diákot, azok adatai egy 17 elemű táblázatban kerültek rendszerezésre. A kutatás során e táblázat volt a számadatok és az ábrák alapja is.

Kulcsszavak: Nagykunság, debreceni diákok, Debreceni Református Kollégium, kora újkori oktatás, református iskolatörténet

Abstract:

This paper's aim is to demonstrate the presence of students in the Calvinist College of Debrecen who absolved their lower school(s) in Cumania Maior from 1750 to 1850. The five towns of this region are the following: Karcag, Kisújszállás, Kunmadaras, Kunhegyes and Túrkeve. The reason why this aspect has been researched is the geographical proximity and influence of Debrecen, as the College controlled the mentioned towns' education. These Cumanian students were never researched before, so further research is necessary and worthy. The paper introduces the presence of Cumania Maior's five lower schools in the education sys-

¹ A szerző az Emberi Erőforrások Minisztériumának Szegedi Kis István Kutatói Ösztöndíjasa.

tem, centered in Debrecen, and the students' frequency, etc. The research is based on the matriculas of the College. The data from 267 students of the time was put into a 17-column table, creating the base of the research.

Keywords: Cumania Maior, students, Calvinist College of Debrecen, Pre-Modern Age, reformed education history

Bevezetés, történeti áttekintés

A Debreceni Református Kollégium környező városokba kihelyezett partikulái igen fontos szerepet töltöttek be a kora újkori magyar oktatás- és művelődéstörténetben. Ez különösen 1660 után, az addig a kelet-magyarországi református oktatásban fontos szerepet játszó Nagyvárad török kézre kerülését követően volt igaz, amely után az ottani iskola Debrecenbe menekült. Ezzel elkezdődött a Debreceni Kollégium gyors fejlődése, terjeszkedése, melynek legszemléletesebb bizonyítékai a partikulák létrejötte. A jelen kutatás során vizsgált nagykunsági fiókéntézményeket a 17–18. század fordulóján, a török kiűzése után alapították a helyi egyházközségek, ez azonban nem azt jelentette, hogy a partikulák teljesen zavartalanul működtek volna. Ahogy Debreceni Ember Pál leírja egyháztörténetében, a Nagy-kunság ki volt szolgáltatva a sorozatos tártár és szerb betöréseknek, ennek megfelelően „*egyházai nagyobb rész elpusztultak, vagy siralmas szétszórtságban élnek*”.² Az általa megörökített adatok az ő 1710-es halála előtti állapotot tükrözik, ennek megfelelően a műben Kisújszállás még elpusztult helyként szerepel,³ csak 1717-ben népesül be újra a település.⁴

A Nagy-kunság 18. század eleji története összhangban áll a területen létrejött partikulák kialakulásával. Bár Bajkó Mátyás szerint Karcagon 1676-ban indult el az oktatás, amikor a helyi egyházközség először kért bizonyíthatóan rectort a Debreceni Kollégiumtól,⁵ az iskola anyakönyvében, a *Liber Scholae Reformatae Kartzagujszállásiensis*-ben⁶ a rectorok

² Debreceni Ember Pál (2009): *A magyarországi és erdélyi református egyház története.* (Ford. Botos Péter.) A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei kiadása, Sárospatak. 460.

³ Uo. 461.

⁴ Kiss Géza (1959): *Kisújszállás története a 18. század végéig.* A Damjanich János Múzeum kiadása, Szolnok. 11.

⁵ Bajkó Mátyás (1976): A karcagi közép-fokú (gimnáziumi) oktatás története. In: *A karcagi Gábor Áron Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola jubileumi évkönyve.* (Szerk. Szalai Istvánné.) A Gábor Áron Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola kiadása, Karcag. 20.

⁶ A könyv címodalán a teljes szöveg így szerepel: *Liber Scholae Reformatae Kartzagujszállásiensis Quem fieri voluit. et ex G. G. D. D. Primorum Oppidi munificentia procuravit Franciscus V. Biri p. t. Scholae Rector m. p. Anno repar. per Christum Saluti MDCCLXIV. tertia Non. Novemb.* (Továbbiakban: *Liber Scholae*) Az 1764. november 3-án elkezdett,

névsora csak 1722-től kezdve válik rendszeressé.⁷ Kisújszálláson 1717-ben, egy *Musnai Mózes* nevű lévita szolgálatával veszi kezdetét a rendszeres oktatás a város benépesülését követően,⁸ Kunmadarason 1711-ben már van egy lévita, 1711–12-ben pedig Kunhegyesre és Túrkevére is ordinálnak prédikátort.⁹ A fenti adatokból tehát kiderül, hogy a Nagykunság többszörös idegen támadások és a Rákóczi-szabadságharc által sújtott területként csak az 1710-es évekre tudott helyreállni, ezt követően indult be ezeken a településeken a református iskolák működtetése is.

A jelen kutatás fókuszában a történelmi Nagykunságnak a debreceni anyaiskolához tartozó öt fiókéntézménye: Karcag, Kisújszállás, Madaras, Kunhegyes, illetve Túrkeve partikulája állnak. Ebben a tanulmányban az alsóbb iskolájukat az említett településeken elvégző, majd a Debreceni Református Kollégium törvényeinek aláírt diákokat ismertetem az anyaiskolai matriculákban tett bejegyzéseik alapján, a következőkben meghatározott szempontok szerint.

Kérdésfelvetés, a kutatás célja

A Debreceni Református Kollégium partikularendszerét korábban már több kutató is feldolgozta, melyek közül a legismertebbek Barcsa János: *A Debreceni Kollégium és partikulái* (Debrecen, 1905), illetve Dankó Imre: *A Kollégium partikularendszere* (In: A Debreceni Református Kollégium története. Debrecen, 1988), ezen kívül *Rácz István* a Debreceni Református Kollégium statisztikai kimutatásával foglalkozó munkái is némi betekintést nyújthatnak a Kollégium partikularendszerébe. Ezek azonban általános, átfogó tanulmányok, melyek nem merítik ki részleteiben a nagykun régió szerepét a kora újkori iskolaszervezetben. Ennek megfelelően a kutatásom elején azt a két kérdést vetettem fel, hogy a Nagykunság, mint a török által nagymértékben sújtott terület, hogyan vett részt a Debreceni Református Kollégium partikuláris rendszerében, illetve hogy az alsóbb iskolájukat elvégző diákokra milyen hatást fejtett ki a Debreceni Kollégium oktatási rendszere, milyen képzést adott nekik, és milyen hivatást választottak későbbi életükben.

Hipotéziseimet is ezek fényében fogalmaztam meg: a nagykunsági partikulák, azaz Karcag, Kisújszállás, Madaras, Kunhegyes és Túrke-

---

a XX. században elveszett eredeti dokumentum fotómásolata a Györfly István Katolikus Általános Iskola könyvtárában található meg.

⁷ Liber Scholae fol. 3.

⁸ Series Rectorum Scholae Kisújszállásiensis. In: *Kisújszállási Református Egyház Kereszteltek, házasultak, halottak anyakönyve (1728–1798)*. fol. 3.

⁹ Györfly István (1984): *Nagykunsági krónika*. A Györfly István Nagykun Múzeum kiadása, Karcag. 77.

ve egyfajta *tehermentesítő tanítási egység* szerepet töltöttek be a Debreceni Református Kollégium vérkeringésében, mivel a központi iskola egyszerűen nem lett volna képes befogadni ennyi diákot. Ezenkívül feltevésem volt még, hogy a *Debreceni Református Kollégium képzett értelmiségieket nevelt a nagykun partikulistákból*, ami folytatódhatott akár akadémiai színvonalon is.

Kutatásom célja bemutatni a történelmi Nagykunság öt vizsgált településén alsóbb iskolát elvégző, a debreceni Kollégium anyakönyvébe beiratkozó diákságot a rendelkezésre álló, 1750-től 1850-ig terjedő levéltári és könyvtári források, más kiegészítő jegyzékek, korabeli leírások, munkák segítségével. A kutatás – annak végeredményeként – egy statisztikai áttekintést kíván nyújtani a vizsgált diákokról gyűjtött adatokból, és igyekszik számszerű adatokkal, diagramokkal, táblázatokkal alátámasztani vagy cáfolni a kutatás elején megfogalmazott hipotéziseket.

A kutatás módszere, a felhasznált anyagok

A kutatás legnagyobb hányadát levéltári és adattári gyűjtés teszi ki. Ezek közül a legfőbb primer források a *Catalogus Omnium Civium illustri Collegii Reformatorum Debrecinensis 1588–1815*,¹⁰ a *Catalogus omnium Scholae Debrecinae Civium legibus ejusdem ab Anno Dni 1588 subscriptorum*,¹¹ illetve a *Series Studiosorum Coll. Debr. 1792–1824*,¹² melyeket a Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár őriz. Az ezekben fellelhető adatokból állítottam össze a listát, mely tartalmazza az alsóbb iskolát a nagykun partikulák valamelyikében elvégző 267 diák névsorát. Az adatbázis összeállításakor ugyanakkor nagymértékben támaszkodtam az *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában* (Debrecen, 2013 [Szerk. Szabadi István]) két kötetére, melyek az eredeti dokumentumokban szereplő diáknévsort a teljesség igényével közlik, és további információkkal pontosítják a Kollégium törvényeinek subscribáló diákok adatait. A fentebb felsorolt forrásokhoz kiegészítés gyanánt felhasználtam még a Bakóczi János által vezetett és korabeli kiadványokból származó információkkal kiegészített adattári gyűjteményt,¹³ valamint Demjén János adattárát is,¹⁴ melyek elsősorban a rectori és praeceptor hivataltalálások vizsgálatához szolgáltak segítségül.

A 267 diák adatainak rendszerezése során törekedtem a teljességre. Az így kapott adattár a felhasznált dokumentumok alapján tartalmaz min-

¹⁰ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban: TtREL) II. 1. e. 1. k.

¹¹ TtREL II. 1. e. 2. k.

¹² TtREL II. 1. e. 3. k.

¹³ Bakóczi János: Főiskolai növendékek névsora. TtREL II. 28. a. 1–3. k.

¹⁴ Demjén János: Kollégium diákjai és professzorai [jav. Bakóczi János]. TtREL II. 28. e.

den Kollégiumba beiratkozó, az alsóbb iskolát a Nagykunságban elvégző diákot, ennek ellenére azonban felmerülhetnek bizonyos emberi tévedésből eredeztethető hiányosságok, illetve pontatlanságok, legyen szó akár anyakönyvi, akár kutatói figyelmetlenségről. A különböző forrásokból gyűjtött adatokat egy 17 szempontú Excel táblázatba téve rendeztem, amelynek oszlopai a következőket tartalmazzák: a beiratkozás dátumát, a diák nevét, származási helyét, az alsóbb szintű iskola (iskolák) elvégzésének helyét, a diák vallását, nemzetiségét, (ahol feltüntették) a diák életkorát, a rectori, praeceptor, lelkészi szolgálat helyét, (ha van) az akadémiajárást, a tógátusként való beiratkozást, a diák visszatérését, azaz tanulmányának folytatását (redux diákok), az osztályát beiratkozaskor, apja vagy gyámja nevét és foglalkozását, illetve végül az egyéb más adatokat, amelyeket feltüntettek az anyakönyvben (pl. későbbi hivatás).

Az adatgyűjtést és azok rendszerezését a statisztikai táblázatok létrehozása követte a már meglévő szempontsor alapján, az itt rendszerezett táblázatokban településekre lebontva vizsgáltam meg az egyes partikulák szerinti megoszlást. Ezekből az adatokból készítettem a kimutatásaimat, illetve a szemléltető diagramokat is, melyekből levontam a szükséges következtetéseket, és értékeltem a feltett két hipotézist.

A nagykunsági alsóbb iskolák diákjainak vizsgálata

Ahhoz, hogy átfogó képet kapjunk a Nagykun Kerület partikuláinak diákjairól, előbb az egész régiót egy egységnek kell tekintenünk, hiszen ahogyan a történeti áttekintésben utaltam rá Ember Pál szavaival, az öt vizsgált településnek együtt alakult a történelme, illetve közel azonos módon is fejlődtek. Ezenkívül nem hanyagolható el az a tény sem, hogy egy adott iskolához kötődő diáknak könnyen lehet, hogy van köze egy másik nagykun partikulához is (pl. tanítói állás, házasság, származási hely stb.). A tanulmányban az öt vizsgált fiókin tézményből a debreceni anyaiskolába iratkozókat vizsgálom a fentebb leírt szempontsor szerint, amelyek elemeit két nagy egységre bontottam: az egész Kollégiumra vonatkoztatott statisztika bemutatása, illetve az öt partikula adatainak vizsgálata. Így minden alfejezet két összehasonlító résszel rendelkezik.

A következőkben a Nagykun Kerületben található partikulák általános jellemzésével mutatom be az ide kapcsolódó alapvető fogalmakat, amelyek ismerete elengedhetetlen a statisztikai adatok megértéséhez. Ennek során kitérek a régió szerepére a Debreceni Kollégium partikula-rendszerében az arra vonatkozó számadatokkal, továbbá az egyes fiókin tézmények működésére is.

A nagykun partikulák és azok diákságának általános jellemzése

A debreceni anyakönyvekben és a felhasznált adattárakban 1750-től 1850-ig 15 771 subscriptio,¹⁵ azaz a kollégiumi törvényeknek aláírt diák neve olvasható.¹⁶ Ebből a 267 vizsgált beiratkozó valamelyik nagykunsági partikulában végezte el az alsóbb iskoláját, mely azt jelenti, hogy az összes subscribált 1,69%-át teszik ki a tanulmányban vizsgált diákok.

Ahhoz, hogy érthetőbbé váljanak a továbbiakban szemléltetett statisztikai adatok, azok bemutatása előtt érdemes röviden szót ejteni a tárgyalt partikulák és a partikuláris iskolarendszer működéséről.

Karcag, Kisújszállás, Madaras, Kunhegyes és Túrkeve túlnyomórészt mind református települések a korszakban, ami főként a protestáns hitértítők eredményes munkájának és Debrecen közelségének tudható be. Az öt település közül Mészáros István munkája és a beiratkozók alsóbb iskola szerinti megoszlása alapján csak Karcagon és Kisújszálláson volt középszintű oktatás, ennek megfelelően a Nagykunságban a két említett település szolgáltatta a legtöbb Debrecenben továbbtanuló diákot.¹⁷ Ezekben a partikulákban néhány év kihagyással működtették mind a nyolc classist, azaz a *collectorok*, *lectorok*, *declinisták*, *conjugisták*, *etymologisták*, *syntaxisták*, *poeták* és *logicusok* osztályait.¹⁸

A partikulák tanulmányi rendjét és szellemi életét minden esetben a Debreceni Református Kollégium határozta meg. Az anyaiskola és a hozzá tartozó partikulák között volt egy hármas kapcsolat, mely a Kollégiumhoz való tartozást hivatott kifejezni. Az első, hogy a partikula a tanejét (rektorok, praeceptorok) mindig az anyaiskolától kapta. A másik, hogy a tananyag és a tanítási módszer minden partikulában meg kellett hogy egyezzen az anyaiskola tananyagával és módszertanával. A harmadik kapocs az előbbihez szorosan kapcsolódik: a középszinten legjobban teljesítők továbbtanulhattak a Kollégiumban, az aláírásukkal folytathatták a tanulmányaikat.¹⁹

Egy iskola vezetésére vagy az adott település egyházközsége kért, vagy a debreceni Kollégium küldött egy arra kijelölt rectort. Ezek az anyaisko-

¹⁵ A számadat forrása: Szabadi István (Szerk.): (2013): *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában I–II.* A Tiszántúli Református Egyházkerület kiadása, Debrecen. (Továbbiakban: *Intézménytörténeti források.*)

¹⁶ A beiratkozók teljes létszáma (1588–1850) 22 457, amely esetén a százalékarány 1,19%-ra módosul.

¹⁷ Mészáros István (1988): *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 198, 205.

¹⁸ Barcsa János (1905): *A Debreceni Kollégium és partikulái.* A Debreczen Sz. Kir. Város Könyvnyomda-Vállalata kiadása, Debrecen. 13.

¹⁹ Dankó Imre (1988): A Kollégium partikularendszere. In: *A Debreceni Református Kollégium története.* A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya kiadása, Debrecen. 776.

lai tanulmányukat általában befejező diákok két okból vállalták a 2-3 év szolgálati idejű hivatalt: vagy azért, hogy megkeressék a pénzt a külföldi egyetemjárásuk finanszírozásához, vagy hogy egy adott városban kiismerjék magukat, annak reményében, hogy később ott vállaljanak prédikátori állást.²⁰ A rector a praeceptorokkal, azaz a segédtanítókkal együtt vitt egy partikulát. Utóbbiak ugyanolyan diákok voltak, mint társaik, de kiváló szorgalmuk miatt kiválasztották őket az oskolamester segítségével, ugyancsak némi fizetség fejében. Ez kettős haszonnal bírt: a rectort tehermentesítette, a praeceptorok esetében pedig érvényesült a tanítva tanulás elve (*docendi discimus*), miszerint a kisebb diákokat oktatva átisméltelte a korábbi anyagokat, ezzel párhuzamosan a praeceptor a rectortól sajátíthatta el az új ismereteket.²¹ A partikulák pedig főleg a Kollégiumnak kedvező célt szolgáltak: a tógátus deákoknak 2-3 évre munkát és fizetséget biztosított, valamint a már fentebb említett *hármaskapcsolat* értelmében gondoskodott az anyaiskola utánpótlásáról.²² A következőkben a Nagykusnág öt partikulája által biztosított utánpótlást vizsgálja meg a tanulmány a Kollégium törvényeinek aláírt 267 diák összesített anyakönyvi adatai alapján.

A beiratkozások időszaki megoszlása 1750 és 1850 között

A nagykusnági partikulákból a Kollégiumba beiratkozottak évenkénti gyakoriságának jellemzésekor az adatok alapján három részre bonthatjuk a vizsgált száz évet. A diagramon (1. ábra) ugyanis van egy szemmel látható visszaesés a századforduló után: 1750 és 1806 között az évenként beiratkozott diákok átlagos száma 3,00, 1807 és 1825 között ez a középérték visszaesik 0,37-re, majd 1826 és 1850 között ismét évi átlag 3,56 diák iratkozott be a Debreceni Kollégiumba a nagykusnági partikulák valamelyikéből. A százalékos megoszlás pedig megmutatja, hogy a három időszak közül melyikben érkezett a legtöbb vizsgált diák a Kollégiumba: 1807 előtt iratkozott be az összes subscribált 64%-a, 1807-től 1825-ig a vizsgált diákok 3%-a, 1826-tól pedig a nagykusnági iskolát elvégzettek 33%-a írt alá a Kollégium törvényeinek. Az említett visszaesés minden bizonnyal a napóleoni háborúkkal magyarázható, mivel a Jászkun Kerület ekkor összesen 3677 katonát és 3024 lovat állított ki a had-

²⁰ Uo. 776–777.

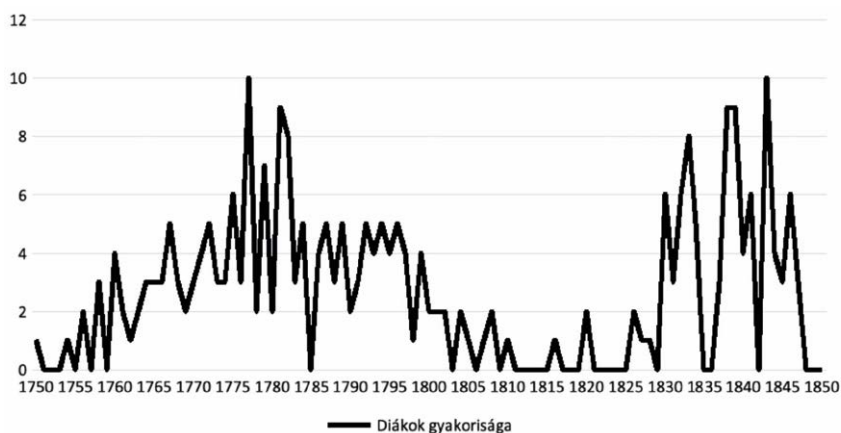
²¹ Rácz István (1997): *Debreceni deákok*. A Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár kiadása, Debrecen. 15.

²² Győri L. János (2008): *„Egész Magyarországnak és Erdélyiségnek... világosító lámpása”. A Debreceni Református Kollégium története*. A Tiszántúli Református Egyházkerület kiadása, Debrecen. 78.

sereg utánpótlására,²³ és ekkor a hadkötelesek közé tartozott az éppen a Debrecenbe készülõ nagykunsági diákság is. A pestis- és kolerajárványok miatti Rácz István által megfigyelt létszámbeli visszaesés 1709-ben, 1739-ben és 1831-ben a nagykunsági partikulákból érkezők számában nem mutatott csökkenést.²⁴

A diagram és az átlagadatok némileg ellentmondanak Rácz egész Kollégiumra vonatkoztatott statisztikájának. Eszerint a kollégiumi törvényeknek aláíró diákokra a töretlenül növekvő tendencia jellemző, ami az évenként beiratkozottakat illeti: 1750-től 1800-ig évi 57–125 fő subscribált évente, ez 1801-től 1850-ig megemelkedett cca. 95–188 főre.²⁵ Az 1750–1850-ig terjedő időszakból azonban kiemelkedik hét év, amikor kiugróan magas, 7, vagy afölötti számban iratkoztak be a nagykun partikulákból (zárójelben a diákok száma): 1777 (10), 1779 (7), 1781 (9), 1782 (8), 1833 (8), 1839 (9) és 1843 (10).

1. ábra. A nagykunsági partikulában végzett diákok időszaki megoszlása 1750-től 1850-ig

Forrás: Saját szerkesztés az Intézménytörténeti források [2013] és Bakóczy, Demjén adattára alapján.

A 267 vizsgált diák közül 129 a karcagi partikulában végezte el az alsóbb tanulmányait. Ez az összes diák 48,3%-a, azaz több mint a fele ebből a fiókintézményből folytatta tovább tanulmányait Debrecenben. A magas számú beiratkozó azzal magyarázható, hogy az öt vizsgált partikulából Karcag az egyik, amelyik a vizsgált időszakban rendelkezett középszintű oktatást ellátó fiókintézménnyel. Az első, igazoltan a karcagi

²³ Elek György (2008): *Város történet ötvenkét tételben. Karcag város története 1506–1950 között*. A Karcagi Nyomda Kft. kiadása, Karcag. 82.

²⁴ Rácz István (1995): *Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai*. A Debreceni Református Kollégium kiadása, Debrecen. 29.

²⁵ Rácz: i. m. (1997): 26–27.

iskolából jövő vizsgált diák az 1756. április 29-én beiratkozott, körmen-di származású Borsos János.²⁶

A második legtöbb beiratkozót adó partikula Kisújszállás, ahonnan 95 diák, azaz a vizsgáltak 35,6%-a írt alá a kollégiumi törvényeknek. Itt a magas számú beiratkozó szintén abból az okból fakad, hogy Kisújszállás volt a másik fiókintézmény, melyben középszintű oktatás folyt ebben az időszakban. A kisújszállási partikulából Debrecenben tovább tanuló első diák az 1750. április 23-án beiratkozott Püspöki Dániel,²⁷ akinek származási helye szintén Kisújszállás.

A madarasi, kunhegyesi és túrkevei partikulák esetében az adja az érdekességet, hogy Mészáros István szerint ezekben a helységekben nem voltak közép-, hanem csak az alapfokú oktatást ellátó intézmények. Ennek ellenére néhány vizsgált diák neve mellett – bár a karcagi és kisújszállási partikulákhoz képest igen csekély – megtalálhatóak e nagykun települések nevei is. Lehetséges, hogy a középszintű oktatás kezdeti csíráit fedezhetjük fel ezen partikulák esetén, melyre az anyakönyvek a bizonyítékok? A kutatás e stádiumában további munkát igényel ennek direkt bizonyítása és kijelentése.

A madarasi partikulából 11 diák iratkozott be, amely a teljes létszám 4,1%-a. A partikulák közül Madarásról iratkozott be a legkésőbb diák, elsőként innen a csengeri származású Erdélyi Veress Ferenc subscribált, aki 1782. április 25-én írt alá a kollégiumi törvényeknek.²⁸

A kunhegyesi fiókintézményből 17 diák érkezett a Kollégiumba középszintű tanulmányaik befejezése után, amely az összes beiratkozó 6,4%-a. Az első Kunhegyesen végzett diák, a kocsi származású Takáts István 1772. május 1-jén iratkozott be.²⁹

A túrkevei partikulisták közül 15-en írtak alá a Kollégium törvényeinek, amely a vizsgált diákok 5,6%-a. Legelsőként 1754. április 24-én iratkozott be, a túrkevei iskola elvégzése után, a tétsői származású Bényei József.³⁰

Az alábbi diagram szemléletes példa lehet, hogyan aránylik egymáshoz az egyes partikulákból érkező diákok száma, amelyből az is kirajzolódik, hogy mely fiókintézmények voltak a térség legjelentősebb iskolái (2. diagram).

²⁶ Intézménytörténeti források. 464.

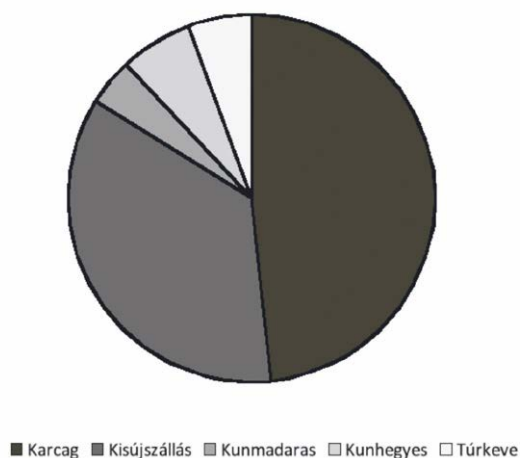
²⁷ Uo. 450.

²⁸ Uo. 649.

²⁹ Uo. 556.

³⁰ Uo. 459.

2. diagram. Az egyes partikulákból érkező subscribáltak egymáshoz való aránya

Forrás: *Saját szerkesztés az Intézménytörténeti források [2013] és Bakóczy, Demjén adataira alapján.*

Érdekes adat lehet még a Kollégiumba való beiratkozás időszaka is. A tanév rendje a következőképpen épült fel: két félévre osztották, egy téli-re és egy nyárirra. Előbbi Szent György (április 24.), utóbbi pedig Szent Márton napja környékén (november 11.) fejeződött be egy-egy félévet lezáró vizsgával. Nagyobb szüneteket a főbb egyházi ünnepek esetén (karácsony, húsvét, pünkösd) kaptak a diákok, ezenkívül aratási és szüreti vakációban is részesültek.³¹ A Kollégiumba való beiratkozások is az említett vizsgák előtt vagy után zajlottak le, a nagykun alsóbb iskolát elvégzők a nyári félévben április 18. és május 12. között, míg a téli félévben október 31. és november 10. között subscribáltak. E tekintetben csak 28 diákról nem áll rendelkezésre adat, a vizsgáltak 89,5%-ának ismert a beiratkozás féléve (3. táblázat). A statisztikában tisztán látszik, hogy a legtöbben a nyári szemeszterben subscribáltak, azaz az összes vizsgált diák 62,9%-a. Ez főként a vizsgált települések agrárprofiljával magyarázható: a tavaszi vetést követően történhetett a beiratkozásuk. A megfigyelt nyári többség az egyes partikuláknál is megfigyelhető, kivéve Kisújszállásnál, ahol a télen beiratkozók eggyel többen vannak, mint a nyáron subscribált társaik.

3. táblázat. *A vizsgált diákok beiratkozásának időszaki megoszlása*

	Karcag	Kisújszállás	Kunmadaras	Kunhegyes	Túrkeve	Össze- sen
Téli félév	24	38	3	2	4	71
Nyári félév	103	37	8	13	7	168
N. a.	2	20	0	2	4	28
Összesen	129	95	11	17	15	267

Forrás: *Saját szerkesztés az Intézménytörténeti források [2013] és Bakóczy, Demjén adattára alapján.*

Származási hely

A nagykunsági partikulákban a korabeli Magyar Királyság szinte bármely területéről érkeztek diákok, hogy alsóbb iskoláikat ott elvégezhesék. Az itt tanulók minden bizonnyal nem célzottan a Nagyikunságba érkeztek először. A debreceni iskola – a rendkívül nagy létszám miatt – meglehetősen leterhelt lett volna, ha minden beiratkozó ott végezte volna el alsóbb iskoláit is. Az egyes diákokat tehát valószínűleg kiküldték a partikulákba, ezzel tehermentesítve a debreceni iskolát, mivel annak tanerői és intézményi kiterjedtsége ezt nem tehetné volna lehetővé. Az alsóbb iskolák elvégzésének helye szerint érvényesült a Rácz István által is hangsúlyozott ún. gyűrű-elmélet, ami szerint a Debreceni Kollégium közvetlen környezetében lévő partikulákból érkeztek ide a legtöbben, főként a Tiszántúlról. A legjellemzőbb fiókintézmények tehát, ahonnan az anyaiskola kapta a beiratkozóit, Bihar, Szabolcs, Szatmár és Békés megyében, valamint a két szabad kerületben, a Hajdú- és Hármaskerületben (Jászság, Kiskunság, *Nagyikunság*) működtek.³² Éppen ezért kifejezetten sokszínű volt a nagykunsági fiókintézményekben végzetek származási helye, amelyet a térkép is megmutat (4. ábra). Az egyes partikuláknál a települések alfabetikus felsorolásában, ahonnan egynél több diák érkezett, annak száma a helység után zárójelben olvasható.

A *karcagi* partikula esetén a következő településekről érkeztek ide: Álmosd, Bacon, Balatonfüred, Balatonkajár, Balmazújváros, Berekbőszörmény, Berettyóújfalu, Csajág, Császárs, Csege, *Csenger* (2), Csögle, Dámos, *Debrecen* (4), Derecske, Diósd, *Diószeg* (2), Dombrád, Fülöp-szállás, *Füzesgyarmat* (3), Gáborján, Hadház, Hegyközújlak, Hegyköz-

³² Rácz: i. m. (1995): 54–55.

szentimre, Hosszúpályi, Kaba, *Karcag* (28), Királydaróc, *Kisújszállás* (2), *Komárom* (2), Kosd, Költse, Körmend, Körtvélyes, Kraszna, Kiskunhalas, *Kunhegyes* (3), Kunszentmiklós, Losonc, Matolcs, Megyerics, Mezőpetri, Mezőterem, Mezőtúr, Micske, Mihályd, Mikepércs, Miskolc, Musaj, Nádudvar, Nagybánya, Nagykőrös, Nagyrév, Nagyszántó, Nemesoltsa, Neszmély, Ökörítő, Őr, Patas, Pér, Poroszló, *Püspökladány* (2), *Sárkeresztes* (2), Sas, Seremlye, Somlyó, Szendrő, Szentgál, Szentkirályszabadja, Szentmihály, Szentpéterszeg, Széplak, *Szikszó* (3), Szodora, Szokolya, Tata, Mezőtelegd, *Tiszabecs* (2), Tiszaföldvár, Tiszafüred, Tiszaszentimre, Tótvázsony, Udvari, Váralja, Vécse, Vilonya.

A *kisújszállási* partikulából a következő településekről érkező diákok folytatták tanulmányaikat az anyaiskolában: Ábrány, Békés, Bojt, Csenger, Csomaköz, Csögle, Domahida, Fegyvernek, Füzesgyarmat, Gencs, Gyoma, Gyüre, Hatvan, Hodász, Jáka, *Kisújszállás* (38), Kolosnéma, *Körtvélyes* (2), *Kunhegyes* (4), Kunszentmiklós, Lecsmér, Lompért, *Madaras* (3), *Margitta* (2), Mezőtúr, Micske, Miskolc, Nagyléta, Neszmély, *Öcsöd* (2), Nagyréde, Reste, Sály, Szatmárnémeti, *Szeghalom* (2), *Szentes* (2), Szovát, Tata, Mezőtelegd, *Tiszafüred* (2), *Tiszaroff* (2), Tótvázsony, *Törökszentmiklós* (2), *Túrkeve* (2).

A *madarasi* fiókintézményben a következő településekről származóak végezték a középszintű iskolát: Ágó, Csenger (3), Debrecen, Diószeg, Kömlőd, Madaras (3), Magosliget.

A *kunhegyesi* partikulában az alábbi városokból származóak tanultak a debreceni tanulmányaik előtt: Cece, Debrecen, Újfehértó, Füzesgyarmat, Görzsöny, Hadház, Karcag, Kisigmánd, Kocs, Komárom, Nagykorpád, Nagyrábé, Szatmárnémeti, Tiszalök, Berettyóújfalú, Uszka, Vári.

A *túrkevei* iskolába a következő településekről érkeztek: Aranyos, Élesd, Kispéc, Musaj, *Szatmárnémeti* (2), Tétső, *Túrkeve* (8).

Nemzetiség és vallás

A vizsgált 267 diák vallási és etnikai összetétele hozzávetőlegesen megegyezik az egész kollégiumi diákságéval. Az anyaiskola ugyanis, bár a *református* vallás volt a fő irány, más vallásúakat és nemzetiségűeket is fogadott a tanulmányok elvégzésére. Ennek megfelelően elenyésző mértékben, de a matriculákban a következő vallásokkal találkozhatunk még: *evangélikus, római katolikus, zsidó, ortodox*. A nemzetiség esetében is a *magyar* származásúak vannak jelen a legnagyobb mértékben, de a Magyar Királyság fő nemzetiségi csoportjai is képviseltették magukat alkalman-

ként a Kollégiumban: a bejegyzések között találhatunk *rác* (szerb), *bohemicus* (cseh), később pedig felvidéki szlovák és német beiratkozókat is.³³

A vizsgált diákok mindegyike *magyar* nemzetiségűnek és anyanyelvűnek vallotta magát a beiratkozásakor, a vallásuk bemondásakor viszont már nem volt egységes mind a 267 subscriált. Ez a 18. században zajló ún. *görög népvándorlással*³⁴ *magyarázható, amikor nagyobb számban érkeztek ortodox vallású balkáni kereskedők a Magyar Királyság területére az oszmán-török elnyomás elől,*³⁵ *ami megjelenik a Nagykun Kerület népességösszetételében is. Tekintve a nagykun partikulákból továbbtanulók vallási megoszlását, a diákok 99,3%-a református, 0,7%-a pedig ortodox vallású volt (G.R.N.U., azaz Graeci ritus non unitus = nem egyesült görög szertartású). Éppen ezért feltételezhetjük, hogy ez a 0,7%, azaz két diák mégsem magyar származású, ami azonban ellentétben áll azzal, ami az anyakönyvekben szerepel. A két diák egy testvérpár, Mihálovits János³⁶ és Mihálovits József,³⁷ akik mindketten *kisújszállási* származásúak, és a *kisújszállási* partikulából tanultak tovább az anyaiskolában a 19. század első felében.³⁸ A rác eredetüket támasztja alá vallásukon kívül a vezetéknevük, illetve az atyjuk foglalkozása is: Mihálovics István *kereskedőként* szerepel a matriculában. Az, hogy ennek ellenére mégis magyar nemzetiségűként szerepelnek az anyakönyvekben, a balkáni kereskedők 1800-as évek közepére bekövetkezett teljes asszimilációjával magyarázható.³⁹*

Életkorbeli megoszlás

Az életkorbeli megoszlás esetén sajnos nem minden diákról van adat: a vizsgált beiratkozók kétharmadánál nem szerepel a subscriáltak életkora. Így, mivel az adatok mennyisége igen csekély, nem lehet pontos adatokkal szolgálni, csak egyfajta iránymutatást adni, melyik korosztályra a legjellemzőbb a Kollégiumba való beiratkozás. 89 diáknak ismert az anyakönyvekből az életkora, ezek alapján 13 évtől egészen 24 éves korig írtak alá a kollégiumi törvényeknek. A lentebb található táblázat alapján (4. táblázat) a legnagyobb arányban 16 évesen érkeztek a Kollégiumba, szám szerint 31-en, ami az ismert életkorú diákok 1/3-a. A beirat-

³³ Uo. 38.

³⁴ A „görög” szó ebben az időszakban nem egyetlen nemzetiséget jelölt, sokkal inkább a Balkán-félszigetről bejövőkre alkalmazott gyűjtőszó volt.

³⁵ Papp Izabella (1994): Popovics János karcagi görög pap síremléke. In: *Honismeret*, XXII. évf. 4. sz. 37–40.

³⁶ *Intézménytörténeti források*. 1070.

³⁷ Uo. 1094.

³⁸ Bakóczi és Demjén adataira szerint szerb (rác) származásúak voltak, ennek ellenére az anyakönyvekben magyar nemzetiségűként szerepelnek.

³⁹ Papp: i. m. 38.

kozók életkor szerinti megoszlásában a 14–17 éves korú diákok száma kiugróan magas, így ez irányadó lehet. Az e csoportba tartozó beiratkozók összesen 72-en vannak, tehát az ismert korú diákok 80%-át ők adják; minden bizonnyal ez az adat igaz lehet azokra is, akik koráról nem rendelkezünk információval. Érdekes lehet azonban néhány kiugróan alacsony vagy magas életkor is: a legfiatalabb beiratkozó 13, míg a legidősebb 24 évesen subscribált.

4. táblázat. *A vizsgált diákok életkorbeli megoszlása*

Életkor	Karcag	Kisújszállás	Kunmadaras	Kunhegyes	Túrkeve	Összesen
13	0	4	0	0	0	4
14	0	12	0	0	1	13
15	5	9	0	1	0	15
16	4	24	3	0	0	31
17	4	4	0	0	5	13
18	3	3	0	0	0	6
19	1	0	1	0	0	2
21	0	1	0	1	0	2
22	0	0	0	1	0	1
23	0	0	0	1	0	1
24	1	0	0	0	0	1
N. a.	111	38	7	13	9	178
Összesen	129	95	11	17	15	267

Forrás: *Saját szerkesztés az Intézménytörténeti források [2013] és Bakóczy, Demjén adataira alapján.*

A szülő(k) foglalkozása szerinti megoszlás

A diákok vizsgálata során rendkívül fontos szerepet játszik az, hogy milyen társadalmi állapotuk van, így nem elhanyagolható szempont az apa vagy a gyám foglalkozása sem. Sajnos ebben az esetben is csak egy iránymutatást tud adni a nagykun partikulistákról szóló statisztika az adatok csekély mennyisége miatt, mivel a diákok szülei 70%-ának nem ismerjük a foglalkozását.

Az anyakönyvek 84 diák esetén tartalmazták az apa vagy a gyám hivatását, amelyek megoszlását az alább látható táblázatban csoportosított-

tam azok típusa szerint (5. táblázat). A csoportokat a következőképp lehet feloldani: az egyházi tisztséget viselők voltak az *esperesek*, *prédikátorok*, a *kántorok*, továbbá az akkor kizárólag egyházi kézben lévő iskolák *tanítói* is. A kerületi méltóság esetén a *nagykun kapitányi* tisztségről beszélhetünk (egyetlen diák iratkozott be nagykun kapitány fiaként, a kisújszállási *Illéssy László* gyermeke, *Sándor*).⁴⁰ Ezenkívül a különböző városi tisztségviselők is felbukkannak az anyakönyvekben az *apa* vagy *gyám* foglalkozásának feltüntetése nélkül: *bírók*, *kirurgusok*, *nótáriusok*, *számvevők*, *városi tanácsstagok*, illetve egyéb más, meg nem nevezett tisztségek viselői, akiket „*nemesek*”-ként tüntettek fel.

Az *apa*/*gyám* társadalmi állapota szerinti megoszlás alapján az ismert háttérű diákok 45%-a közrendű vagy földműves származású, amit alátámaszt Rácz István statisztikája is: az ún. nemtelen származású tanulók az egész Kollégiumra kivetítve túlsúlyba kerültek.⁴¹

5. táblázat. *A szülői foglalkozások megoszlása a nagykun partikulisták esetén*

Társadalmi állapot	Karcag	Kisújszállás	Kunmadaras	Kunhegyes	Túrkeve	Összesen
Egyházi tisztség	2	7	0	0	1	11
Kerületi méltóság	0	1	0	0	0	1
Kézműves, kereskedő, árendás	1	5	0	0	0	5
Közrendű, földműves	7	27	2	2	0	38
Városi méltóság	7	9	2	1	3	22
N. a.	112	40	7	13	11	183
Elhunyt	0	6	0	1	0	7
Összesen	129	95	11	17	15	267

Forrás: Saját szerkesztés az *Intézménytörténeti források [2013]* és Bakóczy, Demjén adataira alapján.

⁴⁰ *Intézménytörténeti források*. 1186.

⁴¹ Rácz: i. m. (1995): 36.

Tógások és nem tógások megoszlása

A Debreceni Református Kollégiumban a diákok belső tagozódását kezdetben csupán az határozta meg, hogy *egyházi* vagy *világi* pályára készültek, ez alapján lehettek az előbbiek *tógások*, utóbbiak pedig *nem tógások*. Az efféle megkülönböztetés egészen Bethlen Gábor kora óta bevett szokás, hiszen első ízben a fejedelem rendelte el a tóga viselését, ennek ellenére rendszeresen csak 1753-tól vezették a tógások nyilvántartását. Ahogyan arra Rácz István rávilágít, a Kollégiumban a tógás diákok mindig túlsúlyt képeztek, ezek a tanulók adták az anyaiskola 93,4%-át 1753 és 1789 között. Bár később a nem tógás diákok aránya megemelkedett, főleg 1800 után, a jogi képzés beindulását követően a tógások ugyanúgy többségben maradtak. Ebből azonban nem lehet levonni azt a következtetést, hogy annyian kerültek volna ki az egyházi pályát választó diákok a Kollégium kötelékéből, ahányan tógások voltak, sőt, Rácz szerint éppen fordított arányosság alakult ki.⁴²

A nagykun partikulisták esetében ugyanez az arány a jellemző. Bár – ahogy az a táblázatban is látszik (6. táblázat) – csak a diákok 17%-a esetén áll rendelkezésre tagozódásra utaló információ, iránymutatóként felhasználhatóak a fennmaradt adatok. Látható ugyanis, hogy a tógások száma majdnem *háromszorosa* a nem tógás diáktársaiknál. Sajnos az anyakönyvek egy esetben sem szolgáltatnak adatokat arról, hogy az ismertén tógás vagy nem tógás diákok a kollégiumi tanulmányaikat elvégezve milyen pályán helyezkedtek el, így e tekintetben további kutatások szükségesek más jellegű források felhasználásával.

6. táblázat. *A togatusok és nem togatusok aránya a vizsgált diákok esetében*

Tagozódás	Karcag	Kisújszállás	Kunmadaras	Kunhegyes	Túrkeve	Összesen
Tógátus	12	16	2	2	2	34
Nem tógátus	4	5	2	0	2	13
N. a.	113	74	7	15	11	220
Összesen	129	95	11	17	15	267

Forrás: Saját szerkesztés az *Intézménytörténeti források [2013]* és Bakóczy, Demjén adattára alapján.

A diákok által vállalt kiküldetések, hivatalok

A debreceni diákok anyaiskolai előmenetelük során 2-3 évre vidéki tanítóságot vállaltak valamelyik partikulában, ez időre megszakították kollégiumi tanulmányaikat. A feladat elvállalása nem volt kötelező, de sokat hozzátett ahhoz, hogy megmaradjon a Kollégium és a partikulák közt lévő hármaskapcsolat, így egy arra kijelölt és felkért debreceni diák oktatott az anyaiskola fiókintézményeiben. Az adott partikulába *rectorként* (oskolamesterként) vagy *praeceptorként* (segédtanítóként) ment megszabott díjazásért, melyet külföldi egyetemjárására vagy kollégiumi tanulmányainak folytatására fordíthatott. A rectort egy adott helység egyházközsége kérhette a Debreceni Kollégiumtól, a kiválasztott diák pedig csak az anyaiskola jóváhagyásával foglalhatta el a hivatalt. A Debrecenből érkező rector vagy praeceptor a partikulákban is köteles volt a kollégiumi törvényeket betartani, jó magaviseletet tanúsítani és a Kollégium által meghatározott tananyagot átadni, mivel a megbízás lejártakor a helyi prédikátor minősítést küldött a diák tanítói működéséről.⁴³

A rectori vagy praeceptorikiküldetésekre is érvényesült a gyűrü-elmélet, a legnagyobb arányban a Debrecen környéki partikulákba hívtak az anyaiskolából tanítót, de előfordult, hogy a Felvidékre vagy a Dunántúlra is küldtek ki diákokat.

Sajnos a rectorok és praeceptorok kiküldetéséről csak 1767-től 1813-ig áll rendelkezésre forrás,⁴⁴ az előtte és utána lévő időszakról nincs fennmaradt adat, vagy annak mértéke elenyésző. Ez főként azzal a jelenséggel magyarázható, hogy a legtöbb partikula nem dokumentálta megfelelően az érkező debreceni diákokat, illetve a fiókintézmény nem kért rendszeresen vagy folyamatosan tanítót. Ezenkívül több vidéki iskolában bevett szokás volt, hogy az adott partikulában egy helybéli, alacsonyabb képzettségű *studiosus* (alsó- vagy középszintű iskolai növendék) vette át a leköszönő rector helyét.⁴⁵

A Nagykunságban alsóbb iskolát végzett diákok esetében a subscriptáltak 38%-áról, azaz 102 beiratkozóról állnak rendelkezésre ilyen jellegű adatok, leginkább az előző bekezdésben is említett időszakból, de néhány diák esetén Bakóczi és Demjén adattárai szolgáltatnak pluszinformációkat (7. táblázat). Az ismert adatok fényében kiderül, hogy a rectori hivatal vállalása volt a legnépszerűbb, mivel az nagyságrenddel több fizetséget jelentett a kiküldetést vállalónak; a vizsgált 102 diák 64,7%-a viselt kizárólag rectori hivatalt. Ha az adott esztendőben az összes rectorhívásra kiküldték az arra megfelelőnek tartott tanulót, gyakran praecep-

⁴³ Uo. 171–173.

⁴⁴ Rectorok és praeceptorok kibocsátási jegyzéke. TtREL II. 1. f. 1.k.

⁴⁵ Rácz: i. m. (1995): 174.

torságot is vállaltak a diákok, a nagykun partikulisták esetében a vizsgáltak 10,8%-a. 25-en pedig több kiküldetésnek is eleget téve vállaltak rectori és praeceptori hivatalokat egyaránt, ez kis kihagyásokkal történt, és minden bizonnyal a külföldi akadémiajárására gyűjtötték össze az arra szükséges pénzmennyiséget.

7. táblázat. *A vizsgált diákok által vállalt hivatalok, kiküldetések megoszlása*

Vállalt hivatal	Karcag	Kisújszállás	Kunmadaras	Kunhegyes	Túrkeve	Összesen
Csak rector	34	17	2	6	7	66
Csak praeceptor	5	4	1	0	1	11
Több hivatal	17	7	0	0	1	25
N. a.	73	67	8	11	6	165
Összesen	129	95	11	17	15	267

Forrás: *Saját szerkesztés az Intézménytörténeti források [2013] és Bakóczy, Demjén adattára alapján.*

A vizsgált diákok külföldi egyetemjárása

A Debreceni Református Kollégium akadémiai tagozatai európai viszonylatban nem minősültek egyetemi képzésnek. Ezért a tudását egyetemi szintre fejleszteni kívánó, tudományos fokozatra törekvő kollégiumi diáknak külföldre, Nyugat-Európába kellett mennie, hogy ott megszerezze az akkor legmagasabb szintű tudást. Ezt a már középkorban is meglévő jelenséget nevezzük peregrinációnak.⁴⁶ A legnépszerűbb universitasoknak a német földön lévő Heidelberg, Odera Frankfurt, Jéna és Göttingen, a svájci Zürich, Bern és Basel, illetve a holland Franeker, Groningen, Leiden és Utrecht egyetemei számítottak.⁴⁷

A nyugat-európai képzés azonban rendkívül sok pénzt igényelt a diákoktól, így azok szinte soha nem szereztek tudományos fokozatot, csak néhány hónapig, esetleg évig hallgattak ott előadásokat. A peregrinációhoz tehát szükséges volt a diáknak támogatót szerezni: főként a Coetus, Debrecen városa, illetve egyéni pártfogók segíthették a peregrinust. A

⁴⁶ Győri L.: i. m. 88–89.

⁴⁷ Rác: i. m. (1995): 234–235.

legtöbbször azonban az előző pontban leírt módszerhez folyamodtak: 2-3 évre rectoratust vállaltak, hogy az ott szerzett fizetségből finanszírozhassák a külföldi egyetemjárásukat, ezt *academia promotiónak* nevezzük.⁴⁸ Miután visszatértek hazájukba, megbecsült és tanult prédikátorként, vagy tudományos fokozat megszerzése esetén debreceni professorként foglalkozhattak el helyüket.

A nagykun alsóbb iskolát elvégző diákok esetében 12 akadémikusról beszélhetünk, akiknek főbb adatai az alábbi táblázatban láthatóak (8. táblázat), ezek közül kilenc *karcagi*, két *kisújszállási* és egy *kunhegyesi* partikulából származó diák. Egy kivételével mindről elmondható, hogy vállalt rectoratust a debreceni diákévei alatt, egy esetben több alkalommal is. A Magyar Királyságba visszatérve kilenc diák prédikátor lett valamilyen településen, ők nem járták végig az egyetemet a tudományos fokozat megszerzéséig. A másik három akadémikusról nincs adat.

A vizsgált diákok körében a legnépszerűbbnek a német egyetemek bizonyultak (9. diagram), négy diák Jénában, kettő Heidelbergben, egy Odera Frankfurtban tanult. Egy akadémikus az utrechti egyetemre iratkozott be, négy diákról pedig csak az akadémiajárás ténye maradt fent („*Academias salutavit.*”), a helység nem. A vizsgált peregrinusok 1780-tól 1801-ig járták az egyetemeket, előtte és utána nincs arról adat, hogy nagykun partikulában végzett debreceni kollégista külföldre ment volna tudásának gyarapítására.

8. táblázat. *A külföldi egyetemet látogató diákok adatai, látogatott egyeteme*

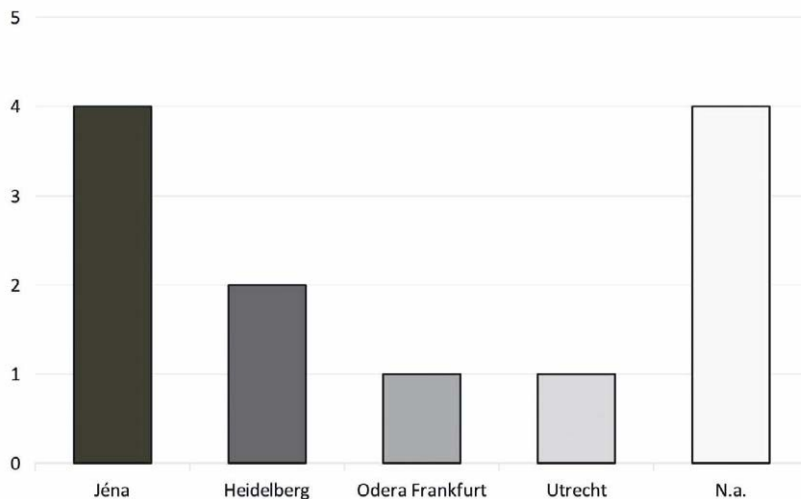
Név	Subscriptio ideje	Alsóbb iskola	Rectori kiküldetés	Későbbi foglalkozás	Akadémia
Balassa László	1769. apr. 27.	Karcag	Szalonta	Prédikátor (Nagyharsány)	Heidelberg, 1780
Geren-dai Pál	1771. apr. 25.	Karcag	Karcag	Prédikátor (Kunhegyes)	Heidelberg, 1783
Füleki András	1772. mai. 1.	Karcag	Királydaróc	N. a.	N. a.
K. Kis András	1775. apr. 27.	Karcag	Madaras	Esperes (Hódmezővásárhely)	Utrecht, 1787
Betze János	1781. apr. 26.	Kisújszállás	Lovasberény	Prédikátor (Bodajk)	N. a.
K. Nagy János	1781. apr. 26.	Karcag	Szalacs	Prédikátor (Püspöki)	N. a.

⁴⁸ Győri L.: i. m. 90.

Név	Subscriptio ideje	Alsóbb iskola	Rectori kiküldetés	Későbbi foglalkozás	Akadémia
Pető Zsigmond	1782. apr. 25.	Kunhegyes	Szentes	Prédikátor (Mikola)	N. a.
Rátzkevi József	1782. apr. 25.	Karcag	Hajdúböszörmény Losonc	Prédikátor (Szentkirályszabadja)	Odera Frankfurt, 1793
Somogyi Ferenc	1783. mai. 2.	Karcag	Nádudvar	Prédikátor (Balkány, Nádudvar)	Jéna, 1794
Szathmári Sámuel	1784. apr. 24.	Karcag	N. a.	N. a.	Jéna, 1801
Bartza Pál	1784. mai. 2.	Kisújszállás	Nánás	N. a.	Jéna, 1797
Soltész Mihály	1788. apr. 18.	Karcag	Bicske	Prédikátor (Tiszabura, Tiszasas)	Jéna, 1796

Forrás: Saját szerkesztés az Intézménytörténeti források [2013] és Bakóczy, Demjén adattára alapján.

9. diagram. A vizsgált diákok által látogatott nyugat-európai egyetemek megoszlása

Forrás: Saját szerkesztés az Intézménytörténeti források [2013] és Bakóczy, Demjén adattára alapján.

A diákok Kollégium utáni foglalkozása

Bár a Debreceni Református Kollégium fő profilja kétségkívül a teológiai képzés volt, ahogyan Rácz István is írja az 1817-es Tudományos Gyűjtemény alapján: „*vagy prédikátorokat nevelnek, vagy külső hivatalokra készítének embereket vagy polgárok formálódnak*”.⁴⁹ Felsőfokú képzést valóban csak a prédikátorok nyerhettek (és 1800 után a jogászok), de a magyar hivatalnokréteget – főként a Tiszántúlon – ugyancsak a debreceni Kollégium nevelte ki, egyfajta alapot adva egy másik hazai vagy külföldi intézményben való tanuláshoz: a katonai, mérnöki és orvosi képzés ugyanis hiányzott a Kollégium repertoárjából.⁵⁰

A vizsgált diákok esetén sajnos 79%-ban nem ismerjük a későbbi foglalkozásra vonatkozó adatokat, azonban az anyakönyvek által szerepeltetett 56 eset alapján egy iránymutató statisztika készíthető. A foglalkozásokat csoportba rendezve (10. táblázat) három egység alakult ki. Az egyházi tisztséget viselők voltak az *esperesek*, *prédikátorok*, illetve a *kántorok*. A hivatalnoki tisztségek csoportjába a *nótárius*, *ügyvéd*, valamint *patvarista* tartoznak, illetve ebbe a csoportba tettem az *orvosdoktorokat* is, mivel együtt ők adták a települések világi értelmiségi rétegét. Ezenkívül olyan egyéb foglalkozásokat űzők lettek a nagykun partikulistákból, mint földműves, házi nevelő, illetve rézmetsző (az országszerte híres *Karacs Ferenc* a karcagi partikulában végezte el középfokú tanulmányait⁵¹). A vizsgált diákok közül az egyházi hivatal választása volt a legjellemzőbb: az ismert foglalkozású beiratkozók 67,8%-a esperes, prédikátor vagy kántor lett. Ezt a hivatalnoki és orvosdoktori pályát választók csoportja követte, az ismert adatok fényében ez a vizsgáltak 26,7%-a. Igaz tehát az állítás, hogy a Kollégium képezte ki főként a diákjai közül az egyháziakat és a hivatalnokokat, azaz a Magyar Királyság értelmiségi rétegét a vizsgáltak esetén is.

10. táblázat. *A vizsgált diákok későbbi foglalkozása szerinti táblázatos megoszlás*

Foglalkozás típusa	Karcag	Kisújszállás	Kunmadaras	Kunhegyes	Túrkeve	Összesen
Egyházi hivatal	28	8	1	1	0	38
Hivatalnok, orvosdoktor	10	3	1	0	1	15

⁴⁹ Rácz: i. m. (1995): 50.

⁵⁰ Uo. 51.

⁵¹ *Intézménytörténeti források*. 696.

Foglalkozás típusa	Karcag	Kisújszállás	Kunmadaras	Kunhegyes	Túrkeve	Összesen
Egyéb	2	1	0	0	0	2
N. a.	89	83	9	16	14	211
Kontroll	129	95	11	17	15	267

Forrás: Saját szerkesztés az Intézménytörténeti források [2013] és Bakóczy, Demjén adattára alapján.

Összegzés, értékelés és javaslatok

A kutatásom célja volt bemutatni a történelmi Nagykunság öt vizsgált településén alsóbb iskolát elvégző, a debreceni Kollégium anyakönyvébe beiratkozó diákságot a rendelkezésre álló, 1750-től 1850-ig terjedő levéltári és könyvtári források segítségével. A tanulmány ezzel párhuzamosan egy statisztikai áttekintést kíván nyújtani a vizsgált diákokról gyűjtött adatokból, és igyekszik a bemutatást számszerű adatokkal, diagramokkal, táblázatokkal segíteni. A kutatás elején megfogalmazott két kérdésre, miszerint a Nagykunság hogyan vett részt a Debreceni Református Kollégium oktatási rendszerében, illetve hogy az alsóbb iskolájukat elvégző diákokra milyen hatást fejtett ki a Debreceni Kollégium, kellő választ nyújthatnak a tanulmány kimutatásai, számadatai.

A hipotézisek, amelyek szerint a nagykunsági partikulák egyfajta tehermentesítő tanítási egység szerepet töltek be a Debreceni Református Kollégium vérkeringésében, illetve hogy a Debreceni Református Kollégium képzett értelmiségieket nevelt a nagykun partikulistákból akár akadémiai színvonalon is, elegendő alátámasztást nyertek. Néhány pontban azonban a tanulmány további kutatásokat igényel, mivel felmerültek olyan kérdések is, melyekre az anyakönyvi adatok hiányában nem válaszol jelen írás, így más jellegű forrásokat is be kell vonni egy későbbi, lehetséges kutatásba.

A fentebb megvizsgált adatokat összevetve azonban kijelenthető, hogy a nagykunsági partikulák szignifikáns részét adják a Debreceni Református Kollégium partikuláris oktatási rendszere által alkotott egésznek.

TRAKTOROS LÁNYOKTÓL A CSEMEGE-KOSÁRIG

Propagált nőképek és kialakult szépségideálok
a szocializmusban

Kovácsné Magyar Hajnalka

Összefoglaló:

A nőképek nem önmaguktól kialakuló eszmények, hanem a mindig aktuális politikai, gazdasági és társadalmi változások képződményei. A nőképek és nőideálok bár rokon értelemmel bírnak, nem fedik egymást. Míg a nőideálok kizárólag a külső szépségéről szólnak, addig a nőképek az aktuális női szerepeket propagálják.

Tanulmányomban az államszocializmus propagált nőképeivel és a társadalom által teremtett szépségideálokkal foglalkozom, a témával releváns szakirodalom, a korabeli nőknek, illetve nőkről szóló folyóiratok, a nőábrázolással kapcsolatos vizuális nyomtatott források alapján.

Hogyan alakult az államszocializmus évei alatt a hivatalos nőkép, és mennyire volt ez összhangban a társadalmi preferenciákkal? Mennyire képes mentalitásbeli változásokat hozni a politikai propaganda a nőképek terén? Mennyire szolgálták ezek a nőképek és nőideálok a társadalmon belül a nők érdekeit?

Kutatásomban ezekre a kérdésekre keresem a választ és dolgozom fel a nőképek és nőideálok reprezentálódását az 1950-es évek traktoros lányaitól az 1980-as évek poszterlányaiig.

Kulcsszavak: nőkép, nőábrázolás, traktoros lányok, Kádár-kor, Nők Lapja

Abstract:

Female images are not idiosyncrasies of themselves, they are the result of ever-changing political, economic and social changes. Although female images and female ideals are sympathetic, they do not overlap. While female ideals are all about exterior beauty, female portrayals promote current female roles.

In my study I deal with the propagated images of women in state socialism and the beauty ideals of society, based on relevant literature, contemporary women's and women's magazines, and visual printed resources on the portrayal of women.

How did the official image of women develop during the years of state socialism, and how was it consistent with social preferences? How can

political propaganda change women's images? To what extent have these images and ideals of women served the interests of women in society?

In my research, I intend to answer these questions, working on the representation of female images and female ideals from the tractor girls of the 1950s to the poster girls of the 1980s.

Keywords: female image, female portrayal, girls in tractors, Kádár-era, Nők Lapja

Bevezetés

A nőképek nem önmaguktól kialakuló eszmények, hanem mindig az aktuális társadalom lenyomatai. A társadalmi ízléspreferenciát markánsan befolyásolják a politikai, gazdasági és az ezzel együtt járó társadalmi változások. A nőkép, mint követendő példa, nem mindig azonos az általános univerzális szépségideállal. A szépségideálok az egyetemleges és az éppen aktuálisnak identifikált szépség-szignókkal rendelkező eszményített nők, a nőképek azonban női szerepeket propagálnak, melyeknek nem kötelező velejárója a szépség, de természetesen nem is kizáró ok. A politikai propaganda és a gazdasági manipuláció nagyban hozzájárul azon társadalmon belüli mentalitásváltozáshoz, mely képes elfogadni az állam- és gazdasági érdekeknek megfelelő propagált nőképet. Ha a társadalomban a nőkép és a szépségpreferenciák politikai szempontból indifferensek, akkor általában a gazdasági érdekek azok, amelyek hatással lehetnek ezek változásaira vagy követésének propagálására.

Tanulmányomban az államszocializmus propagált nőképeivel és a társadalom által teremtett szépségideálokkal foglalkozom, a témával kapcsolatos szakirodalom, a korabeli nőknek, illetve nőkről szóló folyóiratok, a nőábrázolással kapcsolatos vizuális nyomtatott források és az oral history műfajába tartozó interjúk alapján. Az alábbi kérdésekre keresem a választ: hogyan alakult az államszocializmus éve alatt a hivatalos nőkép, és mennyire volt ez összhangban a társadalmi preferenciákkal? Mennyire képes mentalitásbeli változásokat hozni a politikai propaganda a nőképek terén? Reprezentálódtak-e konfliktusok a társadalom modern és konzervatív mentalitású rétegei között az éppen aktuális trendek követése miatt? Mennyire szolgálták ezek a nőképek és nőideálok a nők érdekeit?

Az 1950-es évek hivatalos szovjet nőképe. Traktoros-lányok és gyári munkásnők

Az 1950-es években a nőképek és szépségideálok reprezentálódása, akárcsak a politika, két markáns, egymással ellentétes részre tagolódott: a nyugati és a keleti blokkra. A nyugati politikai és gazdasági koncepció a

századforduló boldog békeidők korszakát kívánta rekonstruálni, s ennek megfelelően olya, céljainak megfelelő nőképet alkotott, mely a tökéletes háziasszony, a tökéletes anya és a tökéletes nő szerepeit ötvözte. A nyugati piacokon és háztartásokban megjelenő háztartási gépek még könnyebbé és „élvezhetővé” tették a házimunkát a nők számára, akiknek presztízserértékét növelte, ha háziasszony szerepüket lelkesedéssel és élvezettel végzik. Dior¹ 1947-es *New Look* kollekciójának piacra dobásával Nyugaton a nőkre rövid időre ismét visszakerült a fűző és a századfordulós divat elengedhetetlen ékszere, a gyöngysor, mely a tisztességes nő szimbólumává vált. A nyugati ideológia a hagyományos női szerepeket hirdette, a háború utáni közhangulat pedig megerősítette az ezekhez való visszatérést, a tradicionális férfi és női szerepek visszarendeződését.

1. kép. Amerikai háziasszony az 1950-es években

Forrás: Pinterest

Ezzel szemben a keleti blokkban lévő országok politikailag propagált nőképe, szovjet minta alapján, az erős fizikumú dolgozó nő, aki bírja a fizikai munkát, és aki a munka terén is egyenlő a férfival.² A nő feladata

¹ Christian Dior francia divattervező (1905–1957), a Dior divatcég alapítója.

² Farkas Gyöngyi (2003): „Gyertek lányok traktorra!”. Női traktorosok a gépállomáson

nem a tradicionális női szerepek, hanem a szocializmus építése volt, külsőre nézve pedig inkább a neutralitás volt jellemző, mintsem a nőiesség. A divattrendek követése, a professzionális szépségkezelések igénybevétele vagy akár csak a rúzs használata „burzsoá szenvedélynek” számított és nemzetellenesnek nyilvánított. Ennek háttérében részben a hiánygazdaság, másrészt a politikai ideológia átvétele állt, mely a nőktől is elvárta az ennek megfelelő viselkedést.

Felvetődik a kérdés, hogy a nyugati vagy a szovjet modell propagált nőképe helyezi valóban előtérbe a nők érdekeit. Vagy mindkettő inkább háttérbe szorítja azt? A nyugati modell ugyanis bár nőként kezeli a nőket, egy olyan társadalmi státuszba kényszeríti őket, melyben az emancipáció háttérbe szorul. „A nőnek a konyhában a helye” sztereotípiát megvalósítva, a nők önszántukból veszik kezükbe a fakanalat és önként bújnak vissza a fűzőbe, mely a nők elnyomásának örökös szimbóluma, amelynek elhagyásáért hosszú időn át harcoltak. A másik oldalon viszont az erőltetett emancipáció vagy megfosztja femininitásuktól a nőket, vagy kettős terhet rak rájuk. A korszellem mindkét modellt a szupernő alakját álmodta meg, melyben egyik oldalt a tradicionális szerepeket betöltő tökéletes nő, a másikon pedig a szocialista elveket valló sztahanovista dolgozó nő állt, és mindkettő teljesíthetetlen volt. Naomi Wolf *A szépség kultusza* című könyvében feminista nézőpontból közelít a nőképek változásaihoz, melyek szerinte kizárólag a férfiak érdekeit szolgálják, akár királynői magaslatokba emelik a nőt, akár emancipációnak nevezett maszkulinitást erőltetnek rá. A médiát pedig és annak különböző csatornáit a nők önmagukba vetett hitének elbizonytalanító eszközeként definiálja.³

Az 1950-es évek propagandacéljait illetően a tömegmédia kiválóan funkcionált a közvélemény manipulálására, melynek sikerességét a lövedékelmélet is erősítette. Ennek lényege, hogy a nyomtatott sajtóból, a filmekből, filmhíradókból, plakátokból, valamint a rádióból érkező üzenetek lövedékként csapódtak a közönség testébe, maradandó elváltozást okozva, mely elváltozás véleményformálásukban lett döntő jelentőségű.⁴ Az 1950-es évek elejének szovjetizált foglalkoztatáspolitikájára jellemző volt a nők férfi típusú munkára való erőszakos toborzása és az ennek megfelelő dolgozó kommunista nő imázsának propagálása. A fizikai munkát végző nők hősiességének kiemelésével és társadalmilag elfogadottá tételével próbálták megvalósítani az újfajta szocialista mezőgazdaságot. Ennek a szovjet mintájú nőképnek voltak emblematisz vizuális alakjai a traktoros lányok, akikkel a korabeli emancipációt propagáló plakátokon

és a propagandában. In: *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*, 13. sz. 65–87.

³ Wolf, Naomi (1999): *A szépség kultusza*. Artemisz Kiadó, Debrecen.

⁴ Bajomi Lázár Péter (2017): Manipulál-e a média? In: *Médiakutató*. 4. sz. 61–79.

https://mediakutato.hu/cikk/2017_04_tel/04_manipulale_a_media.pdf (letöltés dátuma: 2020.06.14.).

lehetett találkozni, melyek a „*Gyertek lányok traktorra!*” szlogennel a női munkaerő-toborzás propagandaeszközeként is szolgáltak.

2. kép. Pál György: *Gyertek lányok traktorra!*

Forrás: 1950. Magyar Nemzeti Múzeum. ltsz.: 59. 0920

A plakát képi világára az androgün ábrázolásmód jellemző: a széles vállak kiemelése, a feminin jegyek elrejtése. Bár létezik olyan nézőpont, mely a piros fejkendőt a nőiesség egyfajta attribútumának tartja,⁵ általánosságban a haj eltakarása a nőiesség neutralizálásával azonosítható. Nők esetében a haj a nőiesség szimbóluma, a „fej koronája”, melynek színe, formája magára irányítja a figyelmet, és egyfajta szépség-szignált reprezentál, mely az említett plakátokon takarásban van. A fenti plakát tematikája egyfajta traktoros lánnyá való beavatásként értelmezhető, mely egyszerre ábrázolja a múltat és a jövőt. A múltat a plakáton a fiatal lány reprezentálja, akinek ruházata és hajviselete a falusi tradíciókat hordozza magá-

⁵ Tóth Eszter Zsófia (2009): A traktoroslánytól a buszvezetőnőig. Nők férfifoglalkozásokban a szocializmus kori Magyarországon. In: *Rubicon. Történelmi folyóirat*, 4. sz. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_traktoroslanytol_a_buszvezetonoig_nok_ferfifoglalkozasokban_a_szocializmus_kori_magyarorszagon/ (letöltés dátuma: 2020.02.20.).

ban. A traktorkormány tartásában még bizonytalanságot láthatunk, de a mosolya és tekintetének iránya a szocializmusban való hitet szimbolizálja. Az idősebb nő magabiztossága, férfias határozottsága pedig az emancipált szocialista nő sikerességét jelképezi, és bátorító mosolyának ábrázolásában inkább paternalista jegyek a dominálnak.

A traktoros nőkkel készített interjúk és visszaemlékezések viszont arról tanúskodnak, hogy ezek a nők nem élveztek társadalmi megbecsülést, sőt közvetlen környezetük erkölcsileg elítélte őket. Ráadásul a betöltött pozíció a valóságban nem volt olyan attraktív, mint a plakátokon vagy a propaganda-reklámokban, és nem is kerestek vele különösebben jól. Többen orvosi igazolás birtokában hagytak fel ezzel a hivatással, a sok rázkódás ugyanis medenceszervi eltorzulásokat okozott, amiből kifolyólag meddőség alakult ki. Mivel azonban több traktoros nő a későbbiekben családot alapított és több gyermeket szült, nem bizonyított, hogy azok a nők, akik gyermektelenek maradtak, a traktoros múltjuk miatt lettek azok, de természetesen nem is zárható ki ez a feltételezés. Mindenesetre léteznek olyan jegyzőkönyvek, melyekből kiderül, hogy az orvosi igazolások sokkal inkább elhárítási mechanizmusként funkcionáltak.⁶ Ebben a témában erősen ütközik a hivatalos és nem hivatalos nőideál, mert ami az egyiknek politikai érdek, az a másiknak társadalmilag elfogadhatatlan, és semmilyen módon nem tartozik preferenciartományába. Az ötvenes évek példának állított traktoros lányait a Kádár-kor már a női egyenjogúsítás áldozataiként definiálta.⁷

A hivatalos diskurzusban a traktoros lányok mellett más férfias munkát végző dolgozó nők is követendő példának számítottak: gyári munkásnők, esztorgályosok, akik külsejükben, öltözködésükben és viselkedésükben is alkalmazkodni kényszerültek férfi kollégáikhoz. A „traktoros lány”-projekt leáldozása után az ötvenes évek propagandájának nőképét a továbbiakban a gyárakban dolgozó nő modellje testesítette meg, aki üzemi gépsorokon dolgozott, brigádtagnaként, sztahanovista módon túlteljesítette az előírt tervet, és mindenekelőtt a gyár érdekeit tartotta szem előtt.

A nyugati és keleti blokk nőképe és annak a nőkre vonatkozó manipulatív propagandareklámja egyik esetben sem a nők érdekeit nézte. Nyugaton a vonzónak hirdetett tradicionális szerepek propagálása mögött a nők emancipációbeli elnyomása állt, a keleti blokk erőltetett emancipációja pedig szintén nem az egyenjogúságot, csupán a nők gazdasági téren való kihasználását eredményezte. Míg Nyugaton a tökéletes háziasszonyok számára háztartási tanácsadó könyvek születtek, addig a szocialista országokban konzerv füzetek adtak ötleteket a napi vacsorához.

⁶ Farkas: i. m. 69.

⁷ Tóth Eszter Zsófia (2010): *Kádár leányai*. Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest. 70.

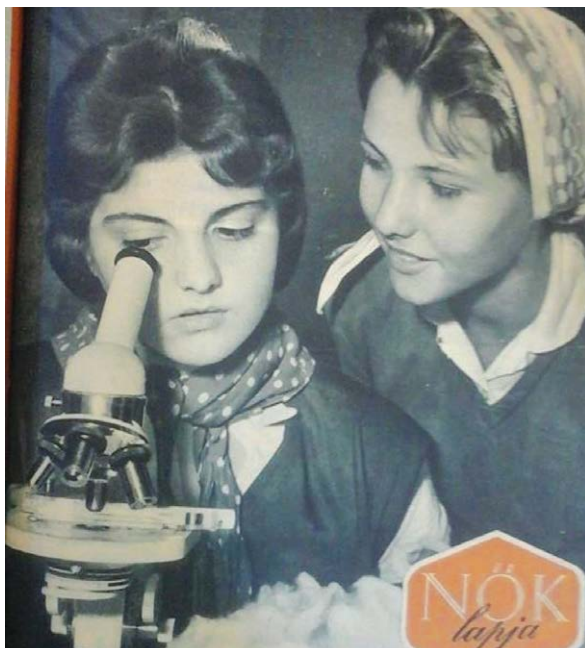
3. kép. *Munkásnő 1955-ben*

Forrás: *Bauer Sándor/ FORTE PAN, 128285*

Paradigmaváltás, hivatalos és nem hivatalos nőkép közelítések

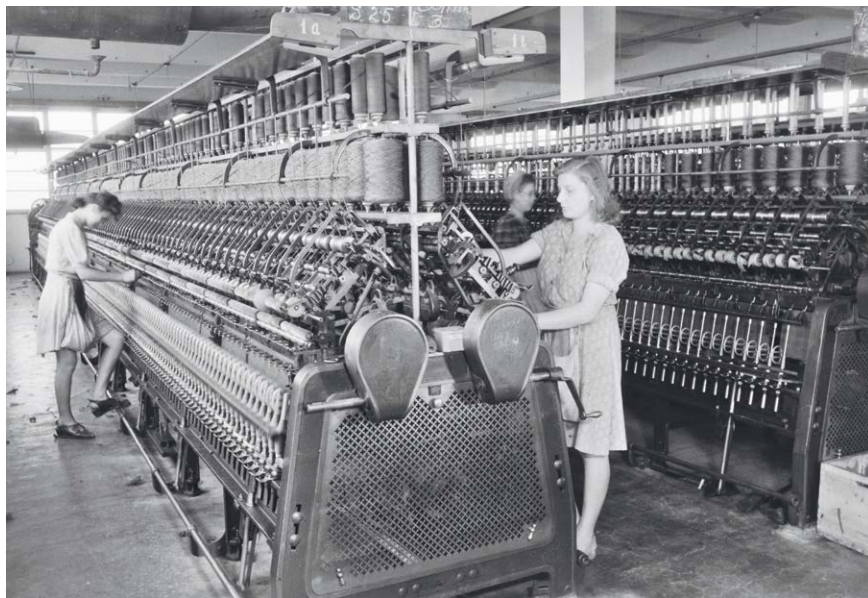
4. kép. *Dolgozó nők 1959-ben üzemekben, nőiesebb munkaterületeken*

Bár 1956 politikai célkitűzései nem a nőideálokkal kapcsolatos változásról szóltak, mégis valamilyen módon hatással voltak annak alakulá-

sára. 1956–1957 fordulóján ugyanis a nőideálok terén paradigmaváltás történt. Az előzőleg tárgyalt maszkulin típusú traktoros és gyári munkásnők helyett femininebb nők kezdtek előtérbe kerülni, akik bár szintén dolgozó nők voltak, de már a társadalom által is nőiesebbnek tartott munkaterületeken tevékenykedtek, és mind külsejükben, mind habitusukban nőiesebbek voltak.

5. kép. Szövőnők Győrben, 1951-ben

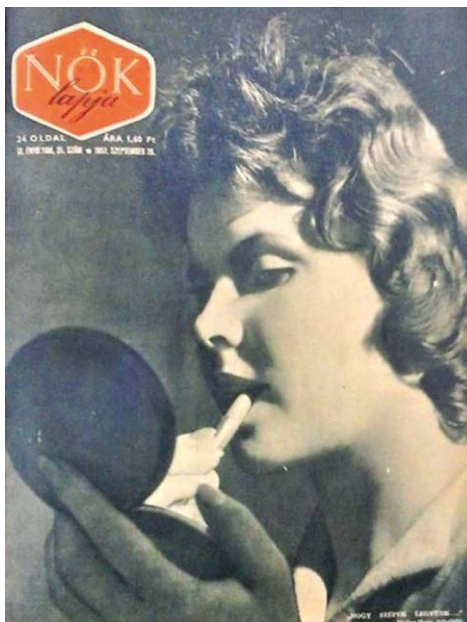
Forrás: Forrás: Fortepan. Fotó: id. Konok Tamás
<https://videkicsajok.atlatszo.hu/boldog-munkasnok-es-a-kommunista-allamfeminizmus-valosag-volt-vagy-propaganda/> (letöltés dátuma: 2020. 10. 05.)

Fordulópontnak tekinthető az is, hogy az eddig „burzsoá szokásnak” tartott szépségápolás is megszűnt tabutémának lenni, sőt vizuálisan is megjelent. Evidenssé vált, hogy a szépségápolás eddig is fontos volt a nőknek, de vagy lemondtak róla a hiánygazdaság nehézségei vagy a társadalmi normák miatt, vagy titokban oldották meg. 1957-ben jelenik meg hosszú idő után először olyan címlap, melyen egy önmagát csinosító nő szerepel, kezében piperetükörrel, ajkait rúzsozva.

A megtorlások utáni konszolidált Kádár-korszakban a szovjet típusú nőideál megszűnt kötelező módon követendő példának lenni, a divat és a nőies megjelenés problémaköre nem volt többé politikai kérdés. Testtörténeti szempontból is változások figyelhetők meg. A fürdőruhákban szereplő nők alakja már igazodni látszik a nyugati testideálhoz. Nem volt többé divat az erős testalkat, a felesleges kilók, bár a nádszálvékonyság

sem. A hatvanas évek Nyugatának fiatalságkultusza és anorexiás típusú testideálja Magyarországon majd csak 1990 után lesz jellemző, amikor a nyugati trendeket nemcsak követni kezdik, de napi szinten is életük részévé teszik a nők. Ettől függetlenül, a nők elkezdték követni a női lapok divattanácsainak fogyókúra tanácsait és nőitorna-tippjeit. A ruhabemutatókon pedig a háború utáni idők vaskos munkáslányai helyett ismét a csinosabb fiatal lányoké volt a főszerep, akiket néhány évvel megelőzően még „külön e célra kitenyészített és lefogyasztott, múmiává aszalt manökeneknek”⁸ titulált a Rákosi-féle hivatalos diskurzus.

6. kép. *Nők Lapja* címlapfotó, IX. évf. 1957. 35. sz.

Forrás: *Nők Lapja*

A „pesti nő” jelenség és a konszolidált hatvanas évek

1956 után a divat és szépségrendek követése megszűnt politikai kérdésnek lenni. A nyugati filmcsillagok⁹ utánzása, külső jegyeik kopírozása a hiánygazdaság keretei között, amennyiben az államszocializmus érdekeit nem sértette lehetővé vált, miáltal létrejött egy speciális szocialista nőmodell, a „pesti nő”. A „pesti nő” fogalom volt, mely sok vidéki lányt

⁸ F. Dózsa Katalin (1991): Magyar divattörténet 1945–1959. In: *História. Történelmi folyóirat*, 4. sz. 20–24.

⁹ Marilyn Monroe, Gina Lollobrigida, Sophia Loren, Anita Ekberg, Liz Taylor, Brigitte Bardot.

csalt fel a fővárosba. Tóth Eszter Zsófia a korabeli sajtódiskurzust elemezve arra jutott, hogy a modern pesti nő volt a szocializmus szépség-ideálja, aki túsarkúban járt, nejlonharisnyát hordott, és napszemüveget viselt.¹⁰ Még külföldi lapok is foglalkoztak a „pesti nő”-jelenséggel, aki számára a külső megjelenés elsőrangú kérdés, és ételmisszer helyett inkább púdert, rúzszt, parfümöt és körömlakkot vásárol.¹¹ Az 1960-as évek végére már sikk volt divatosnak és ápoltnak lenni. A városi lányok és asszonyok egy-két hetente jártak fodrászhoz, egyrészt a frizurájuk, másrészt a társas érintkezés miatt. 1961-től a púder, a szemceruza és a rúzs használata már valóban teljesen elfogadottá vált, és divatba jött a felső szemhéj kontúrvonalának tussal vagy ceruzával való megrajzolása is.¹² A hatvanas években nagy hangsúlyt fektettek a szempillafestésre is, amelyhez kis kefével felkenhető szempillafestéket használtak, de voltak, akik *Bagarol* cipőkrémmel oldották meg ezt a szépítkezési protokollt.¹³ A *Nők Lapja*-ban és egyéb képes újságokban az ötvenes évek *Alumol* nevű izzadásgátlóján túl számos kozmetikumot hirdettek, amelyekhez, hiánygazdaság lévén, nem volt könnyű hozzájutni. Számos levél érkezett az *Okos Kata Levelesládájába*, azt panasolván, hogy hiába szeretnék megvásárolni az újság által hirdetett arckrémeket vagy hajlakkot. Kornai János szerint a hiánygazdaságban a vásárláskor már eleve bele kellett számítani azt, hogy amit keresünk, az nincs. Megoldásként a célterméket be lehetett helyettesíteni egy másikkal (ami gyengébb minőségű vagy drágább); ha az egyén nem volt hajlandó a megalkuvásra, áru nélkül marad. Alternatív lehetőség volt az eladóval való „jó kapcsolat”, ami a kölcsönös korrumpálhatóság által működött.¹⁴

Eleinte a reklámfelületeken leginkább grafikai képek szerepeltek, majd megjelentek a női arcok, akik nagyon kedvesen mosolyogva rúzszt, később arckrémeket reklámoztak. Az ábrázolás kizárólag az arcra fókuszált. A vizuálisan megjelenített nők dekoratívak voltak, de nem kacérok. Egyre inkább közelítettek a filmvászonról ismert, nyugatról beszivárgott nőideálokhoz frizurában, szemöldökformában és a későbbiekben univerzálisan divattá vált műszempillák terén.

A kádári konszolidáció, mint említettem, nem csinált politikai ügyet a nők reklámfelületeken való megjelenítéséből, jóllehet a társadalom konzervatív része még nem volt felkészülve radikális változásokra. A korábbi évtizedekben a társadalomra erőltetett prűdéria egy ideig még jelen volt, és a konzervatív mentalitásuk kritikus szemmel nézték a hetvenes években természetessé váló reklámokat.

¹⁰ Tóth Eszter Zsófia (2008): Juli-Dzsuli-Júlia. In: *Korunk*, XIX. évf. 12. sz.

¹¹ Tordas András (1960): Milyenek a magyar nők? In: *Nők Lapja*, XII. évf. 6. sz.

¹² Gálfi Piroska (1961): Májusi szépségápolás. In: *Nők Lapja*, XIII. évf. 18. sz.

¹³ A szem a lélek tükre. In: *Nők Lapja*, XVII. évf. 6. sz. 28.

¹⁴ Kornai János (2011): *A hiány*. Kalligram Kiadó, Budapest. 97–118.

7. kép. Az Opera Luxus zsíros krém reklámja 1963-ból

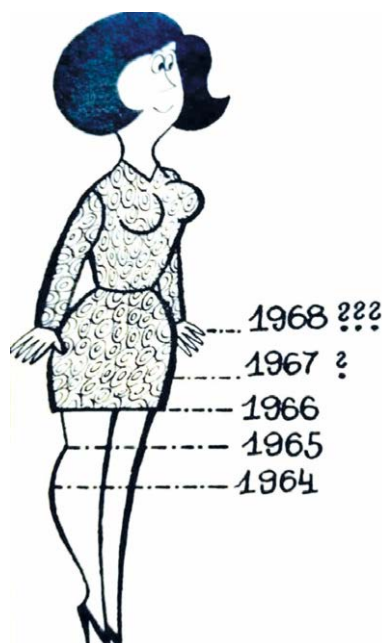
Forrás: *Nők Lapja*, XV. évf. 1963. 31. sz. 18.

A Kádár-korban az, hogy a nők milyen külsővel rendelkeznek, mennyire követik a trendeket, magánügy volt. A kritika sokkal inkább a társadalom konzervatív és idősebb rétegétől származott, akik nehezen vagy egyáltalán nem voltak hajlandóak elfogadni a változásokat. A médiának betudhatóan a hatvanas évektől a nők folyamatosan informálva voltak a nemzetközi divat- és szépségtrendekről, melyeket a maguk módján és a magyar államszocializmus keretei között ők maguk is megpróbáltak követni. Nőideálokként leginkább a nyugati színésznők voltak meghatározóak, illetve a magyar tévébemondónők,¹⁵ akiket a lakosság nagy része csak keresztnevükön szólított és már-már családtagként kezelte. Követték őket frizuradivatban, öltözködésben, valamint dekorkozmetikai trendekben. A hatvanas évek első két trimeszterének „szocialista jó ízlése” a középkorúaknak, de legalábbis a harmincon felüli korosztálynak kedvezett, a fiatalok divatja iránti érzékenység majd csak a hatvanas évek végén jelentkezett, amikor a szoknyák rövidülésével a testből több vált láthatóvá.

¹⁵ Tamási Eszter, Takács Marika, Kudlik Júlia.

8. kép. *A szoknya perspektívája 1966-ban*

Forrás: *Nők Lapja*, XVIII. évf. 1966. 13. sz. 25

A hatvanas években átalakult a hivatalos nőideál. Nem erőszakos módon, de továbbra is propagálva volt az emancipáció, de mellette nagyobb hangsúlyt kapott a nők családban betöltött szerepe is. Fontos megjegyezni, hogy míg a Rákosi-korban a nők erőszakos emancipációja és munkába állítása volt a cél, addig a Kádár-korban a nők önként álltak munkába és gyarapították az aktív keresők számát. A hatvanas évek második felében emellett a nők önmagukról alkotott képében ideológiai változások is bekövetkeztek.

Az „emancipált modern nő”, mint társadalmi jelenség a hetvenes években

Az 1967-es táncdalfesztivál slágerei már például az emancipált modern nőt szólaltatták meg, aki nemcsak a munka terén volt egyenlő a férfival, mint hajdanán, az ötvenes években, hanem a szerelem terén is. Olyan énekesnők interpretációiban szólaltak meg ezek a dalok, mint Zalatnay Sarolta, Kovács Kati stb., akik határozott fellépésükkel, mély és erőteljes hangjukkal hitelesen képviselték ezt a nőtipust. Zalatnay Sarolta

*Nem várok holnapig*¹⁶ és Kovács Kati *Nem leszek a játékszered*¹⁷ című dalai egy autonóm, a férfitársadalom törvényei ellen fellázadó nőt mutatott be. Mindkét dal ismétlődő kulcsszava a „nem”, a férfitársadalom koncepcióival való radikális szembenállás jegyében. De más női előadók slágerei, a *Többé ne telefonálj*,¹⁸ az *Ádám, hol vagy?*¹⁹ vagy a *Könyörögni nem fogok*²⁰ szintén egy újfajta nőképet hirdetett, amely a szerelemben való szabad választást, a saját érzelmek és test feletti önrendelkezést demonstrálta. Ezek a modern elvek természetesen a fiatalok preferenciáit tükrözték, az idősebb generáció inkább kiabálásnak tartotta ezeket a dalokat, és nem foglalkoztatta őket üzenetük. Ez a típusú nőideál a nők önmegvalósító terveiben szerepelt először, és nemcsak az idősebb generációt, de a korabeli trendi férfiakat is váratlanul érintette, akik amellet, hogy vonzódtak az új típusú, merész nőkhöz, meghökkentő és óvatosságra intő jelenséggént definiálták őket.

9. kép. Váci utca, 1970. Az előtérben Zalatnay Sarolta énekesnő

Forrás: Szalay Zoltán, FORTEPAN/138696

- ¹⁶ Zalatnay Sarolta *Nem várok holnapig* c. dala az 1967-es Táncdalfesztiválon (Fülöp Kálmán – Majláth Júlia).
- ¹⁷ Kovács Kati *Nem leszek a játékszered*. Mezei Anikó *Többé ne telefonálj!* c. dala az 1966-os Táncdalfesztiválon (Gyulai Gaál János – Hajnal István).
- ¹⁸ Mezei Anikó *Többé ne telefonálj!* c. dala az 1966-os Táncdalfesztiválon (Illés L. – S. Nagy István).
- ¹⁹ Fenyvesi Gabi *Ádám, hol vagy?* c. dala az 1967-es Táncdalfesztiválon (Pápay-Faragó László).
- ²⁰ Mátray Zsuzsa *Könyörögni nem fogok* c. dala az 1968-as Táncdalfesztiválon (Blum József – Szabó Sándor).

A hetvenes évektől az életszínvonal mesterséges emelésével kialakult a specifikus szocialista fogyasztói társadalom. A lakosság már nem az ötvenes évek létfenntartásáért küzdött, nem az alapvető élelmiszerek megszerzése volt a cél, hanem különböző presztízstárgyak megszerzése, mint például az autó, a hátvégi telek, háztartási felszerelések stb. A nők sem akartak már 18 évesen férjhez menni, és változtak az ismerkedési lehetőségek és randevúzási szokások is. Rendszeressé váltak az egész oldalas társskereső hirdetések, és magányosok klubjai alakultak, ahol szabadon ismerkedhettek egymással az egyedülállók. A társadalom egyre jobban kitermelte a modern nő jelenségét, aki dolgozott vagy gyesen volt és gyermeket nevelt, de mindezek mellett csinos és ápoltság akart maradni. Olyan kijelentések hangzottak el fiatalabb nők szájából, mint például, hogy „*A nő nem háztartási robot*”,²¹ vagy hogy a nő több annál, mint hogy csak termeljen, vagy a háztartást vezesse. Az idősebbek elítélték ezt a fajta életfilozófiát és magatartásformát, és a nőktől továbbra is a hagyományos női szerepekben való helytállást várták el. Az idők útmutató szerepe az iparosodott városi modernizációban jelentősen csökkent, ami gyakran vezetett családon és közösségen belüli konfliktusokhoz. Megnőtt a száma a válásoknak, és bár még mindig általános volt, hogy a nők válás után is a férjük nevét viselték, már felbukkant a lánykori név visszavételének jelensége.

A haj hosszú lett, már nem tupírozták és hajlakkozták be merevre, a soros műszempillákat tincses műszempillák váltották fel, és a felső és alsó szempillákat is erősen spirálozták.²² Divatba jött a paróka és a saját hajból készített műkonty is.²³ Öltözködés terén a miniszoknya maradt, de megjelent mellette a maxi is, valamint a trapéznadrág, ami egyben csípőnadrágként is funkcionált, egy eddig nem látható testrészt emelve ki, a köldököt. A hetvenes évek divatos nője mindezek mellett, az idősebb generáció szigorú kritikája ellenére, cigarettázott: kávé mellé, újságolvasás közben, gyermekszületéskor, munkahelyi szünetben,²⁴ hiszen ez volt a divat.

Modellek, manökenek, mint „a vágy titokzatos tárgyai”

Az Új Gazdasági Mechanizmus bevezetésével a nagy vállalatok (*Centrum, Skála, Állami Biztosító* stb.) elkezdtek propagandakeretből reklámokat készíttetni. Ebben inkább a presztízserték játszott nagyobb szerepet,

²¹ Nőideál. In: *Nők Lapja*, XXII. évf. 10. sz. 8–9.

²² Vass Júlia (1979): Szépséghibák. In: *Nők Lapja*, XXXI. évf. 4. sz. 27.

²³ Kormos Valéria (1972): Untam már a fejem. In: *Nők Lapja*, XXIV. évf. 5. sz. 23.

²⁴ Cigarettázni divat lett. In: *Nők Lapja*, XXIV. évf. 6. sz. 6.

mintsem az üzleti érdek, hiszen a hiánygazdaságnak nem elementáris feltétele a reklám. A reklámmenedzsmentek működésére nem a marketingkoncepciójú politika volt jellemző, sokkal inkább az egyediség, a sokaságból való kitűnés, a kreativitás. A reklámok különböző nőtípusokat szóltattak meg és jelenítettek meg vizuálisan. Ilyen nőtípusok voltak: a feleség és családanya, a gondoskodó háziasszony, a divatos nő, az ápoltnő, a provokatív nő. A korszak két nem piaci értelemben vett konkurens áruháza, a Centrum és a Skála leginkább a feleség, családanya és háziasszony-modellt népszerűsítette. Társadalmi megítélés szerint ugyanis továbbra is létezett az erkölcsös és erkölcstelen nő, mintaként pedig leginkább a szomszédasszonyok, illetve a munkatársnők szolgáltak.²⁵ A reklámokban szereplő nőknek éppen ezért mindamellett, hogy szépek voltak, meg kellett felelniük az adott társadalmi elvárásoknak és a szocialista jó ízlésnek.

10. kép. Szedres Mariann a Centrum áruház háziasszonyaként, 1978

Forrás: Lapkiadó Vállalat

Plakátokon már nem politikailag propagált nők szerepeltek, hanem filmsillagok, női magazinokban pedig az egykori sztahanovista munkásnők helyett csinos magyar modellek és manökenek. Míg a hatvanas években még nem volt hivatalos a modell szakma, a manökenlányok a

²⁵ Tóth: i. m. 174.

modellkedés mellett valamilyen más foglalkozást űztek: tolmácsok, vasalónők voltak vagy a szabászaton dolgoztak, az 1970-es évektől azok, akik elvégezték az 1974-ben alakult Állami Artistaképző Intézet modelliskoláját, hivatalosan is modell státusszal rendelkeztek. A képzés során balettet, színpadi mozgást tanultak olyan tanároktól, mint Jeszenszky Endre vagy Aszalós Károly, akikre ma is jó szívvel emlékeznek az ott végzettek. A Kádár-kor modelljei különleges tagjai voltak a társadalomnak. Már megjelenésükben is kitűntek környezetükből, magasabbak, karcsúbbak voltak az átlagnál, divatosan öltözködtek, és a legszebb magyar lányok közül lettek kiválasztva. Társadalmi megítélés szerint is különleges helyzetben voltak, hiszen foglalkozásuk folytán akár évente többször is külföldre utazhattak, és az államszocializmus olyan státuszszimbólumaival rendelkeztek, mint például autó, szép ruhák stb. A közismertség velejárója volt a szakmának, hiszen minden médiacsatornán ugyanazok a modellek jelentek meg, nem volt telítettség a piacon, a modellek kivételes szépsége belevésődött a köztudatba. *„A vágy titokzatos tárgyaként néztek ránk, hiszen hatalmas ázsiója volt a divatnak mindazok szemében, akik szerettek volna egy kis szépséget, csillogást lopni a szocializmus szürke hétköznapjaiba. Kivételezett emberekként tekintettek ránk, hiszen rendszeresen utaztunk, még akkor is, amikor másoknak csak háromévente egyszer lehetett. Persze voltak közöttünk is olyanok, akik nem mehettek, akiket nem engedtek, mert félt, hogy sosem jönnek vissza.”*²⁶

Persze az államszocialista kifutók világában is érezte hatását a hiánygazdaság. A modellek autodidakta módon képezték magukat, és legtöbbször nagyon kreatívnak kellett lenniük a kifutón vagy már az előkészületek során is. *„Nem volt sminkesünk, elvértve pontosabban. Manökeniskolában később már volt sminkóra, volt, aki ott tanulta.”*²⁷

Az 1970–1980-as években a tévéreklámok számítottak a legnépszerűbbnek és tömegmédia szempontjából a legsikeresebbnek. A reklámokat moziban és a tv-ben vetítették 5–12 perces blokkokban, és a lakosság szerette, mert humoros volt, és bikinis nőket ábrázolt. A Kádár-korszak legsikeresebb és legjelentősebb reklámjainak a Sas István²⁸ által írt és rendezett reklámfilmek számítottak. Szexuális töltetű jelenetek gyakran szerepeltek a reklámblokkokban, és rendkívül népszerűek voltak. Az erotikus hangú, dekoltált, állatmintás ruhában²⁹ vonagló végzet asszonya

²⁶ Olyan szépek voltunk. In: *Blikk.hu*, 2009.06.14.

<https://www.blikk.hu/olyan-szepek-voltunk/p3j8yz4> (letöltés ideje: 2020.05.05).

²⁷ Interjú Szedres Mariannal. Az interjút készítette: Kovácsné Magyarai Hajnalka, 2019. 02. 25. Interjú a szerző tulajdonában.

²⁸ Sas István (1946–2018): Balázs Béla-díjas magyar filmrendező, érdemes művész, nyolcszoros cannes-i díjnyertes, reklámpszichológus. Több mint 2000 reklámfilm írója és rendezője.

²⁹ Pszichológiailag bizonyított, hogy az állatminta erotikus hatást gyakorol a férfiakra.

például miután kiejti az „*Én tudom, mitől döglök a légy!*” mondatot, váratlanul egy légyirtót vesz elő a háta mögül, és kéjesen fújja szembe vele a nézőt.³⁰ Ezek a reklámok humorral voltak fűszerezve, és bármennyire is szexistának titulálhatóak, szórakoztatónak találták őket. A testiség dominanciája a kávéreklámoktól kezdve a müzli-reklámokig mindenütt jelen volt. Az egyik reklámban alig fürdőruhás nők virágfüzérekkel a nyakukban táncoltak egy maszkulinnak nem mondható férfi képzeletében, aki főnöke autoriter vezetési stílusától szenvedve, egy kis álmodozással kompenzálta magát.

11. kép. *Manökenjelöltek felvételi vizsgája 1977-ben. Sütő Enikő modelljelölt és Aszalós Károly, az artistaképző tanára. Állami Artistaképző Intézet (ma Baross Imre Artistaképző Szakközépiskola és Szakiskola)*

Forrás: Urbán Tamás, Fotó: Solti Mihály, FORTE PAN/ 890566

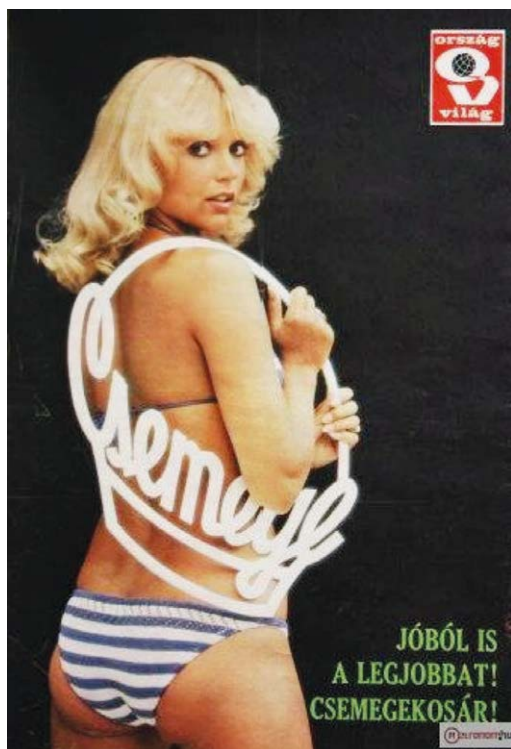
Szexualizált poszterlányok és kártyanaptár-modellek, a nyolcvanas évek modern „pin-up” lányai

A nyolcvanas évek kártyanaptárjai a férfitársadalom ízléspreferenciáit tükrözték. A női testábrázolások nemi jellegekre való fókuszálása, illetve az aktképek akcelerált elterjedése volt jellemző. Olyan híres korabeli fotómodellek, mint Bíró Ica, Marjai Judit vagy az 1985-ös botrányos szépségkirálynő-választáson indult Karsai Zita is szerepeltek ezeken a naptárakon, melyek általában művészi beállításúak voltak. A poszterek és kártyanaptárak képi vizualizációi a nyugati trendekhez felzárkózva, non-

³⁰ Chemotox-reklám.

konformisták voltak. A poszterek mellett a kártyanaptárak voltak még jellemzőek, melyeket tulajdonosuk állandóan magánál tarthatott a zsebében vagy a pénztárcájában. A testábrázolás terén jelentős volt az, főleg az 1970-es évek végétől, amikor a reklámfelületen megjelent az erotika, a kártyanaptárokon pedig az aktképek. Az ábrázolások szexizmusa nemcsak a nők levetkőztetésében, de egyben tárgyiasításában is megjelent. Szép objektumként társították őket egy egyébként indifferens reklámozott termékhez. Az erotikát sugárzó posztereken és kártyanaptárokon a nők testéből többet mutattak meg, mint a tv-reklámokban. Míg az utóbbiak erotikája humorral volt fűszerezve, és kevésbé célozta az elemi ösztönöket, addig a posztereken és kártyanaptárokon szereplő nők általában bikiniben (vagy anélkül), de mindenesetre lenge öltözékben voltak láthatók, erőteljes szexuális üzenetet hordozza. Ők lettek a II. világháború pin-up lányainak reinkarnációi. A nők szexuálisan provokatív pózban való ábrázolása a nők szexuális tárgyiasítását szolgálta. Erre példák a Videoton Vállalat vagy az ÁFÉSZ kártyanaptárjai, a Bálint Ági reklámozta Csemege, vagy a Bíró Ica neve alatt futó reklámok, ahol is a termékeknek alapjában véve semmi közük nem volt a női testhez.

12. kép. *Csemegekosár-reklám, Ország világ-címlap, 1980*

13. kép. *Fabulon* – reklám, 1980

Forrás: <https://www.facebook.com/363641310674834/photos/a.363646234007675/551411551897808/?type=3> (letöltés dátuma: 2020. 10. 05.)

Az 1980-as évek reklámjaira jellemző, hogy indifferens a tematika, a lényeg a félig takarásban lévő meztelen nő. A női test tárgyiasítása az adott korban inkább humorosnak számított, illetve a specifikus szocialista erotika jelenségének tartották.

Összefoglaló

Az 1950-es évek propagált plakátlányai és az 1980-as évek társadalmi ízléspreferenciáinak megfelelő poszterlányai között évtizedek teltek el, de mindkettőnek üzenete van. Az ötvenes évekbeli traktoros lányok politikai propagandát képviseltek, a mesterségesen produkált emancipációt, a nők munkába állásának public relationjét, ami egészen addig működött, amíg a politikai szférában is észre nem vették annak kudarcát. A nők, bár politikai nyomásra, de kimozdultak kizárólagos tradicionális szerepeikből, ami egy új nőtípus megjelenésének alapjait rakta le. A hivatalos és nem hivatalos nőképek nem mindig fedték egymást, mint ahogy a

férfiak és nők által preferált nőideálok sem. A kártyanaptárakon és posztereken megjelenő, férfiak által preferált nőideál társadalmilag nem biztos, hogy elfogadott volt az egyén környezetében. A modern irányzatok követői nemtől függetlenül a mindenkori generációs problémákkal álltak szemben, mely probléma forrása lehetett akár a régi propaganda manipulációinak maradványa vagy egyszerűen a konzervatív gondolkodás.

Zárszóként elmondhatjuk, hogy bár az 1950-es évekbeli traktoros lányok propagandacélból, az 1980-as évekbeli poszterlányok a korabeli férfitársadalom igényeiből születtek, igazából mindkettő konstruálásával olyan szerepet szántak a nőknek, melyek nem az ő érdekeiket szolgálták, és igazából nem róluk szóltak. A nők szerepe feletti politikai jellegű döntés pedig, legyen az emancipáció- vagy éppen tradíciópárti, bizonyítottan nem szerencsés.

A VISSZAFOGLALT BARANYAI HÁROMSZÖG FŐBB OKTATÁSI KÉRDÉSEI

Fókuszban az oktatásszervezés problémái
a mohácsi gimnáziumban

Mohr Szilárd

Összefoglaló:

A második világháborút megelőző és Magyarország háborús részvételét megelőző időszak területi gyarapodásával az ország lélekszáma is megnőtt. Ez azt is jelentette, hogy sok tanuló kapcsolódott be a magyar oktatási rendszerbe. Olyanok is, akik így iskoláikat egy másik ország oktatási rendszerében végezték, de szerettek volna továbbtanulni. Így történt ez a Délvidék visszafoglalása után is, ezzel együtt a baranyai háromszögben is. Jugoszlávia és Magyarország oktatási rendszerének hasonlóságai lehetővé tették a két különböző oktatási rendszeren történő gondtalan átlépést. Viszont számos különbség volt a tantárgyakban, különösképp a „nemzeti tantárgyak” esetében. A továbbtanulás vagy iskola-váltás viszont mégsem volt megoldhatatlan. A revízió előtti anyaországi iskolákban is tanulhattak a diákok, ehhez viszont egy különbozoti vizsgára volt szükség.

Kulcsszavak: második világháború, Baranyai háromszög, oktatási rendszer, Jugoszlávia, továbbtanulás

Abstract:

Before the Second World War the area, as well as the population of Hungary, were both increased by the territorial revisions.

This also meant that many students joined the Hungarian education system. Some of them had already completed their studies in another country, but they wanted to learn more. This happened in Délvidék after the recapture and also in “Baranyai háromszög”. The Education systems of Yugoslavia and Hungary were similar and this allowed for an easier conversion between the two different systems. However there were several differences between subjects like history and geography as both of them were important “national subjects”. Despite all of this, further education in a Hungarian school was possible. The students could learn in pre-revision mainland schools, though they had to take a differential exam.

Keywords: Second World War, education system, “Baranyai háromszög”, revision, differential exam

Bevezetés

Azzal, hogy Magyarország 1938-at követően több lépésben több területet is visszacapott, számos kihívás jelent meg. A területeken újjá kellett szervezni az életet, amelybe beletartozik a visszacsatolt és visszafoglalt területek oktatási rendszerének újjászervezése is. Így történt ez például Erdélyben is, ahol tankerületeket szerveztek, megszervezték a magyar oktatást, különös hangsúlyt fektetve például nagyszámú tanerő térségbe csoportosítására, a szórványmagyarság megerősítésére.¹ Ugyanez a szervezési munka megkezdődött a Délvidék visszafoglalása után is, viszont munkám fókuszába nem ezt a kérdést helyeztem, hanem a visszafoglalt területeken élő diákok gimnáziumi továbbtanulási esélyeit, lehetőségeit, különös tekintettel a visszafoglalt Baranyai háromszögben élő diákokra, akik számára a legkézenfekvőbb továbbtanulási lehetőséget az 1941-et megelőzően is anyaországának számító Mohácsi Városi Gimnázium jelentette.

Jelen tanulmányban azt az oktatásszervezési kérdést szeretném megvizsgálni, elsősorban a levéltári kutatómunkám során feltárt források vizsgálatával, hogy az 1941-ben visszafoglalt Baranyai háromszögben az imént felvetett kérdés miként alakult. Magát a folyamatot először általánosabban kívánom megvizsgálni, a témához kapcsolódó szakirodalmak segítségével bemutatni azt, hogy milyen nehézségeket jelenthetett a jugoszláviai és a magyarországi oktatási rendszerek közötti átlépés a tanulóknak. Ezt követően pedig az eddigi eredmények alapján azt ismertetem, hogy a kialakult helyzetre miként reflektált a magyarországi kormányzat, a tanügyigazgatás s főként maguk az oktatás szereplői. Mivel, disszertációmhöz kapcsolódva, átfogóbban a Baranya megyei középszintű iskolákat vizsgálom a második világháború idején, figyelmem középpontjába a Mohácsi Városi Gimnázium került, amely tehetségmentő intézményként kifejezetten a Baranyához visszacsatolt vidéki népesség tehetséges diákjaira figyelt. Emiatt a tanulmány második felében vizsgálatom fókuszában a gimnázium, annak működése és az ide felvételiző diákok állnak. Hogyan segítette az iskola átfogóbb megoldással a visszacsatolt terület magyar diákjainak gimnáziumi felvételijét vagy egyedi segítségnyújtással egy-egy tanuló iskolába való bekerülését. Ezekből, köztük egy viszonylag jól dokumentált eset részletesebb megvizsgálása révén, az információk töredezettsége ellenére fogalmat alkothatunk arról, hogy a visszacsatolt területek magyar lakosságának milyen lehetőségei voltak az anyaországi intézményekbe való bekerülésre.

¹ Simon Zsuzsanna (1995): Erdély köz- és szakigazgatása a második bécsi döntés után. In: *Regio – Kisebbség, politika, társadalom*, VI. évf. 4. sz. 60–82. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00023/pdf/03.pdf> (letöltés dátuma: 2020. 04. 15.).

A visszafoglalás

1941 tavaszán Jugoszláviában egy németellenes fordulat következett be, amelynek köszönhetően Németország elhatározta, hogy lerohanja az országot. Ebben a hadműveletben pedig komoly szerepet szánt Olaszországnak, Bulgáriának és Magyarországnak is. Bár a magyar részvétel többek között az 1940 decemberében kötött „örök barátsági” szerződés miatt nem tűnt magától értetődőnek, a mintegy félmillió magyar lakta területek visszacsatolásának lehetősége olyan komoly politikai befolyásoló tényező volt, melynek köszönhetően 1941. április 11-én a magyar csapatok átlépték a határt. A hadművelet eredményeként az ország visszafoglalta Bácskát, a Baranyai háromszöget, továbbá Muraközt. Ez a területi gyarapodás összesen bő egymillió népesítő növekedéssel járt, melynek körülbelül egyharmada volt magyar nemzetiségű.²

A visszafoglalt területeken néhány hónapig katonai közigazgatás volt érvényben, majd 1941. augusztus 16-ától bevezették a polgári közigazgatást, így a visszafoglalt Baranyai háromszög és részben Baranya első világháború előtti közigazgatási rendjét is megváltoztatták. A visszafoglalt terület nagy részén létrehozták a Dárdai járást, míg a Trianon utáni Baranyavári járást Villányi járássá keresztelték, és hozzácsatolták Baranyabán, Baranyaszentistván, Baranyavár, Benge, Lőcs és Pélmónostor községeket. Ezenkívül a Mohácsi járás is gazdagodott Baranyakisfalud, Dályok, Darázs, Hercegmárok, Izsep és Nagybodolya, valamint a Siklósi járás Petárda, Torjanc és Újbezdán községekkel.³

Ez azt is jelentette, hogy Baranya megye nemcsak a nevezett területekkel gazdagodott, hanem mintegy ötvenezer emberrel. Mintegy 36%-uk volt magyar nemzetiségű (kb. 18 000 fő), körülbelül ugyanennyi délszláv (kb. 17 000 fő) és valamivel kevesebb német (kb. 14 000 fő).⁴

² Romsics Ignác (2010): *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest. 166–167.

³ 14.125/alsp. 1941. sz. körrendelet. Érdekesség, hogy sem a rendeletek, sem a KSH népszámlálási adatai nem említik Főherceglakot, pedig a település egy uradalmi központ volt, 1920 előtt Ivándárda része. 1920 után viszont az uradalmi központot a hozzá tartozó uradalmi pusztákkal együtt elszakították, melyek mintegy 3700 holdat jelentettek, így Főherceglak önálló település lett. Suba János (é. n.): Magyarország trianoni határainak kitűzése. In: *Rubiconline*. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/magyarország_trianoni_hatarainak_kituzese/ (letöltés dátuma: 2020. 04. 04.). Ez azért is különleges, mert, mint azt később látni fogjuk, a település a korszakban több szálon is kapcsolódott az általam vizsgált mohácsi gimnáziumhoz.

⁴ Gyémánt Richárd – Drodzik Zsuzsa (2004): A horvátországi magyarság területi és társadalomstatisztikai sajátosságai. In: *Területi Statisztika*, VII. évf. 4. sz. 361–380. 367. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2004/04/wgyemant.pdf> (letöltés dátuma: 2020. 04. 13.).

1. térkép. Baranya vármegye járásai 1941 augusztusát követően

Forrás: Saját szerkesztés

A visszafoglalt településeken 1941-ben közel 12 000 diák tanult a teljes közoktatást figyelembe véve,⁵ közülük 8965 fő (a visszafoglalt népesség mintegy 17%-a) volt abban az életkorban, hogy a továbbtanulásban érintetté válhatott.⁶

A félmillió magyarországi visszatérte azt is jelentette, hogy ezeken a területeken igen jelentős létszámú magyar tanuló is visszakerült az országba, akiknek az oktatását valamilyen módon meg kellett oldani. Azoknak a (magyar) diákoknak, akik az 1941-es visszafoglalás után (pl. 1941/42-es tanév) kezdték meg tanulmányaikat, viszonylag egyszerű volt a helyzetük. Ugyanakkor legnagyobb létszámban azok a diákok voltak, akik a területi átrendeződés miatt egy új oktatási rendszerbe kerültek be ilyen jellegű váltás nélkül. A jugoszláv oktatási rendszer egyrészt hasonlított a

⁵ A KSH kategóriaképzésének megfelelően a teljes közoktatásban érintett népességen a 6–19 éves kor közöttieket kell érteni, míg a továbbtanulás szempontjából érintett népesség kapcsán a 10–19 éveseket.

⁶ Központi Statisztikai Hivatal (1947): *Az 1941. évi népszámlálás: Demográfiai adatok községek szerint*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. 14–25. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1941_demogr_adatok_kozsegek/?pg=0&layout=s (letöltés dátuma: 2020. 04. 04.).

magyar oktatási rendszerre, másrészt viszont különbözött is tőle, amelyek ezt az átlépést vagy megkönnyítették, vagy épp megnehezítették.⁷

A magyar és jugoszláv oktatási rendszer hasonlóságai és különbségei

Az oktatáspolitikai és intézményi struktúra

A jugoszláviai, illetve eleinte szerb–horvát–szlovén oktatási rendszer komoly nehézségekkel küzdött. A magyar oktatási rendszerrel ellentétben az új államnak nem volt erősen megszervezett oktatási rendszere. Ennek több oka is volt. Az egyik a délszláv állam rendkívül heterogenitása. Egyes térségekben egészen a 13–14. századig nyúlt vissza a valamilyen szintű oktatás hagyománya, míg máshol gyakorlatilag csak a 19. században megszervezték meg az első iskolákat.⁸ Végül a létrejövő új állam egy nagyon különböző iskolahálózatot örökölt meg. Ez nem csak azt jelentette, hogy eltérő volt például az iskolahálózat sűrűsége (pl. a Vajdaságban vagy Dalmáciában 1200–1300 főre jutott egy iskola, míg Koszovóban a 4000 főt is meghaladta ez a szám).⁹ Azt is eredményezte, hogy az iskoláztatásnak különböző hagyományai voltak. Ennek megoldására két elképzelés volt jelen a szerb–horvát–szlovén állam oktatáspolitikájában. Az egyik az ún. unitarista elképzelés, amely szerint a teljesen egységes állam megteremtéséhez le kell bontani a kulturális határokat is. Ez egy uniformizált, egységesített iskolarendszer segítségével válhatott lehetségessé. A másik elképzelés viszont a rugalmasságot és az egyes területek eltérő hagyományaihoz való igazodást támogatta. A szerb pártok zöme az előbbi, míg a horvát és szlovén pártok inkább az utóbbit támogatták. Az 1920-as években nem sikerült eldönteni, hogy mely irányzatot kövesse az új állam. Ennek feltehetően köze volt ahhoz, hogy ebben az évtizedben az oktatáspolitikai súlya csekély volt. Ezt mutatja, hogy például az első országos oktatási programot csak 1927-ben fogadták el. De beszédes az is, hogy 1918 és 1929 között a szerb–horvát–szlovén állam 24 kormányának 10 oktatási minisztere volt, akik 27-szer váltották egymást. Igaz, ebben nagyon jelentős változás az 1930-as években sem volt, mikor 11 politikus állt a tárca élén.¹⁰ Viszont végül az 1920-as évek végére a centralizációs intézkedések nyertek teret, melyben feltehetően szerepe volt Sándor

⁷ Bíró László (2003): Oktatáspolitikai és regionális különbségek egy 1918-ban létrejött államban. In: *Világtörténet*, XXV. évf. 2. sz. 3–35. 17.

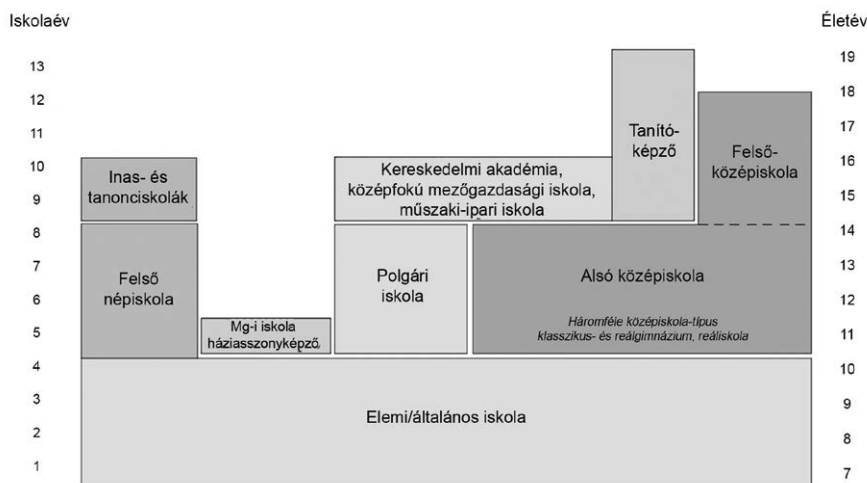
⁸ Uo. 3–4.

⁹ Uo. 10.

¹⁰ Uo. 11–12.

királynak (1929–1934), aki a nemzeti egység megteremtésének kulcsát az oktatástól remélte. Trónra kerülését követően fogadták el elsőként a középiskolai törvényt (1929. augusztus 31.), a népiskolai törvényt (1929. december 5.), valamint az egyetemi törvényt (1930. június 28.). Ezek a törvények Jugoszlávia-szerte egységesítették az oktatási rendszert,¹¹ amely a Horvát Bánság 1939-es létrejöttéig tartott, és amely ideológiai változásokat eredményezett.¹² Az egységesítésnek köszönhetően viszont a területi különbségek megszűntek, és a következő intézményi struktúra jött létre: Az iskolai képzés 7 évesen kezdődött, az elemi oktatásban részesülő diákok 10–11 éves korukban különböző utat választhattak: mehetek például különösebb végzettséget nem adó mezőgazdasági iskolába, a leányok háziasszonyképzőbe. Jelentkezhetek polgári iskolába, vagy beiratkozhattak alsó középiskolába. Jugoszláviában nem jött létre ebben az időszakban egységes gimnázium, így klasszikus vagy reálgimnáziumba, illetve reáliskolába iratkozhattak be a tanulók.¹³

1. ábra. *A jugoszláv iskolák rendszere közoktatási szinten a két világháború között*

Forrás: Saját szerkesztés

A magyarországi oktatási hálózat viszont egységes volt, valamint abban is jelentős különbség mutatkozott a szerb–horvát–szlovén államhoz képest, hogy az oktatáspolitikai egészen más helyzetben volt a korszakban. Jól mutatja a két ország oktatáspolitikája közti különbséget, hogy mind az 1920-as évek, mind az 1930-as évek legjelentősebb oktatáspolitikai döntései csupán egy-egy személy nevéhez kötődnek. Hasonlóság

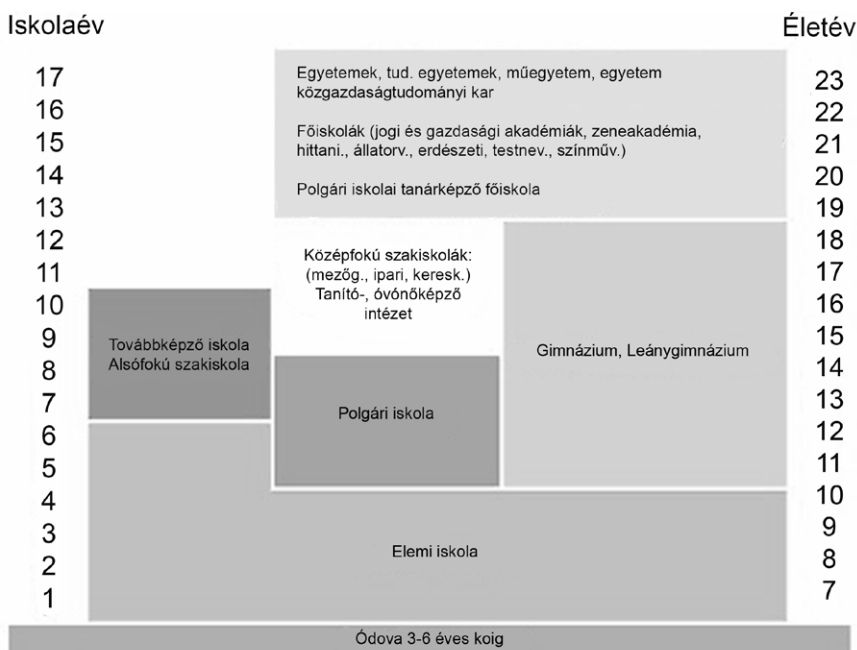
¹¹ Uo. 15–17.

¹² Uo. 20.

¹³ Uo. 17.

ugyanakkor, hogy magyar területen is egy erős centralizációs folyamat kezdődött. Ennek célja a nemzetté nevelés volt. Igaz, ez nem jelentett például intézménystrukturális változást (leszámítva talán az egységes gimnázium megteremtését). Alapvetően a korszakban mindvégig a hagyományokon alapuló oktatási struktúra volt a jellemző: 6 éves kor fölött kezdődő népiskolai oktatás, amely jellemzően 4 osztályos volt. Ezt követően kerülhettek a gyermekek 10 éves kortól gimnáziumba vagy polgári iskolába. A gimnázium 10–18 éves korig tartó intézmény volt, melynek érettségivel történő befejezése feljogosított a felsőfokú tanulmányok megkezdésére. Másik lehetőséget a polgári iskolában történő továbbtanulás jelentette, melyből a középfokú szakiskolákba és a tanítói képzésbe lehetett bekapcsolódni.¹⁴

2. ábra. A magyar iskolák rendszere 1935-ben¹⁵

Forrás: lásd: 14. lábjegyzet

¹⁴ Pukánszky Béla – Németh András (1996): *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. <http://www.mek.oszk.hu/01800/01893/html/index.html> (letöltés dátuma: 2020. 01. 11.).

¹⁵ Pukánszky – Németh: i. m.

Jugoszlávizmus és hazafias nevelés

Ahogy már arról szó volt, Sándor király koronázását követően felerősödött az unitarizmus. A meggyilkolása után viszont a különböző nemzetiségek már a nagyszerb törekvéseket látták az egységesítésben. Ez felszínre hozta a politikai és gazdasági problémákat is. Emiatt a kormányzat fokozta a befolyását az oktatáson, megpróbált minden más szereplőt kiszorítani, és a nevelésben minél jobban megerősíteni a jugoszlávizmust. Ennek eszközeként például a jugoszláviai oktatási rendszerben is voltak a hazai gyakorlathoz hasonlóan ún. nemzeti tantárgyak: a nemzeti nyelv, a földrajz, illetve a történelem. Ezek szerepe a nemzettudat megerősítése, valamint az egységes jugoszláv mítosz megteremtése volt. Ennek megfelelően például a különböző tankönyvek a középkori történelem bemutatása során a korabeli délszláv államokat jugoszláv államokként ismertették, illetve létrehoztak egy jugoszláv panteont. Túlnyomó részük szerb történelmi szereplő volt (pl. Szent Száva, Lázár fejedelem, Karadjordje stb.). De hasonló példa, hogy földrajzórán olyan földrajzi tagolást tanítottak a gyermekeknek (pl. a folyók vonalát követve), amellyel elkendőzték az állam heterogenitását.¹⁶

Ez a folyamat részben hasonló ahhoz, ami idehaza is megvalósult. A nemzeti nevelés, különösen az 1930-as évekre, olyan formát öltött, amelyből bizonyos csoportok kiszorításra kerültek. Ez viszont idehaza főként társadalmi csoportokra vonatkozott, de nem volt mentes etnikai (beleértve a zsidóságot is) csoportok ellen irányuló elképzelésektől sem. Ez a nemzeti nevelés pedig közvetlenül megjelent az oktatásban, például a kimondottan nevelési céllal létrehozott osztályfőnöki órában.¹⁷ De más tantárgyak is célul tűzték ki a nemzeti nevelést, követve a korábbi évtizedben is betöltött funkcióikat. A történelem tantárgy tanítása során túlsúlyba került a magyar történelem oktatása,¹⁸ valamint kiemelték olyan történelmi alakokat, akiket alkalmasnak tartottak a nagyhatalmi mentalitás kialakítására.¹⁹ A földrajzoktatásban szintén nagyobb volt a súlya a nemzeti földrajznak: viszont a cél itt épp az volt, hogy a történelmi Magyarország földrajzi határainak keressenek akár gyakorlati jelentőséget.²⁰

¹⁶ Bíró: i. m. 18–19.

¹⁷ Nagy Péter Tibor (1992): *A magyar oktatás második államosítása*. Educatio, Budapest. 124–125.

¹⁸ Nagy: i. m. 133.

¹⁹ Uo. 130.

²⁰ Uo. 134–135.

Nemzetiségi oktatás

A nemzetiségi tanulók számára volt lehetőség nemzetiségi oktatásban részt venni, viszont csak korlátozott mértékben. Már 1918-tól kezdve törekedett arra a létrejövő állam, hogy visszaszorítsa a magyar nyelvű oktatást. Első intézkedésként a magyar nyelvű oktatást megszüntették azokban az iskolákban, ahol a magyarok kisebbségben voltak. 1919-ben pedig a magyar középiskolák visszaszorítását tervezték. Végül is e folyamat eredményeként megszüntettek minden nem délszláv nyelvű reálisiskolát, ahol volt hasonló szerb iskola, szinte valamennyi magyar nyelvű szakiskolát, valamint a zombori és újvidéki gimnáziumok felsőbb osztályaiban is megszűnt a magyar nyelvű oktatás.²¹ A középfokú intézmények leépítése mellett népiskolai szinten is ellehetetlenítették a nemzetiségi oktatást. A békeszerződések és az 1921-ben elfogadott vidovdáni alkotmány értelmében bár biztosítani kellett a törvényeknek megfelelő nemzetiségi oktatást, az ezt szabályzó törvény csak 1929-ben született meg.²² Ez az anyanyelvű oktatásra csak az első négy elemi osztályban biztosított lehetőséget, ezt követően pedig már csak az anyanyelv és a hittan tantárgyak tanulására volt lehetőség anyanyelven.²³ Ez persze érdeemben nem javította a nemzetiségi tanulók valódi anyanyelvi tanulási lehetőségeit. Egyfelől nem állt rendelkezésre megfelelő tanerő és intézmény a nemzetiségi oktatáshoz. Hiába nyílt például Belgrádban egy magyar nyelvű tanítóképző, tanítóból nagy volt a hiány, ráadásul csupán 13 tanító végzett itt összesen.²⁴ Vagyis tömeges nemzetiségi népiskola-alapításra nem kerülhetett sor. Ezzel együtt az intézmények létrejöttét is igyekeztek megnehezíteni, például kisebbségi osztály indításához harminc főre volt szükség.²⁵ Másfelől nem voltak nemzetiségi tankönyvek, csak a tankönyvek lefordítására került sor. Harmadrészt sok nemzetiségi tanulónak nem is volt lehetősége részt venni kisebbségi oktatásban (ezzel az anyanyelvi készségük fejlődését is hátráltatták, mely a magyar oktatási rendszerben értelemszerűen nehézséget jelenthetett), mert igyekeztek minél jobban akadályozni a nemzetiségi oktatást. Ilyen akadályozó tényező volt például a névelmezés: ha szláv hangzású neve volt egy ma-

²¹ Dévavári Zoltán (2018): Oktatáspolitikai a Délvidéken – a magyar iskolarendszer leépítése és felszámolása az impériumváltás első szakaszában (1918-1925). In: *Történelemtanítás*, LIII. évf. 3–4. sz. <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2018/11/devavari-zoltan-oktataspolitika-a-delvideken-a-magyar-iskolarendszer-leepitese-es-felszamolasa-az-imperiumvaltas-elso-szakaszaban-1918-1925-09-03-10/> (letöltés dátuma: 2020. 06. 19.).

²² Horváth Máttyás (1997): A Jugoszláviai magyar iskolák fejlődéstörténeti vázlata a két világháború között. In: *Magyar Pedagógia*, XCVII. évf. 3–4. sz. 319–326. 321–322.

²³ Horváth: i. m. 325.

²⁴ Uo. 323–324.

²⁵ Bíró: i. m. 25.

gyar tanulónak, már jugoszlávnak tekintették, így be sem iratkozhatott kisebbségi magyar iskolába.²⁶ Nem könnyítette meg az sem a nemzetiségi gyermekek helyzetét, ha vegyes családban születtek, hiszen az 1925-ös nemzetiségi törvény értelmében ilyenkor már délszláv nemzetiségűnek számítottak, és nem járhattak nemzetiségi iskolákba.²⁷ Korabeli sajtóforrások szerint a névelemzés bevezetése miatt a magyar tanulók mintegy 2/3-a lett kizárva a nemzetiségi oktatásból.²⁸

A nemzetiségi oktatáshoz való viszonyulásban hasonlított a magyar gyakorlat a délszláv állam oktatási rendszerében látottakhoz. 1923-ban elfogadták az ún. ABC-rendszert, amely akár teljesen anyanyelvi oktatást is lehetővé tett. Ugyanakkor egy látszólag demokratikus intézkedés segítségével (a szülőknek kellett dönteniük az iskola típusáról, akiket viszont befolyásolt a település vezetése) sikerült ellehetetleníteni a nemzetiségi oktatás ügyét. Hasonlóság az is, hogy a személyi állományt sem biztosították a nemzetiségi oktatáshoz, hiszen állami nemzetiségi tanítóképző például nem működött az országban. Ami a délszláv nemzetiségi népiskolákat illeti, azokból csak 44 működött.²⁹ A délvidéki területek visszafoglalását követően pedig megkezdődött a délszláv iskolák visszaszorítása. Népiskolai szinten szinte kizárólag magyar nyelvű oktatás folyt, holott a tanulóknak csak alig fele volt magyar anyanyelvű, ahol pedig folyt is nemzetiségi oktatás, ott legfeljebb nemzetiségi tagozat indult, igaz, 1943-tól belügyminisztériumi nyomásra ebben némi változás volt tapasztalható. A középfokú oktatás szintjén még ennél is jobban visszaszorították a délszláv, illetve elsősorban szerb nyelvű oktatást. Csupán Újvidéken működött egy szerb nyelvű gimnázium, illetve szerb tannyelvű osztály egy-egy újvidéki fiú és leány polgári iskolában.³⁰

Konklúzió

A két oktatási rendszer számos hasonlóságot mutat. Ezek a hasonlóságok viszont nem feltétlenül jelentik azt, hogy azok megkönnyítették a visszafoglalt területeken élő tanulók magyarországi oktatási rendszerbe történő átlépését. Ilyen hasonlóság volt például, hogy a tananyag és néhány tantárgy egyértelműen nemzetpolitikai célokat szolgált mindkét országban. Értelemszerűen mindkét ország esetében eltérő tartalom-

²⁶ Uo. 22.

²⁷ Uo. 23–24.

²⁸ Dévavári: i. m.

²⁹ Eiler Ferenc (2018): Magyarország nemzetiségpolitikája a két világháború között (1918–1938). In: *Kisebbségkutatás*, XXVII. évf. 2–3. sz. 40–67. 54–56.

³⁰ A. Sajti Enikő (2004): *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok Délvidéken 1918–1947*. Napvilág Kiadó, Budapest. 244–246.

mal. Ez a törekvés egyébként nem meglepő egyik ország részéről sem. A korszakban Európa-szerte bevett gyakorlat volt a közös kultúrát, közös nyelvet az állam és a társadalom kapcsolatának megerősítésére használni az oktatásban. Természetesen abban vannak különbségek, hogy az egyes országokban ez inkább valamilyen társadalmi konszenzust vagy épp inkább bizonyos csoportok kiszorítását jelentette. Utóbbi jellemzően a nagyobb társadalmi problémákkal küzdő országok gyakorlata volt, akik leginkább a nemzeti érdekekre próbáltak hivatkozni.³¹ Ugyanakkor oktatásszervezési szempontból ez azt jelentette, hogy az 1941 áprilisát követően új oktatási rendszerbe került tanulóknak teljesen eltért a tudástartalma. Ráadásul pont azokban a tantárgyakban, melyek ebben a politikai kontextusban centrális tárgyakként számítottak.

A két oktatási rendszer másik hasonlósága a nemzetiségi oktatás el lehetetlenítése. Bár a jogi feltételei mindkét államban megvoltak, a gyakorlatban hasonló módon, bár részben eltérő eszközökkel igyekeztek azt a határmódosításokat követően felszámolni, illetve visszaszorítani. Ez a hasonlóság szintén az oktatásszervezést nehezítette meg a terület országváltását követően. Egyfelől itt is megjelenik az eltérő tartalom, illetve ami ennél is fontosabb lehet, a nyelvismeret megléte, pontosabban annak hiánya.

A harmadik hasonlóság az oktatás szerkezetében található, és valószínűleg ez az egyetlen pont, amely megkönnyíthette a tanulók oktatási rendszereken való átlépését. Mindkét oktatási rendszer alapvetően hasonló intézményi struktúrával és életkor szerinti tagoltsággal rendelkezett. Ez megkönnyíthette a különböző képzési szintek megfeleltetését, a tanulók továbbhaladását.

A továbbtanulás kérdésének megoldása 1941-et követően

A Délvidék visszafoglalását követően az imént bemutatott problémákra a magyar kormányzat igyekezett reflektálni. Ennek megfelelően rendelkeztek arról is, hogy miként iratkozhatnak be a 10 éves, elemi iskola első négy osztályát elvégzett tanulók polgári iskolába, valamint gimnáziumba. Ezt a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 57.500/1941. V. K. M. számú, a visszafoglalt délvidéki területen működő közép-, közép-fokú és szakiskolák megnyitása tárgyában című rendelete szabályozta. 1. §-a szerint azok a tanulók, akik visszafoglalt területen éltek és visszafoglalt terület iskolájába akartak beiratkozni, ezt gond nélkül megtehették. Azok a tanulók viszont, akik a visszafoglalt területen éltek és jugoszláviai oktatási intézményben végezték elemi iskolájukat, csak különbözőze-

³¹ Nagy: i. m. 124.

ti magánvizsgát követően nyerhettek felvételt az 1941 előtti anyaországi iskolába.³²

A kormányzat hamarosan megszervezte a visszafoglalt területek oktatásügyi igazgatását.³³ Ez tovább segíthette az erősen centralizált oktatáspolitikai közegben például a továbbtanulási kérdések megoldását. Ezt látni is fogjuk abból, hogy a kérdéses ügyekkel kapcsolatosan a mohácsi iskolaigazgató folyamatosan kapcsolatban volt a pécsi tankerület királyi főigazgatójával.

Elsőre tehát úgy tűnik, hogy a visszafoglalt délvidéki területek diákjai viszonylag egyszerűen, csupán egy különbözeti vizsga segítségével jelentkezhetek egykori anyaországi iskolába, így például a Mohácsi Városi Gimnáziumba. A konkrét esetek föltárása során azonban látni fogjuk, hogy a helyzet mégsem volt ilyen egyszerű, a diákok továbbtanulásával kapcsolatos álláspontok folyamatosan változtak.

---

³² A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 57.500/1941. V. K. M. rendelet, 1. §.

³³ Uo. 1–3. §.

MESÉLŐ FÉNYKÉPEK

Szlatki Erazmus nyomában

Szabó Andrea

*„Egy fénykép nem csupán kép
(mint ahogy a festmény is kép), nem csupán
a valóság értelmezése, hanem nyom is,
a valóság közvetlen lenyomata,
akár a lábnyom vagy a halotti maszk.”
Susan Sontag¹*

Összefoglaló:

Jelen tanulmányom két, számomra legkedvesebb terület, a fotográfia és a történelem összefonódásából született. Anyai ági nagyszüleim halála után a ránk maradt tárgyak között 2019-ben az egyik elrejtett dobozból előkerült régi felvételen egy teljesen ismeretlen férfi szerepelt, kinek létezéséről családukban addig senki sem tudott. Neve alapján néhai nagyapám – kihez vérségi rokonság nem köt – egyik felmenője lehetett. Kutatásom kiindulópontja ennyi volt tehát. Egy név és egy beosztás: Szlatki Erazmus, felügyelő. Végzett fotográfusként mindig is rajongtam az archaikus és analóg felvételi technikák iránt, és a korabeli műtermi fotográfiákról számos szakirodalmat elolvasva igyekeztem minden fellelt részletet felhasználva megírni Szlatki Erazmus történetét, csupán a róla készült fotográfiák – és az azokon szereplő apró információk – alapján.

Kulcsszavak: fotográfia, csendőrség, családfakutatás, történelem, 20. század

Abstract:

My present study is born out of the combination of two favored fields of mine, namely photography and history. After the death of my maternal grandparents, among the things left to us was a hidden box in which in 2019 I found an old photo of a totally unknown man about whose existence nobody knew. Judging by his name he could have been an ancestor of my late grandfather's, though between us is no blood relationship. This was the starting point for my research. One name and one position: Erazmus Szlatki, supervisor.

As a professional photographer, I have always been fond of archaic and analogue photographic techniques, so having read the literature about

¹ <https://www.citatum.hu/szo/f%E9nyk%E9p> (letöltés dátuma: 2020. 04. 23.).

the contemporary studio photographs of that time, I intended to write the story of Erasmus Szlatki using every detail found, based on merely the photos of him and the pieces of little information written on them.

Keywords: Photography, gendarmery, genealogy, history, 20th Century

A fotográfia születése hosszú folyamatának első írásos forrásai egészen a 9. századig vezethetők vissza – az arab Ibn al-Hajszam *Opticae Thesaurus* című munkájában a camera obscuráról írt feljegyzéseiig –, amikor a fény és természetének tanulmányozása során igyekeztek megfejtetni titkait. A látvány képeinek rögzítésére tett elsőpróbálkozások és sorozatos kudarcok után a 19. században számos közel azonos idejű felfedezés versengett egymással. Végül a Francia Tudományos és Képzőművészeti Akadémia együttes ülésén a dagerrotípia eljárása ismertetésének dátuma, 1839. augusztus 19. lett a fotográfia megszületésének hivatalos dátuma.² Végzett fotográfusként mindig is érdekelték az archaikus fotóeljárások, amelyek közül sok korai eljárást kipróbálhattam és használok mind a mai napig, legyen az üveglemezes nedves eljárás – kollódium- vagy ciano- és argentotípia.³

Egy-egy fénykép a személyes emlékek megőrzésén túl számos el nem mondott történetet is rejthet magában. Jelen tanulmányom egy „családfakutatás”, amelynek nélkülözhetetlen eleme a fotográfia. Sokszor a fotóknak és a talán észre sem vett családi emlékeknek, tárgyaknak nem is tulajdonítunk akkora jelentőséget, amíg az utolsó ember el nem távozik az élők sorából, aki még részletesen be tudott volna számolni az adott képen szereplőkről, a tárgyak jelentőségéről, a hozzájuk kötődő emlékekről.

Anyai nagyapám és nagymamám halála után hagyatékukban véletlenül fellelt felvételek alapján igyekeztem feltárni a családom egyik – *nem vérségi rokonságban álló* –, eddig mindenki számára teljesen ismeretlen tagjának életútját. Kezdetben egyetlen kopott fénykép volt a kiindulási pont, amely érdeklődésem középpontjába került, és ez a vizsgálódás teljesen új megvilágításba helyezte számomra a családfakutatást. Mivel anyai nagymamám harmadik házasa révén kerültem kapcsolatba a kutatott személlyel, a hagyományos családfakutatás, a bizonyítható vérrokonság – születési anyakönyvi kivonatok és a korábbi dokumentációk) hiánya miatt – sajnos elmaradt. Ennek ellenére, három további fellelt, kutatásaim

² A fotográfiai eljárások közötti vetélkedésben számos sikeres próbálkozás is történt, ezek közül említésre méltó Joseph Nicéphore Niépce, Hippolyte Bayard és William Henry Fox Talbot eljárásai, akik Louis-Jacques-Mandé Daguerre-rel párhuzamosan értek el sikeres, képrögzítéssel kapcsolatos eredményeket.

³ Az archaikus technikákról szóló hazai kiadású e téren legátfogóbb könyv Kincses Károly (2009): *Hogyan (ne) bánjunk (el) régi fényképeinkkel. Amit a régi fényképekről tudni kell.* Magyar Fotográfiai Múzeum, Kecskemét.

szerint 20. század elején készült fényképfelvétel és egyetlen ceruzával írt zárt levelezőlap birtokában igyekeztem kideríteni mindent, amire ilyen körülmények között lehetőségem nyílt. A kutatásban a történelmi segédtudományok számos ágát hívtam segítségül – epigráfia, ikonográfia, insigniológia, irattan – a fotókból kinyerhető információk elemzéséhez és feldolgozásához. Az érintett korszak a 19. század utolsó harmada és a 20. század első fele.⁴ Mivel már nincs leszármazó, sajnos nincs lehetőségem kérdezni, a rendelkezésre álló dokumentumokat „faggatom” hát tovább: a fényképeket.

Jómagam mindig is érdeklődtem a történelem és a régi korok emlékei iránt. Apai dédszülöm – Stemler Ferenc – a 20. század elején komornyikként szabadidejében még üveglapos negatívokra, később pedig szárazlemezes eljárással fotózva örökítette meg többek között az erdélyi bevonulást is. 2010 májusában a fotózás felé fordult az érdeklődésem. A korábban felfedezett családi képgyűjtemény eszmei értékéről addig még csak fogalmam sem volt, és édesapám hozzáértésének volt köszönhető, hogy néhány darabja máig is épségben – s most már a birtokomban – van. Nagyon sok régi családi felvétel pedig már múzeumi gyűjtemény része,⁵ így bár konkrét kötődés nélkül, de az utókor számára bizonyosan elérhető lesz a további évtizedekben is, megfelelő konzerválási eljárások révén. Mivel időközben hivatásos fotográfusi végzettséget is szereztem, tanulmányaim során egyre nagyobb rálátásom lett a fotótörténeti eljárásokra és az egyes korszakokra jellemző képalkotási stílusokra.

Egyes fotók alatt vagy hátoldalán ceruzával írt kézi jegyzetek is találhatóak, a kor szokása szerint emlékül küldött képeslapok hordozta fotók esetén a helyszín és a címzett is egyértelműen megállapítható, ha azt a rajtuk lévő kézírás olvashatósága engedi. Sok fénykép esetén a fotográfus műhelye vagy monogramja, vezetéknéve az, ami az egyetlen kiindulópont a körülmények meghatározásához, de sokszor segítségünkre van a korszak megállapításához az öltözék és a hajviselet is.

A gyarapodó családi fotó-kincstár és a számos bolhapiaci kincskeresés után vásárolt régi felvétel egyre inkább visszaterelt a történelemhez, és eddigi tudásom gyarapítva próbáltam a fényképek alapján a lehető leghitelesebb és legpontosabb összefoglalóját adni azoknak a történeteknek, amelyeket az egyes fényképeken keresztül sikerült összegyűjtenem. Egyúttal remélem, hogy a képeken szereplő személyek emlékét is sikerül

⁴ A tanulmányban számos esetben – éppen a dokumentációk hiánya miatt – csak hozzávetőleges és becslést adtam megállapítani, és bizonyosan további pontosítása lesz szükség, amennyiben a kutatást tudományos keretek között lesz lehetőségem elmélyíteni. Egyes feltételezéseim természetesen csak a rendelkezésre álló információk alapján születtek, hipotézisek, nem tartom őket megkérdőjelezhetetlennek.

⁵ Édesapám felajánlása révén a Magyar Nemzeti Múzeum fotótárában dédnagypapám számos üvegnegatívja szerepel a II. világháború korszakából.

ezáltal még hosszú-hosszú ideig megőriznem, így ők is kicsit tovább élnek majd az emlékezetünkben. A sok fénykép és történet közül most azt az egyet választottam tanulmányom témájául, amelyhez vérségi kötelék nem köt. Szlatki Erazmus⁶ rejtélyes történetét, a fényképein keresztül.⁷

1. kép. Szlatki/Szlatky Paula gyermekként Josef Ederer ottendorfi fotográfus műtermében, az 1900-as évek elején, 1 éves kora körül. Celloidin-eljárás. Teljes méret: 6,7 x 10,8 cm

Forrás: A szerző saját tulajdona

Az első nyomok

Nagyapámhoz, Szlatky Lászlóhoz (született: 1934. augusztus 14-én, Kaposváron, meghalt: Budapest, 2013. május 11-én) nem köt vérségi rokonság. Nagymamám, Szlatkyné Kálmán Mária harmadik, élete végéig tartó házassága révén kerültem vele kapcsolatba. Korábbi házasságából

⁶ Nevét a következő formákban találtam meg: Szlatki, Szlatky, illetve Erazmus, Eraszmus és Erezmus. A tanulmányban következetesen Szlatki Erazmusként hivatkozok rá. Nagyapámnál, aki szintén mindkét névalakot használta, a Szlatkyt használom.

⁷ Szlatki Erazmus és néhai mostohanagypapám, Szlatky László közötti rokonsági fok az eddigi kutatásaim szerint nagyapa-unoka viszony lehetett.

egy gyermeke született. Fiatal éveiről sok adat nem maradt ránk. Somogy megyében élt a család, ő maga lakatosnak tanult, majd az 1950-es évek elején osztályvezető lett, illetve honvédségi keretek között a Gödöllői Gépgyárban dolgozott, szintén osztályvezetőként. Ebből a beosztásból nyugdíjazták, alezredesi rangban, majd később kitüntetéssel nyugalmazott ezredessé léptették elő. Nevéhez kötődik a „Vöcsi”⁸ nevű rakodógép fékberendezésének tervezése. Sírja a Rákospalotai temetőben van, felesége, annak szülei és testvére mellett. Hagyatékának feldolgozása sajnos nem várt akadályokba ütközött, nagyon sok papír, irat, fontos dokumentum megsemmisült a halálakor, így a szüleivel kapcsolatosan, illetve gyermekévei tekintetében még nagyon sok felkutatni való áll előtttem, amennyiben erre lehetőségem adódik. Szerencsés tény azonban, hogy

2. kép. Szlatky László (1934–2013). Korabeli felvétel. Teljes méret: 8,7 x 13,5 cm

Forrás: A szerző tulajdona

⁸ Vörös Csillag Traktorgyár önjáró forgógémes rakodógép.

a családi fotók között egy, név alapján egyértelműen beazonosítható, ugyanakkor eddig ismeretlen felmenőjére bukkantam. Ennek köszönhetően (egy név és egy titulus alapján) el tudtam indulni azon az érdekes és közel sem egyszerű úton, amely révén igyekeztem megtudni mindent, amit jelen körülmények között lehetséges. Egy olyan történetet, amelyet átszőtt a világháború, az egymást váltó rendszerek, a hatalmi harcok, és amelyben egyáltalán nem volt egyszerű élni és dolgozni. Nagypám édesanyja, Sztatki Paula családnevét kapta születése után – ahogyan László fiútestvére is –, ennek oka számomra még ismeretlen, valószínűsítem, hogy mindkét gyermeke házasságon kívül születhetett, de ennek pontos felderítése még várat magára. A Sztatki Pauláról fennmaradt két kép közül az első fényképet (1. kép) készítő fotográfus – Josef Erderer – működéséről egy korabeli biciklis klub albumán keresztül szereztem több információt.⁹

A fotográfust egyébként az I. világháború után eltűntként tartották nyilván. Interneten fellelhető fotográfiái szerint 1929-ig tevékenykedett műtermében. A Sagen.at nevű, fotográfiákkal foglalkozó ausztriai oldal összegyűjtötte a területen tevékenykedő korabeli fotográfusokról szóló információkat. Josef Erdererről a következőket írják: *„Josef Ederer betreibt Ateliers in Oed bei Ottendorf (1903 bis 1926) und Gleisdorf (1912 – 1929).”* Tehát fotóműtermet működtetett Ottendorfban 1903 és 1926 között, valamint Gleisdorfban 1912 és 1929 között.

Az egyik fényképfelvételen szereplő név és titulus – Sztatki Erazmus, felügyelő – volt tehát az első kiindulási pont, amely a csendőrséghez vezetett el.

„Édesmama” – 1912

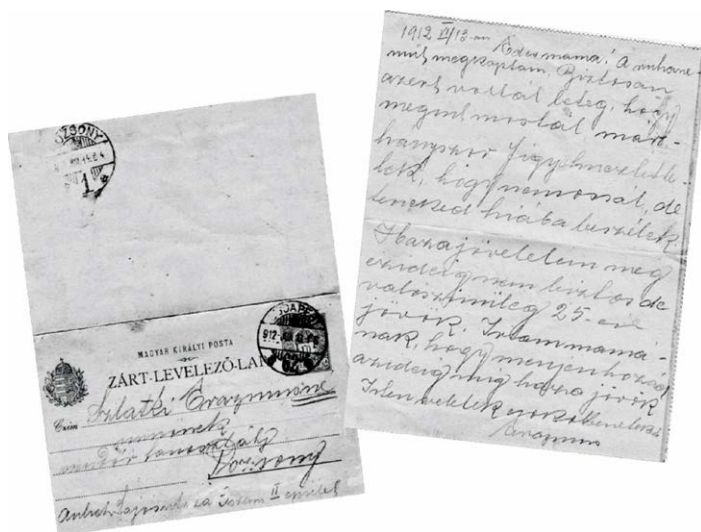
Egy levél, zárt levelezőlap, amelyet Budapesten adtak fel, és amely másnap meg is érkezett Pozsonyba. Címzettje Sztatki (!) Erazmusné, feladója Sztatki Erazmus, aki éppen 1912. június 13-án ragadott ceruzát és köszöntö meg a frissen mosott ruhát *Édesmamának*.

A levelet a Magyar Királyi Posta kézbesítette, igen gyorsan. A cím: Pozsony, Aulich Lajos utca 3. II. Épület, Csendőr Tanosztály.

⁹ <http://www.sagen.at/fotos/showphoto.php/photo/51092> (letöltés dátuma: 2020. 04. 23.).

3. kép. Levél 1912-ből.

Forrás: A szerző saját felvétele és tulajdona

A levél szövege pedig a következő:

„1912. VI/13-án

Édesmama!

A ruhaneműt megkaptam. Biztosan azért voltál beteg, hogy megint mostál, már hányszor figyelmeztettelek, hogy ne mossál, de teneked hiába beszéltek.

Hazajövetelem még ezideig nem biztos, de valószínűleg 25-én jövök. Írtam mamának, hogy menjen hozzád, azideig még haza jövök.

Isten veletek

Csókol Benneteket Erazmus”

A levél dátumából és tartalmából következtetve Erazmus valószínűleg a feleségének írta a fenti sorokat – erre utal talán a tegező forma is, mivel édesanyját valószínűleg inkább magázta, bár a házastársak között sem volt ez ritka –, mert az utolsó sorban szereplő Mama valószínűleg az édesanyja lehetett, akit megkért, hogy látogassa meg feleségét, aki hazatérteig valószínűleg kislányukkal együtt tartózkodott otthon. (A 2. képen szereplő, megközelítőleg egyéves kislány Szlatki Paula, akiről a felvétel a fotográfus működési idejét tekintve 1903. után készülhetett.) Amennyiben helytálló ez a feltételezés, és a csendőrségi szabályzatnak megfelelően Szlatki Erazmus a 20. életévét betöltve, még nőtlenül állt szolgálatba, legkorábban 1904 körül, hiszen 1905-ben neve már szerepel a csendőrségi zsebkönyvben is, akkor leányuk, Paula 1904 után született – születési helye ismert: Bécs –, így a felvétel is 1905 táján készülhetett róla, egyévesen.

S a levélcímről is álljon itt egy rövid ismertető Dr. Ortway Tivadar könyvéből: „Az Újváros ez új utcája a Stephánia-utat köti össze a Mély úttal. Nevét a Pozsonyban 1792-ben született Aulich Lajos híres magyar forradalmi tábornok és honvédminiszter tiszteletére kapta. Meghalt, mint nemzeti vértanú Aradon 1849. október 6-án. Ez utcában van a csendőrségi laktanya, a csendőrségi parancsnokság, a csendőrségi szakasziparancsnokság, a csendőrségi őrsparancsnokosig és a csendőrségi tanosztály parancsnokság.”¹⁰

A Magyar Királyi Csendőrség Zsebkönyve¹¹ – 1907–1918

A csendőrség (korábban zsandárság, illetve sokáig párhuzamosan futott e két megnevezése a szerveknek) Európa számos országában létező rendvédelmi szervezet volt,¹² amely katonai szabályok, elvek mentén szerveződött. Az első csendőrséget Napóleon idején hozták létre – Franciaországban 1798-ban –, mely a VII. Károly által 1429-ben felállított elit katonai testület átalakítása nyomán jött létre.¹³ Magyarországon az írott források 1834-ben használják először a csendőr szót. 1849-ben létrejött a *Császári-királyi Csendőrség*, de ennek nagy részét a kiegyezéskor (1867-ben) megszüntették. Később két szervezet jött létre: *Magyar Királyi Erdélyi Csendőrpáncsnokság*, illetve a *Magyar Királyi Horvát-szlavón Csendőrpáncsnokság*. A Magyar Királyi Csendőrpáncsnokságot 1881-ben hozták létre az erdélyi páncsnokság területén, majd az egész országra kiterjesztették. 1849 után a csendőrség a nemzeti felkelés leverésében is jelentős szerepet kapott, ezért hamar népszerűtlenné vált a lakosság körében. Ezután a betyárok elfogása lett az egyik fő feladata a szervezetnek. A szolgálati nyelv eleinte a német volt. 1881-ben a Parlament meg-

¹⁰ Dr. Ortway Tivadar (1905): *Pozsony város utcái és terei*. Wigand F.K. Könyvnyomdája, Pozsony. 12–13.

¹¹ A Magyar Királyi Csendőrség zsebkönyvei: <https://epa.oszk.hu/html/vgi/kardexlap.phtml?id=02994> (letöltés dátuma: 2020. 04. 26.).

¹² A Magyar Királyi Csendőrségről, a szervezet történetéről és működéséről a legátfogóbb munkák, amelyek alapján kutatásomat is végeztem: Csapó Csaba (1999): *A magyar királyi csendőrség története (1881–1914)*. Pannónia Könyvek, Pécs; Parádi József (2012): *A Magyar Királyi csendőrség. Az első magyar polgári, központosított, közbiztonsági őrtestület 1881–1945*. Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság, Budapest. Forró János (1993): A csendőrség története. A csendőr őrs. *Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historiae Praesidii Ordinis)*, III. évf. 4. sz. 132–151.; Kaier Ferenc (1997): Az őrs mindennapi élete. *Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historiae Praesidii Ordinis)*, VII. évf. 8. sz. 46–56.; Lévai Anita – Potó István (2009): *A magyar királyi csendőrség története*. Vagabund Kiadó, Kaposvár; Lugosi József (1993): A rendvédelmi testületek fegyverei 1868–1918. *Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historiae Praesidii Ordinis)*, III. évf. 4. sz. 152–160.

¹³ Csapó: i. m. 11.

szavazta a Magyar Királyi Csendőrség felállítását. *Az uralkodó a törvényt 1881. február 14-én szentesítette.*¹⁴ A szervezet a belügyminisztérium és a honvédelmi minisztérium hatáskörébe tartozott.

Hat csendőrkerület jött létre, Budapest kivételével: I. Kolozsvár; II. Budapest – vidéki hatáskörrel; III. Szeged; IV. Kassa; V. Pozsony; VI. Székesfehérvár.

Egy csendőrré legfeljebb 60 km² járőrterület juthatott, párban járőrözés esetén azonban ez 120 km²-t jelentett.¹⁵ 1890-ben még nyolc csendőrkerület jött létre, és megalakultak a határ menti csendőrségek is. Egy csendőr őrmester fizetése évi 2336 Korona, járásőrmesteré 2769 Korona volt a századfordulón. A tisztek ennek sokszorosát is megkeresték ezredeként, több mint 10 000 Korona volt a jövedelmük. A csendőrjelöltek, amennyiben a felvételi követelményeknek megfeleltek, 6 hetes kiképzést kaptak, amelyet 6 hónap próbacsendőrségi időszak követett. A jelentkezőt ezután véglegesítették. Gyerekes apák 100 korona családi pótlékot is kaptak, gyermekenként. A Magyar Királyi Csendőrség minden évben közreadta teljes állományát tartalmazó zsebkönyvét, tagjainak szolgálati helyével és pontos beosztásával együtt. Ez az a forrás, ahol a kutatásom alapján az első nyomot felleltem Szlatki Erazmusról, a kinevezések, leszerelések, lefokozások és jutalmak is mind-mind e zsebkönyvekben szerepelnek, ezek szolgáltak következő kutatásaim alapjául. Nagyon fontos és hasznos információt nyújtanak a felvételi szabályzatban fektetett elvárások, amelyek közvetve, de rálátást adnak arra, vajon milyen kvalitásokkal is kellett bírnia Szlatki Erazmusnak, hogy csendőr lehessen: „...honos legyen; feddhetetlen erkölcsi magaviselet és megfelelő szellemi képességek mellett tisztességes és ildomos magatartással bírjon; húsz évnél ifjabb és negyven évnél idősebb ne legyen; nőtlen vagy gyermek nélküli özvegy legyen; tökéletes hadiszolgálati képességek mellett 163 cm-nyi testmagassággal bírjon; a szolgálati magyar nyelven kívül még azon vidék nyelveinek egyikét is ismerje, melynek területén mint csendőr működni hivatva leendő és olvasni, írni és számolni tudjon.”¹⁶

A korabeli szabályzat erős ajánlást adott a csendőrök étkezésére vonatkozóan is: reggelire egy nagy adag kávé, tejet vagy kakaót ittak, vagy rántott levest, ebédre szintén leves, hús mártással, vagy hús és tészta, vacsorára pedig újfent húsfétel állt a javaslatban¹⁷. Hogy ezt a menüt a gyakorta napokon át járőröző csendőrök mennyire tudták tartani, kérdéses.

¹⁴ Uo. 23.

¹⁵ Uo. 38.

¹⁶ *Szervezeti és szolgálati utasítás a m. kir. csendőrség számára.* Pallas Kiadó, Budapest. 1887. 1025–1026. A szabályzat és a felvételi feltételek az évek, évtizedek során természetesen sokat változtak.

¹⁷ Csapó: i. m. 32.

A csendőrség az első világháború alatt már szétesőben volt, állománya jelentős részét a frontra vezényelték, sokuk hadifogságba is esett. A csendőrség tisztikarának jelentős részét 1919. március 26-ig nyugállományba helyezték, majd a korábbi személyzetet felváltották a Vörös Őrség tagjai.

Szuhahora – Első évek a csendőrségnél

Hála a csendőrségi zsebkönyveknek és a Magyar Széchényi Könyvtár digitalizált anyagának, az első fellelhető csendőri tagsága *Szlatky (sic!) Erazmusnak az 1905-ös évre datálható*. Ahogy már korábban szó volt róla, a csendőrség soraiba 20. életévét betöltött személy léphetett be. Ez majd az 1919-es évben még azzal a kikötéssel szigorodik, hogy próbacsendőrök csak azok lehettek, akik az I. világháború során a hadseregben már altiszti rendfokozatot értek el. 1919. előtt ilyen kitétel nem volt. *Szlatky Erazmus* nevével tehát az *1905-ös adatokat tartalmazó, 1906-os kiadású, Budapestén megjelentetett csendőrségi zsebkönyvben találkozhatunk először*. Ez azt jelenti, hogy ekkor vagy korábban töltötte be a 20. életévét – születési dátuma így valamikor 1880 és 1885 közöttre datálható –, nőtlen lehetett, és gyermektelen. Hivatalos szerepeltetése a könyvben azt jelzi, hogy a fél-éves próbaidő letelt, és állományba vették. Nem is akárhol. A zsebkönyv tanúsága szerint *1905-ben az V. körzet 2. szárny 2. szakaszának 223-as számú őrsében teljesített csendőrként szolgálatot a lengyel határ közelében: Suzuhahorában*. Ez a terület Árva megyében található és Mária Terézia idejében az árvai uradalom úrbéri tábláin szerepel. Lakosságának 2%-a volt 1910-ben magyar, ez pontosan 13 főt jelentett!

Vándorlás – V. körzet szolgálati helyei 1905–1924 között

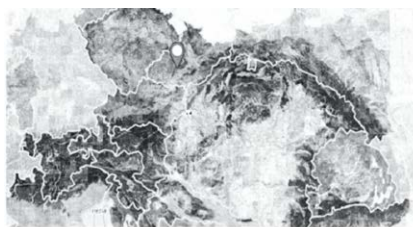
Az ötös számú körzet (Pozsony) nagyon kiterjedt területen helyezkedett el. Egészen Lengyelország határáig. 1905-től 1919-ig találunk az évkönyvekben adatot Szlatki Erazmusról (helyenként Erezmusról), aki az itteni körzet különböző szakaszaiban látott el először csendőri, majd őrsvezetői, címzetes őrmesteri, később pedig megbízott, majd 1915 januárjától járásőrmesteri feladatokat. Az évek elteltével számos helyen találjuk meg nevét a körzeten belül. Ezek pedig a következők:

- 1905–1906: 223. őrs, Suzuhahora
beosztás/rang: csendőr
- 1907: 223. őrs, Suzuhahora
beosztás/rang: őrsvezető
- 1908–1909: 50. őrs, Peredmér (Trencsén)
beosztás/rang: címzetes őrmester

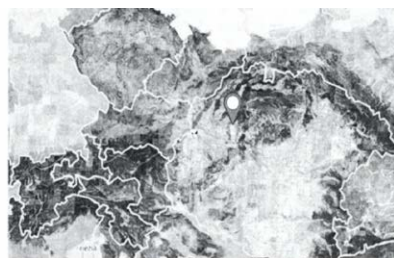
- 1910–1912: 58. őrs, Árvaváralja (Alsókubin)
beosztás/rang: járásőrmester jelölt
- 1913: 3. szakasz, Léva
beosztás/rang: Segédoktató a tanosztálynál
- 1914: V. körzet, 1. szárny: Pozsony, 2. őrs: Pozsonyligetfalva
beosztás/rang: őrmester
- 1915: 218. őrs, Lipótújvár
beosztás/rang: őrmester
1915. január 1-ével hivatalosan is kinevezték járásőrmesternek, ez az 1915-ös zsebkönyvben jelent meg, így az 1916-os zsebkönyvben szerepel ezen a rangon.
- 1916: 218. őrs, Lipótújvár
beosztás/rang: járásőrmester
- 1917: 201. őrs, Stubnyafürdő
beosztás/rang: járásőrmester
- Ebben az évben dicsérő okiratban részesítik.

„A magyar szent korona országaihoz tartozó csendőrség felügyelője által dicsérő okirattal láttattak el. V. számú csendőrkerületnél Sztatki Erazmus és Vég Pál járásőrmesterek.” (1918. évi zsebkönyv.)

4. kép. Szolgálati helyek 1908–1914.

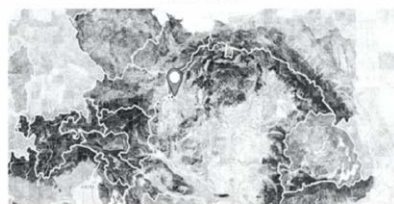
Peredmér - 1908-1909

Léva - 1913

Alsókubin - 1910-1912

Pozsonyligetfalva - 1914

Forrás: Hungaricana, <https://www.arcanum.hu/hu/mapire/>

A *Személyes Ügyek* című lap 1920. május 8-i számában¹⁸ az alábbiakat közlik:

„A magyar hadügyminiszter kinevezte a magyar belügyminiszter úrral egyetértőleg a magyar csendőrség állományába 1919. évi január hó 1-ével felügyelővé a következő vizsgázott csendőr rangosztályba nem sorolt havidíjasokat és 1. osztályú őrmestereket: Szlatki Erazmus V.”

Az 1919-es év nagy fordulatot hozott a csendőrség életében is. A tisztikar jelentős részét nyugállományba helyezték, és a csendőrség személyzetét felváltotta a Vörös Őrség, amit az év augusztusában feloszlattak. A zsebkönyvek nem jelentek meg, így sajnos ezekben az években Erazmus hollétéről nincs információnk. 1912 nyarán bizonyos, hogy Budapesten tartózkodott, mert itt adott fel levelet. Nevével az 1925-ös zsebkönyvben találkozunk legközelebb. Ettől az évtől kezdve adta ki az újrászerveződött csendőrség az évkönyveket. Innentől fogva megszüntették a vármegei parancsnokságokat, és jelentős összevonások történtek.

Mesélő fényképek

Mielőtt a képek tartalmát áttekintenénk, előtte a korszakra – tehát a XX. század első évtizedeire – jellemző fotográfiai eljárásokról szeretnék néhány szót ejteni.¹⁹ A korszak híres nagy fotográfusai – mint például Divald Károly, Balogh Rudolf, Jelfy Gyula – mellett számtalan fotográfus készítette el felvételeit az ország különböző pontjain műtermében vagy vándorfotográfusként. Működésükre rengeteg, napilapban megjelentetett hirdetésük is utal. Áraikról és a kérhető nagyítások méreteiről is tájékoztatnak. A fotográfia kezdeti „kézműves technikáit” – a meglehetősen időigényes és nagy odafigyelést kívánó nedveslemez és albumin eljárásokat – felváltó zselatinos szárazlemez korában a technika fejlődésével, a rövidebb exponálási idő révén, valamint az új felvételi és nyersanyagoknak köszönhetően szélesebb körben elterjedt a fotográfia. Az immáron nagyításra is alkalmas ezüstzselatinos előhívópapír (Solio) az 1910-es évekre elterjedt szinte mindenhol, és hosszú ideig használták ezt a fajta anyagot. Sokan akár életnagyságig is tudtak egy-egy felvételt nagyítani, a vevő kérésének megfelelően. Ez a korábbiakhoz mérten gyorsabb és ol-

¹⁸ <https://adtplus.arcanum.hu/hu/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6ICJTemVtXHUwMGU5bHllcyBcdTAwZGNneWVrIDE5MjAgIn0> (letöltés dátuma: 2020. 04. 26.).

¹⁹ Ezen a téren három, ebben a témában írott kötetet szeretnék említeni, amelyek forrásul szolgáltak: Jaslovszky Katalin – Stemlerné Balog Ilona (Szerk.): (2001): *Fénnyel írott történelem. Magyarország fotókrónikája 1845–2000*. Helikon Kiadó, Budapest. Szilági Gábor – Kardos Sándor (vál.) (1983): *Leletek a magyar fotográfia történetéből*. Képzőművészeti Kiadó, Budapest. Stemlerné Balog Ilona (2009): *Történelem és fotográfia*. Osiris Kiadó, Budapest.

csőbb felvételi eljárást jelentett, de a műtermi fotográfia még mindig nem tartozott az olcsó mulatságok közé. A fellelt felvételek többsége celloidinkép, így elmondható, hogy az új technikák népszerűsége ellenére sok helyen még az 1910-es évek után is alkalmazták a korábbi technikákat is, hiszen kizárólagos használatukhoz, főleg vidéken, hosszabb időre volt szükség. A műtermi, rendelt fényképek esetén az emberek igyekeztek – ahogyan Szlatki Erazmus képein is látjuk – legjobb ruhájukban, frissen készült frizurával és borotválkozás után, a lehető legelőnyösebben megjelenni. Az utólagos retusálás sem volt ritka – legyen szó derékkarcsúsításról vagy ékszerek utólagos képre helyezéséről. Szlatki Erazmusról készült és fennmaradt 4 felvétel közül 3 celloidin,²⁰ a legutolsó pedig – ezt a jól látható ezüstkiválás egyértelműen bizonyítja – már az újfajta felvételi eljárással készülhetett.

5. kép. Szlatki Erazmus Berze Gyula aradi fotográfus felvételén, 1910 körül.
Celloidin. Teljes méret: 6,8 x 11 cm

Forrás: A szerző tulajdona

²⁰ Az eljárásról bővebben: Kincses: i. m. 86–87.

A korai képek egyikén retusálás nyomai láthatóak a hajon, szemeken, valamint a bajszon. Mivel a felvételhez használt anyag másképp „öregszik”, mint a retusálásra használt – vélhetőleg grafit – anyag, a kép öregedésével egy időben egyre szembeötlőbbek az esetleges későbbi javítások is.

Szlatki Erazmus szolgálati helyeit időrendi sorrendbe állítva, igyekeztem a róla talált képek alapján további információkat szerezni. Ebben a képek készítőjének működési helye és ideje, valamint az általa használt technika és a képeken fellelhető további fontos információk voltak segítségemre. Természetesen a képek pontos keletkezési idejét meghatározni ilyen úton nem lehet, minden esetben igyekeztem egy hiteles évtizedet megállapítani.²¹ Vélhetőleg időbeli sorrendben az első felvétel (5. kép) Berze Gyula aradi műtermében készült celloidinkép.

Amit e kép készítőjéről röviden tudni lehet, az egy 1910-ben kiadott körözüény: „Valamennyi főszolgabíró és polgármester urnák, továbbá a községi előljáráóságoknak. Trencsén vármegye alispánjának f. é. 740. sz. átiratát nyomozás és eredmény esetén a megkereső hatóságnak közvetlen értesítése végett közlöm. Az 1891. évi Zayugrócz községi születésű Bercze István népfelkelő illetőség megállapítási ügyéből kifolyólag felkérem, hogy nevezettnek ismeretlen helyen tartózkodó atya Berze Gyula fényképészt törvényhatósága területén nyomoztatni, feltalálása esetén illetőségi viszonyába vonatkozólag tüzetesen kihallgattatni, s az eredményről 60 napon belül értesíteni szíveskedjék. Nemleges értesítés mellőzendő.²² Budapesten, 1910. évi február hó 8-án. Fazekas alispán”

A fentiek fényében feltételezhető, hogy a kép 1910 előtt készülhetett. Mivel Erazmus csendőrségi szolgálatba lépése is 1905 körülre tehető és vélelmezhető rokona, Szlatki Pál is Erdélyből származik, és első szolgálatait a déli határon töltötte, az aradi kép elkészülte nem annyira meglepő. Ezen a képen azonban már egyértelműen a három celluloidcsillag jelzi csendőr őrmesteri rangját, valamint egy, sajnos a fénykép alapján nem megállapítható kitüntetést is visel. Így a nagyon korai éveket a kép készültének dátumaként kizárhatjuk. „1881-ben a Magyar Királyi Csendőrség felállításakor a csendőr altisztek kezdő rendfokozata, a csendőr megfelelt a haderőben a tizedesi rangnak, amely két fehér celluloid csillag volt, a csendőr őrsvezetők rendfokozata a véderőben a szakaszveze-

²¹ Ebben nagy segítségemre voltak a kasírozott képek hátoldalán a fotográfus által megszerzett minősítések is, amelyek bizonyos években voltak jellemzőek az adott fotográfusra, továbbá az általa használt fotográfiai vegyszerek és azok reklámjainak szerepelte-tése, illetve hiánya is segítségül szolgált.

²² *Pest–Pilis–Solt–Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja*, 1910. február 17. VIII. évf. 7. sz. 72. http://adtplus.arcanum.hu/hu/view/PestPilisSoltKiskunVmHivatalosLapja_1910/?query=1910.%20Berze%20Gyula%20fényképész%20körüzése&pg=79&layout=s (letöltés dátuma: 2020. 04. 23.).

tői ranggal volt azonos, amely három fehér celluloid csillagból állt, végül pedig a csendőr őrmester is három fehér celluloid csillagot viselt, de már sárga paszomány társaságában, ugyanúgy, mint a hadsereg béli őrmesterek.”²³

6. kép. Szlatki Erazmus Antoni Larisch felvételén, 1915 körül. Celloidin.
Teljes méret: 16,5 x 10,7 cm

Forrás: A szerző tulajdona

A kép a kor stílusának megfelelően kabinetportré, kartonra kasírozva, feltételezésem szerint szintén celloidin-technikával készült felvétel. (Ezüstkiválás nincs rajta.) A képen felfedezhető a retusálás nyoma is, erő-

²³ Olasz György – Parádi József – Zeidler Sándor: A magyar állami rendvédelmi testületek katonai rendfokozati rendszerei a kiegyezéstől az ezredfordulóig. Digitális kiadv. 30. http://epa.oszk.hu/02100/02176/00018/pdf/EPA02176_rendvedelem_47-50_165-174.pdf (letöltés dátuma: 2020. 04. 23.).

sen elmélyítették az arc bizonyos vonásait és a szembogarat is. A portré körül a megszokott fehér vignettálás látható, a kép éles, a retusálás nyomai sajnos ma már sokat elvesznek az eredeti látványból, de a kép készültkor valószínűleg inkább előnyösebbé tették a felvételt.

7. kép. Szlatky Erazmus felügyelő. Dimény Olivér felvétele. Teljes méret: 6,5 x 10,5 cm

Forrás: A szerző tulajdona

A Krakóban készült portré (6. kép) időrendben a következő – feltételezhetően valamelyik áthelyezés előtt, illetve közben készülhetett. Szintén kartonra kasírozott kabinetportréről van szó, az előzőnél nagyobb alakú, ezüstkiválás nélküli kép, celloidin-eljárással készült. Készítője A. (Antoni) Larisch volt, aki 1900-as évek elejétől Krakó városában dolgozott fényképészként, s akinek egyes használati tárgyai megtekinthetők a krakkói Fotográfiai Múzeum gyűjteményében. Ő írta a *Fotózási útmutató kezdőknek* című könyvet 1902-ben.

Antoni Larisch Kodak termékeket használt az 1920-as évek közepétől, kártyáinak stílusa is erősen megváltozott az 1920-as évekre, így a kép mindenképpen annak előtte készülhetett, feltételezhetően 1902 és 1925 között, szintén celloidin-technikával. A ruházat az előző képpel teljességgel megegyező, bár itt Erazmus kicsit távolabbról látható. A következő kép (7. kép) Szlatki Erazmus felügyelőt ábrázolja a rajta tintával hagyott jegyzet szerint. „A XX. század elején Tata egyik legnevesebb,

1907-től több, mint 30 éven át az 1940-es évekig tevékenykedő – fotósa Dimény Olivér volt.”²⁴

Dimény Olivér utáni keresésemben felmerült bennem a kérdés, hogy jelen kép, mely egyértelműen szolgálati igazolványként is jelentőséggel bírt, mennyire az alkalmazott fotográfia és mennyire az emlékképgyártó fotózás terméke. Szlatki Erazmus itt sem tekint közvetlenül a kamerába, tudatos és szigorú fejtartással tekintete a távolba néz.

8. kép. Szlatki Erazmus utolsó ránk maradt képe. Teljes méret: 6,3 x 10,3 cm

Forrás: A szerző tulajdona

Dimény Olivér fotóstúdiójának címe a kép kartonpapírjába nyomot-tan megtalálható: *Tata-Tóváros, Esterházy utca 30.* További vizsgálódásaim révén és a régimódi satírozós módszerrel, az igazolványon szereplő

²⁴ Somorjai József (Szerk.): *Érték a fotóban. Országos Fotótörténeti Konferencia előadásainak anyaga.* Tata, 1993. szeptember 27–28. <http://vmek.oszk.hu/09600/09631/09631.pdf> (letöltés dátuma: 2020. 04. 26.). S ha azt gondoljuk, hogy a korszakban csupán férfi fotográfusokra lelünk, íme egy további idézet ugyanebből az anyagból: „Az 1930-as években 5 jelentős és hosszú ideig működő fényképésze volt a városnak. Közülük ketten: Futó Fábiánné sz. Bóna Jolán (aki Dimény Olivér tanítványa volt) és Szabó Zsigmond Tatán, Dimény Olivér, Kaksa Rajmund és (Dimény Olivér másik tanítványa) Vasass Tiborné sz. Dosztál Gizella ugyanabban az utcában dolgoztak Tóvároson. (17.) Futó Fábiánné 51 évig, Vasass Tiborné 54 évig fotózott. A hosszú évek alatt megszámlálhatatlan felvételt készítettek. A fényképezés minden területével foglalkoztak.” Uo.

pecsétről sikerült kiderítenem, hogy a *Magyar Királyi Államvasutak* utazásra jogosító igazolványához készült, valamint a kép kartonra rögzítése is emiatt történt fém karikákkal. Az 1910-'20-as években fellelhető ilyen igazolványoknál megszokott módon a képre magára is feljegyezték a rajta szereplő nevét és betöltött pozícióját.

A kutatások során egyértelműen kiderült, egészen pontosan a csendőrségi zsebkönyvekből, hogy mikortól is felügyelő Szlatki Erazmus: 1919. évi január 1-től. Tehát ez alapján egyértelműen megállapítható, hogy a kép 1919 után készült. Az 1925-ös zsebkönyv tanúsága szerint már Igalon töltött be tiszthelyettesi pozíciót. Így elképzelhető, hogy a vasúti utazáshoz már korábban igénybe vette az igazolványt. „A tiszthelyettesek pedig egy széles és egy keskeny arany paszomány társaságában egy ezüst csillagot viseltek a gallérjukon. 1919-ben a csendőr legénységi és altiszti rangok teljes egészében elváltak a beosztásoktól abban az értelemben, hogy a rangok már nem egy adott beosztást jelöltek.”²⁵ Ez is azt valószínűsíti, hogy a kép 1919 után készülhetett.

Erazmus felügyelő utolsó képe már minden információtól mentes (8. kép), megfeketedő ezüst is jelzi korát, se a készítő, se a stúdió neve és helye, sem pedig rangja nem szerepel rajta. Mind közül ez a legkesévbé igényesen elkészített felvétel, valószínűleg működő a műtermek számának csökkenése és a vegyszerhiány is közrejátszhatott ebben. Valószínű, hogy ez az utolsó, Szlatki Erazmusról készült felvétel. A gallérján viselt 3 celluloidcsillag és csíkok a tiszthelyettesi beosztását tükrözik.

„1920-ban új rendszer lépett életbe. A csendőr barna süjtással és sárga paszománnyal három fehér celluloid csillagot viselt. A csendőr őrmesterek, csendőr törzsőrmesterek és a csendőr főtörzsőrmesterek sárga paszománnyal egy, kettő, illetve három fémcillagot kaptak. A csendőr tiszthelyettesek pedig szintén három fémcillagot viseltek oly módon, hogy a 3. Osztályú tiszthelyettesnek egy széles és egy keskeny, a 2. és 1. osztályú tiszthelyettesnek pedig egy széles mellé kettő, illetve három keskeny ezüst paszományt is kaptak.”²⁶ Ez egyértelműen – három celluloidcsillag és az egy vastag és három keskeny ezüstpaszomány – az I. osztályú tiszthelyettesi rangot bizonyítja, amely a kinevezésével és a csendőrségi zsebkönyv által is megerősítésre került.

²⁵ http://epa.oszk.hu/02100/02176/00018/pdf/EPA02176_rendvedelem_47-50_165-174.pdf (letöltés dátuma: 2020. 05. 20.).

²⁶ Olasz–Parádi–Zeidler: i. m.

Somogy megye – Az utolsó csendőri évek 1925–1926

A csendőrség a hivatalos meghatározás szerint a „közbiztonsági szolgálat teljesítésére rendelt, katonailag szervezett őrtestület”.²⁷ Hivatalosan legfőbb feladata a közrend fenntartása. Egy-egy őrmester 2-3 falu közbiztonságáért volt felelős. Amit még fontos tudnunk: a csendőrtisztek 20 év szolgálatra kötelezték el magukat, ezután minden évben meg kellett újítaniuk a szerződést. Az 1925-ös és 1926-os évek az utolsók, amikor még Szlatki Erazmus nevével (és egyáltalán a Szlatki névvel) találkozunk a csendőrségi zsebkönyvek lapjain. Ekkor már I. osztályú tiszthelyettesként a *IV. körzet (Pécs) csendőrkerületében*, Somogy megyében szolgált. Az 1922-es évben dicsérő okiratban részesítették ismét. Rangja immáron tiszthelyettes. 1926-ban a zsebkönyv I. fizetési fokozatú tiszthelyettesként említi. A IV. körzet 12. szárányában szolgál Fuchs István százados beosztottjaként, Igalon. Parádi József könyvében szerepelteti a csendőrségi fizetési beosztások szerinti illetményeit, így megállapítható, hogy az első osztályú tiszthelyettesek illetménye 1925-ben havi 75, évi 900 aranykorona volt, ehhez jött még a szolgálati időtől függő mértékű legénységi pótdíj, melynek értéke 20. évtől – ennyi időt már bizonyosan letöltött a csendőrség szolgálatában Szlatki Erazmus – havi 25, illetve évi 300 aranykorona volt.²⁸ Az 1927-es évtől valószínűleg leszerelt, vagy kényszerűen nyugdíjazták, és családja – immáron Szlatky László nagypám 1934. augusztus 14-i születése is – Somogy megyéhez köthető.²⁹ Az 1919–1925-ös évek alatti átvezénylés végleges letelepedést jelentett számára. Nevét többet sem a nyugállományú csendőrök jegyzékében, sem más dokumentumban fellelni nem tudtam, halálára vonatkozóan sem találtam információt.³⁰ Igal térségében az 1927-es évben a korábbi pozíciója a csendőrségi zsebkönyv szerint betöltetlen maradt. (Több névrokona szolgált a *II. Budapesti Körzet központi Tanosztályán*, és a pozsonyi tanosztályhoz is köthető egyetlen kézíratos levele is, amelyről a korábbiakban szó esett.)

Lehetséges rokoni szálak?

Több névrokona, illetve lehetséges, hogy közvetlen rokona is szolgált a csendőrségben, s bár mindez csak reménykedő feltételezés, meg kell je-

²⁷ *Rendvédelem-történeti Füzetek*, XIX. évf. (2010) 22. sz. http://epa.oszk.hu/02100/02176/00008/pdf/RTF_22_046-052.pdf (letöltés dátuma: 2020. 05. 20.).

²⁸ Parádi: i. m. 212.

²⁹ Honvédségi iratai tanúbizonysága szerint születési helye Kaposvár volt.

³⁰ A csendőrök nyugdíjazásával kapcsolatosan bővebben lásd Csapó: i. m. 100. skk. A kényszernyugdíjazások sem voltak ritkák.

gyezni, hogy a Szlatki/Szlatky név nem sűrűn fordult elő a zsebkönyvekben. Mivel pontos adatok nem állnak rendelkezésre születési helyét és pontos születési dátumát illetően, nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a lehetőséget, hogy az alábbiakban megnevezett személy rokona lehetett. Legfontosabbként a vele egy zsebkönyvben igen sűrűn szereplő Szlatki Pált említeném, aki a budapesti kerület 1. szakaszában járásőrmesteri rangban három gyalogos őrmester felettese volt, majd Gyömrőre és Nagyváradra is áthelyezték. 1897-ben a 169. számú őrsön, Lapusnicse-len állomásozik, *címzetes* őrmesterként. Ez neve első említése. Születési éve birtokában vélelmezhető, hogy 24 évesen állhatott először hivatásos csendőrként szolgálatba. 1898–98-ben őrsvezetőként, illetve címzetes őrmesterként találjuk meg a 169. számú mehádiai őrsön. Aki „a resiczebányai ~ munkásokkal szemben tanúsított higgadt fellépés és szolgálatban tanúsított, fáradságot nem ismerő magatartásáért” 1902-ben (!) a II. számú csendőrkerület beosztottjaként nyilvánosan megdicsértetett. 1900-ban és 1901-ben az oraviczabányai szakaszban segédoktató volt, címzetes őrmesteri rangban. Az 1917-es zsebkönyvben a nevével kapcsolatban ez áll: „A háborúban teljesített kitűnő szolgálatai elismerésül a koronás ezüst érdemkeresztet kapta az országos csendőriskola állományában.”

Érdekesség még, hogy az 1933. szeptember 22-i, pénteki *Budapesti Közlöny*³¹ első oldalának legalsó bekezdésében találkozunk utoljára a nevével, mégpedig az alábbi információval, amely születési helyéről és pontos évéről is tudósít: „A m. kir. belügyminiszter az 1933. évi 45.678. számú határozatával Szlatki Pál Szamosújvár városában 1872. évben született, róm. kath. vallásu, m. kir. nyug. csendőrtiszthelyettes, darányi lakos családi nevét »Deli« névre változtatta át.”³² Darány pedig nem máshol, mint Somogy megyében található. Ez újfent egy megerősítése talán annak, hogy rokoni kapcsolatban állhatott a két Szlatki – Erazmus és Pál – egymással. Továbbá Pál életútja és szolgálati helyei is tanúsítják, hogy a csendőr a háborúban és élete során is számos területen teljesített szolgálatot, melyek feljegyzésére és elismerésére is gyakorta sor került.

³¹ https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/BudapestiKozlony_1933_09/#_=? (letöltés dátuma: 2020. 04. 26.).

³² Sok csendőr változtatott nevet a két világháború közötti időszakban.

A kamera túloldalán

9. kép. Nagypám és édesanyja, Szlatki Paula Selmann Rezső „Elite” műtermében, Kaposváron, 1940 körül. Nyílt levelezőlap. Teljes mérete: 8,7 x 13,7 cm

Selmann Rezső
„Elite” Fotó műterme
Kaposvár, Fő utca 21.

Forrás: *Saját tulajdon*

Kis kitérőként szeretnék néhány érdekességet is megemlíteni, amellyel az érintett fotográfusok kapcsán találkoztam kutatásom során. Dimény Olivérről, Bercze Gyuláról és Antoni Larischról ejtettem már néhány szót. Azonban a konkrétan már nagypámhoz köthető, 1940-es évekből származó felvételek közül egy kiemelkedő jelentőséggel bír számomra, a fotográfus, Selmann Rezső személye miatt. A korabeli újságokból sokat megtudhatunk egyes hirdetéseiből (például, hogy német nyelvű nevelőnőt keres gyermeke számára, vagy házvezetőnő iránt érdeklődik),³³ de a *Somogyi Világosság* hasábjain közölt, vele készült 1948-as interjúból kiderült, hogy egy szerencsés véletlen folytán sikerült megmenekülnie a sachsenhauseni koncentrációs tábor fonthamisító műhelyéből. Amikor a hozzá betérő ügyfelekről kérdezik, válaszában a nemrég befejeződött háború utáni élet fájdalmas valósága is visszaköszönt. „...de előbb ruház-

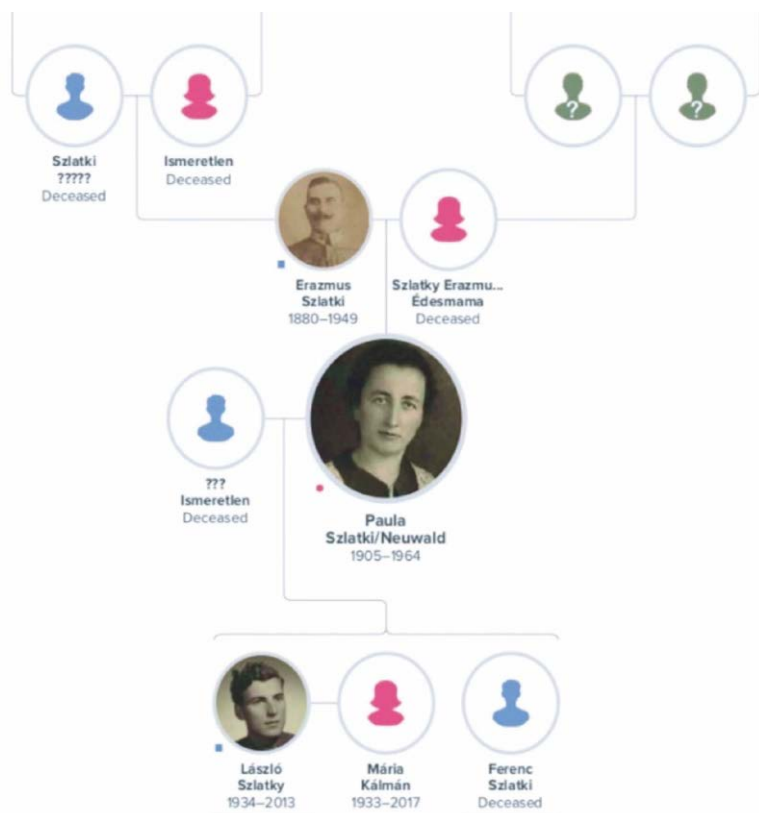
³³ „Német kisasszonyt keresek hétéves fiúhoz, ki a háztartásban segédkezik. Selmann Rezső, Kaposvár, Fő ucca 7.” 1928. február 14. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/PestiNaplo_1928_02/?query=selmann%20rezső%20Kaposvár&pg=356&layout=s (letöltés dátuma: 2020. 05. 20.).

kodni kell és előteremteni a mindennapi kenyeret, csak ezután jön a kulturának ez a szép megnyilatkozása.”³⁴

Sok fotográfus alapanyaghiányra panaszkodik ekkor, és arra, hogy az emberek egyre kevésbé engedhették meg maguknak azt, hogy felvételeket készíttessenek magukról. Többen is megjárták a frontot, és ha élve haza is kerültek, sokszor a semmiből kellett újraépíteniük az életüket.

A 9. képen látható privát képeslap – mérete és hátlapja is e funkcióját jelzi – a második világháború végéig volt igazán népszerű, de a 20. század folyamán még nagyon sokáig készítettek hasonló képeket, akkor is, amikor már nem adták postára, ahogyan ezt a képet sem.³⁵

10. kép. A feltételezett családfa a fellelt információk alapján.

Forrás: Familysearch.org

³⁴ A teljes cikket lásd: https://mandadb.hu/common/file-servlet/document/387587/default/doc_url/Somogyi_Vilgossz_3vf31sz1948februr8.pdf (letöltés dátuma: 2020. 04. 26.).

³⁵ Stemlerné: i. m. 125.

Összefoglaló

Bár kutatásom csak néhány, eddig ismeretlen fénykép alapján indult el – egyetlen név és beosztás birtokában –, igyekeztem a rendelkezésemre álló források alapján a lehető legszélesebb és legalaposabb képet alkotni egy általam nem ismert személyről. Hivatástudata kétségbevonhatatlan, s bár jelleméről, emberségéről sok mindent sajnos nem sikerült kiderítenem, annyi bizonyos, hogy nyomot hagyott a 20. század első évtizedeinek írott történelmében. Az 1900-as években kevés volt az a tisztviselő, katona és tiszthelyettesi rangot betöltött személy, akiről több fénykép és okirat készült, akit ennyi helyen, rangban megemlít a nyomtatott sajtó. Külön öröm, hogy négy különböző fénykép van a család birtokában, tekintve, hogy a fényképezkedés igenis uri mulattságnak számított annak idején, és nem kevés anyagi áldozatot kellett hozni annak, aki „elit” és jónevű fényképészekhez kívánt bejelentkezni egy-egy kabinetportré erejéig, még akkor is, amikor a fényképezés már olyan technikát használt, amely sokak számára elérhető volt. Ez a kackiás bajuszú, szigorú tekintetű, sokat megélt és tapasztalt csendőr járásőrmester, tiszthelyettes valószínűleg az én mostohanagyapám nagyapja, akinek sajnos az 1919 és 1925 közötti tevékenységéről nem maradt információ. Élete utolsó éveit Igalon tölthette, de annyi bizonyos, hogy családjá körében, Somogy megyében.³⁶ A ránk maradt fényképek alapján ezek azok az információk, amelyeket bizonyosan, írásos bizonyítékok alapján is meg tudok erősíteni. Kutatásaimnak itt nincs vége, bár a vérrokonság hiánya miatt az igali római katolikus levéltár anyagának feltérképezése és az esetlegesen fellelhető anyakönyvi és házasságlevelek felkutatása, illetve ezen munka sikeressége kérdéses. Sajnos az sem világos, hogy Erasmus kit és mikor vett nőül, és Paulán kívül milyen nemű és nevű gyermekei születtek, mikor és hol, de remélem, erre is fény derül egyszer.

³⁶ További leszármazói Mernyén laktak. Mivel sajnos vérségi leszármazást bizonyítani nem tudok, egyelőre a levéltári kutatások sem lehetségesek.

MEGEMLEKEZÉS

A POSZTMODERN BŰVÖLETÉBEN: PETHŐ BERTALAN EMLÉKEZETE¹

Hervainé Szabó Gyöngyvér

Pethő Bertalan magát orvosnak, filozófusnak és pszichológusnak tekintette. A vázlatos életrajz alapján „védett” gyermekkorra volt; „nem találkoztam olyan emberrel, aki ne ítélte volna el a háborús retorzióként ránk kényszerített kommunista rezsimet, vagy netán marxistának mondta volna magát”. E bevezető hangsúlyos eleme olyan szakterület keresése az életpályához, amely ideológiásamleges terület. A pszichiátria és orvoslás egyetemi pszichiátriai művelése mintegy 30 éve meghozta számára a szakmai világhírnevet, ami 1983–84-ben kulminált: 1983-ban a Pszichiátriai Világszövetség pszichopatológiai szekciójának vezetőség tagja lesz, 1984-ben az orvostudomány akadémiai doktora, az első pszichiáterek egyike, aki elnyerte a címet. 2001–2010 között a Kodolányi János Főiskola Posztmodernológiai Kutatóközpontjának alapító igazgatója, amelyet Kiss Endre professzorral közösen hoztak létre. 2002-től Szent-Györgyi Albert-díjas professzor. Az életpálya közbülső, hiányzó szakaszában 1984–1990 között hét éven át fizetés nélküli szabadságon volt – amely időszakra esik 1986–87-ben amerikai vendégprofesszorsága a Vanderbilt Egyetemen. Az életmű mintegy 30 tanulmánykötet és közel 400 közlemény, ám sokkal fontosabb, hogy mind a szaktudományosságban, mind a társadalomértelmezésben egy új korszak bemutatására, a régi renddel való leszámolásra, az útkeresésre és a távlatok feltárására vállalkozó gondolkodó életművéről beszélhetünk.

A pszichiáter filozófussá válása

A nyolcvanas évek társadalmi gondolkodása számos tudományterületen egy korábbi gondolkodásmód és perspektíva átgondolása, átrajzolása volt, amit paradigmaváltásnak neveztek, és ami együtt járt a szaktudo-

¹ A szöveg másodközlés. Eredeti megjelenés a Polgári Szemlében. Pethő Bertalan határjárásai címmel. Polgári Szemle, 16. évf. 1–3. szám. 2020. 392–401., DOI: 10.24307/psz.2020.0723

mányos gondolkodások újragondolásával, azok tágabb összefüggésekbe emelésével. A Pethő Bertalan által szerkesztett és bevezetővel ellátott *Pszichiátria és emberkép*² című szöveggyűjtemény már ezt a tágabb összefüggésrendszert vetíti előre. A bevezető tanulmány nyitó mondatai szerint „a pszichiátria felől közeledve, a betegség mibenlétének és a gyógyítás és a gyógyult állapot értelmének kérdése, társadalmi megközelítésben pedig az emberi lét kérdése vetődik fel. Tehát akármelyik oldalról közelítünk, végső soron lételméleti vizsgálódást kell folytatnunk.” A pszichiáter, a maga emberképének kidolgozásával lép túl konkrétan szakmájának keretein és bizonyul a humán tudomány művelőjének, a társadalom pedig az emberképek pszichiátriai tükörben mutatkozó változásaiban, torzulásaiban, jellegzetességeiben szemlélheti, hogy mit jelent az ember számára az a határhelyzet, amit pszichiátriai betegségnek nevezünk.³

A pszichiátriai tevékenység Magyarországon, ahogy a Szovjetunióban is az ötvenes évektől indulóan erősen átpolitizálttá vált. A politikai pszichiátria jelenségét érintő elemzésében Kovai Melinda tanulmánya utal a pszichiátria pavlovi átültetése, a Sántha-ügy, a Nagyasszony, az 1956-os eseményekre, és ezek történetének feldolgozása során megállapítja, hogy a magyarországi pszichiátria esetében a politika áthatotta a döntéshozatalt, ugyanakkor a szakmai zártság és hierarchikus orvostársadalom segített megőrizni bizonyos autonómiákat. A privát közegek terébe a tudományos és a szakmai nyilvánosság terei tartoztak.⁴ Mindeközben a nyugati szakmaiság fontos jellemzője volt a pszichiátrikritika fölerősödése. Ez egyrészt a pszichiátriai gyakorlat és elmélet társadalmiasodását szorgalmazta, másfelől társadalomkritikát gyakorolt a pszichológiai problémák kapcsán. A nyugati pszichiátria és a pszichiátrikritika kapcsán Pethő Bertalan olyan túlfutásokra figyelmeztet, amelyek a klinikák bezárását eredményezik, a betegek ellátás nélkül hagyását, másrészt a társadalomkritikai megközelítés elleplezi a társadalom reformjának és jobbításának igényét, az elméletek, filozófiák, kultúrák stb. csődjét, az egyetemes eszmék hitelvesztését, és a pszichiátria maga válik a társadalommanipulálók eszközévé.⁵ Az 1983. évi Pszichiátriai Világkongresszus lényegében maga is átpolitizált világkonferenciává vált, részévé vált a hidegháború alatt a Kelet–Nyugat szembenállása kérdéseinek, annak ellenére, hogy a Helsinki Egyezmény az emberi jogok szempontjából már erőteljes hatással volt a létező szocializmus országaira. Szemben a sport területével (lásd Los Angeles-i olimpia), itt a tudósoknak e szakterületen

² Pethő Bertalan orvos, filozófus, pszichológus (Vaja, 1935. október 18.). http://www.napkut.hu/naput_2004/2004_10/110.htm (letöltés dátuma: 2020. június 23.).

³ Pethő Bertalan (1986): *Pszichiátria és emberkép*. Gondolat, Budapest. 10–45.

⁴ Kovai Melinda (2001): *Politika, hatalom és tudás a Kádár-korszak pszichiátriai kórrajza-in*. PhD-dolgozat, PTE PDI Elméleti Pszichoanalízis PhD-program.

⁵ Pethő Bertalan (1986): *Pszichiátria és emberkép*. Gondolat, Budapest. 69–72.

sikerült megakadályozni a nemzeti kilépést és kimaradást a konferencia programjából. Következménye azonban az lett, hogy az ellenállást megszervezőket kizárták az akadémiai ún. TBZ kutatásokból.

Az egzisztencializmus vonzásában – fizetés nélküli szabadságon

A világkongresszus változást eredményezett Pethő Bertalan életében, aki kényszerű fizetés nélküli szabadságát töltötte hét éven át, ám az akadémiai doktori védés arra utal, hogy a szakmai szolidaritás esetében is helytálló. 1983-ban jelenik meg a Juhász Pállal közösen írt *Általános Pszichiátria* két kötete, tankönyvek sora, a *Részletes Pszichiátria* c. szöveggyűjteménye (1989), és lényegében 2019-ben záródik a sorozat a „Személyes létformák” című tanulmánnyal Kőváry Zoltán *Egzisztenciális pszichológia egykor és ma* című kötetében.⁶

A korszak nagy kérdései között az értékvilág kerül középpontba a társadalompszichológia nézőpontjából. Amerikából hazatérően 1988-ban a *Magyar Filozófiai Szemle*ben megjelent írásában megállapítja: „Egyetemesen kötelező, tájoló érték, úgy látszik nincs többé, mert magát az eszmiség és egyetemesség eszméjét csúfolta meg a történelem. Az értékek, az életvilág, az identitások vizsgálatában egyfajta globális identitás-zavarként írja le Pethő Bertalan a magyar társadalmat, amelyben az identitás sem-erőhatalom, sem a társadalom rendszere, sem az életvilág, sem az átélés tartományában nem képződik ki: az ember ekkor nem talál sem eszméket, sem technikai-tudományos és termelési szempontból értelmes célokat, sem szerepeket, sem önmagát hitelesítő érveket, hitet, érzéseket.”⁷ A *Szemle* e számának cikkeit érdemes számba venni: megjelennek benne a nyugati tudományosság kérdései, a mesterséges intelligencia okozta kihívások és a marxista politikaelmélet könyveit méltató recenziók. I. D. Yalom 1980-ban megjelent kötetében, az *Egzisztenciális pszichoterápiában* az értelemnélküliség, a létezés problémája, a lét értelmének elvesztése, az élet értelme és az értékek leírásai egyértelműen Pethő Bertalan egzisztencialista nézőpontjának meglétét erősítik. E tanulmánykötet egyik kulcsmondata az önmeghaladás és életciklus témakörével foglalkozik. Mintha a leírás Pethő Bertalan sorsát példázná: „...a célok az élet folyamatán folyamatosan változnak [...] negyvenes–ötvenes éveiben lép egy olyan szakaszba [...] amikor élete értelmét egyre inkább transzcendentális vállalkozásokban találja meg [...] van időnk, sőt túl sok időnk

⁶ Pethő Bertalan (2019): Személyes létformák. In: Kőváry Zoltán (Szerk.): *Egzisztenciális pszichológia egykor és ma*. Oriold, Budapest. 176–191.

⁷ Pethő Bertalan (1988): Értékvilág és társadalom. Szociálpszichológiai vázlatok egy társadalom ontológiához. *Magyar Filozófiai Szemle*, 32(1–2.): 510–588.

van a nyugtalanító kérdésekre...”⁸ Pethő Bertalan transzcendentális vállalkozása a filozófia, a posztmodern és a pszichoterápia összekapcsolása. Az egzisztencialista filozófia és annak fogalmai azonban erőteljesen gúzsba kötötték.

A posztmodern mint korszakváltás

Pethő Bertalan modern és posztmodern korszakváltást érintő tanulmányait olyan kutatások is sietették, mint a TBZ (a társadalmi beilleszkedési zavarok) kutatása, ami 1979-től az MTA keretein belül futott. A hatalmas kutatási program interdiszciplináris jellegűnek indult, azonban többnyire külön szaktanulmányok jelentek meg a kutatási eredmények közléseként. *A deviancia és rendszerváltozás* című, 1991-ben írt és 2008-ban a *Polgári Szemlé*ben megjelent cikk feltárja a szovjet és amerikai pszichiátriában devianciacímkezési gyakorlatának okait. Ekkorra már ismertek voltak az amerikai emancipációs mozgalmak, a pszichiátriai betegek mozgalmi, amelyek az ellenkultúra részévé váltak. Fontossá vált a pszichiátriai ellátás humanizálása. Ekkor fogalmazódott meg a célja a pszichiátriai fogantatású társadalomkritika egységes elméletének. A posztmodern elemzések részének tekinthetők *A technikai civilizáció és a lélek* című 2000-es, valamint a „Civilizációra törő öngyilkos akarát” című 2002-bes tanulmányok. Mindkét tanulmány az ember fölé nőő high tech-kultúra torzulásait elemzi, és azzal a kérdéssel foglalkozik, milyen módon állítható helyre a morál ebben a félresikerült civilizációban.

A posztmodern kutatása látszólag egy amerikai út mellékterméke, valójában fontos háttérét jelentette az egzisztencialista és a humanista pszichiátria megjelenése és megerősödése és annak hatása Pethő Bertalanra. *A Posztmodern Amerikában* (1991) még az első benyomások gyors összevágásának tűnik, ugyanakkor már maga a mű is egy ún. posztmodern human pszichiátriai tanulmány. Bemutat egy más területet, egy más civilizációt, egy más rendszert, egy más életvilágot, egy más viszonyulást a társadalmi értékekhez. Pethő Bertalan ekkor már megteremtette a határon élés és a szolgáltatás komplex eszközrendszerét, saját kiadó cég létrehozásával adta ki e korszak főként filozófiai fogantatású munkáit. 1992-ben megjelent a *Posztmodern* című tanulmánykötet és szöveggyűjtemény, amelynek tartalomjegyzéke egyben téziseket is tartalmaz. A fejezet címei ma is sokatmondóak: A képzelet határai, A technikai médiumok, Posztmodern tudás, Posztmodern filozofálás, Létesítés-létesülés, Besikerületlen globalitás, A sokadalmi lény tántorgása, A posztmodern habitu-

⁸ Yalom, Irvin D. (2014): *Egzisztenciális pszichoterápia*. Park Könyvkiadó, Budapest. 524–525.

sok. Megtaláljuk a szövegek között N. N. Holland „Posztmodern pszichoanalízis” című cikkét is. 1997-ben jelent meg a *Poszt-posztmodern*, amely szintén filozófiai vizsgálódás a korszakváltozás tárgyában. A kötet az egzisztencialista nézőponttal, peratológiai bevezetéssel indul, és ez a peratológiai módszer és nézőpont az, ami meghatározza Pethő Bertalan filozófiai munkáit és tanulmányait. A kötet bevezető tanulmányának kiemelt része a posztmodern botrányainak felsorolása, amit ma alapelveknek nevezhetnénk: bármi elmegy, minden megengedhető, a szubjektum halála, a halasztódó különbözés, dekonstrukció, jeltermelés, grammatológia, másság stb.

A peratológia mint humán pszichiátriai kutatási módszer Jaspers Általános pszichopatológiájának „Módszerek” című fejezetéből – az egzisztenciális megértés címszó alatt kifejtve – érthető meg legjobban. Az összefüggések megértése során ütközünk a meg nem érthető határába, ami az oksági kutatás számára képez alapot. Az egzisztencialista oldal felől ez a meg nem érthető nem más, mint a szabadság, amelyben a tapasztalati helyzet annak határhelyzetévé válik. A metafizikai megértés eredménye, hogy az emberben, a pszichotikus valóságban egy sor olyan tartalom jelentkezik, amely a filozofálás alapproblémáját jelenti: a Semmi, az éppenséggel Romboló, az Alaktalan, a Halál.⁹

A posztmodern kutatásához Pethő a peratológia két elvét, a határ-elvét, illetve a mozgás/működésbe hozás elvét alkalmazza a posztmodern „botrányainak” elemzéséhez. A posztmodern tézisei – a posztmodern végei – között a legsúlyosabb tételnek azt tekinti, hogy az ember nem szubsztanciának találja magát, hanem olyan alany, amely a romlékonyság állapotában van. Központi tézise a Civilizátum, amelynek természeti határa a Föld, a kozmikus zárka. A posztmodern elméletei mellett a gazdaság és intézményei, a politika, a kultúra, a média és esztétika, az építészet, a posztmodern kulturalizálás, a posztmodern identitások és a magyar posztmodern dokumentumait is megismerhettük. A posztmodernről szóló kötetek ronggyá olvasottak a könyvtárakban; nem annyira filozófusok, mint inkább irodalmárok és művészeti szakemberek olvasák az ikonikussá vált cikkeket.

A legfőbb kérdés az, miként vélekedünk arról, hogy a posztmodern korszakváltás volt-e, vagy sem. Amennyiben a kérdést a rendszerváltás összefüggésében vizsgáljuk, nyugodtan mondhatjuk, hogy igen, egy új társadalom modellje rajzolódott ki. Az amerikai és az európai ellenkultúra és a kapcsolódó politikai mozgalmak a fiskális-militarista állammal való szembenállást jelentették. Pethő Bertalan, ahogy a témát érintő politikai szakirodalom egésze, megállapítja e mozgalmak kudarcát, amit

⁹ Jaspers, Karl (1986): Módszerek... In: *Pethő Bertalan: Pszichiátria és emberkép*. Gondolat, Budapest. 10–45., 45–69.

az 1968. évi mozgalmak bukásához kapcsol. Hosszú távon e mozgalmak azonban alapvetően átalakították a világot. A hatvanas évek amerikai polgárjogi mozgalma idején még elképzelhetetlen lett volna Obama elnökké választása. A vietnami háború elleni tüntetések nélkül értelmetlenek azok a tiltakozások, amelyek az Egyesült Államokban bontakoztak ki a jugoszláv háborúban fogságba esett katona miatt, akinek lelőtték a repülőgépét. Hatvannyolc egyértelmű győzelme és a határokig való elmenetel politikájára mi sem jellemzőbb, mint Daniel Cohn-Bendit fellépése az Európai Parlamentben a magyar miniszterelnökkel folytatott vitában.

A posztmodern kötetek rendkívül fontos funkciója volt, hogy felhívják a figyelmet arra, hogy a rendszerváltás „Nagy Beszélei”, a nyugatosodás, az Európa-ház, a modernizálódás, a liberalizmus, a nemzet, a magyarság, a hazafiság nem valódi korszakváltást jelent, hanem mindössze hatalomváltást.

„A négy évtizedes ideológiai lidércnyomás alól szabaduló hazai politikai nyilvánosságban nem tudatosult azonban ez a tény, hanem a »Kelet-től« elrugaskodóban a (nyugat-)európaiság, mint elérendő cél vált Nagy Beszéllé, noha a (nyugat-)európaiságot már a Nagy Beszélek kifulladásá jellemzi. A kiábrándulás óhatatlanul bekövetkezik, amint érződik/kitudódik, hogy egy végső normák nélküli állapot elérésének célja nem pótolja a végső normákat. Annak a nagy többségnek a számára, akik keveset törődnek végső normákkal, a fejlett nyugati civilizációhoz való csatlakozás éppen elegendő cél és normatíva lehet(ett). Ezeket a törekvéseket és reményeket egyre több csalódással ellen pontozza azonban az az egyre több vonatkozásban nyilvánvaló tény – ez a második nagy deviantizáló teherterhelés –, hogy Magyarország nem az »első világba« sétál be a rendszerváltozás díszkapuján, hanem valahol a harmadik és a második világ határán kénytelen lavírozni. Ez a – nevezzük így – harmadfeles világú állapotunk sokféle lemaradásban és függőségben ütközik ki, miközben az első világbeli életvitel gazdag kínálata és az itthoni szegénység közötti feszültség állandósítja hozzáféréseink és felkészültségünk hiányosságának érzését. Vagyis harmadfeles világunkban a civilizáció marginális népe vagyunk.”¹⁰

A posztmodern kötetek legfontosabb társadalmi hatása egy új nyelv megismerése, a társadalomról való gondolkodás fogalmainak megváltozása. A magyar társadalom, a magyar politika a rendszerváltás folyamatában számos stratégiát kínált: ezek között ott volt a szamizdat világ em-

¹⁰ Pethő Bertalan (2008): Fik OKa 48 370 Zárójelentések. A Korunk filozófiájának logikája és mentalitása című kutatás (OTKA nyilvántartási szám: T 048370) eredményeit összefoglaló, részletes jelentés. <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=otka+48370>

beri jogi nyelvezete, ott volt az egységesülő Európai Unió kozmopolita nyelvezete, ott volt a helyreállítás és restauráció nyelve – a Horthy-korszak eszményeivel, ott volt a neoliberalizmus nyelve, amely egy ugyanolyan szélsőséges filozófiát, a minimális állam eszméjét közvetítette, amit az akkori politikák mindegyike a normál nyugati nyelvezetként és értékrendként értelmezett.

Ami a posztmodern kötetek gyengesége, hogy azokban nem igazán rajzolódna ki a politikai perspektívák, megértésük ezért is okoz zavarokat. Az egzisztencialista pszichiátriai módszertan mindent átható alkalmazása nem ad lehetőséget arra, hogy más szövegek és filozófiák felé elinduljon, például nem veszi észre a kozmopolita filozófia megjelenését és domináns európai nézőponttá válását.

Napjaink posztmodernje új területekre és témakörökre is behatol, új irányzatok jelennek meg, annak ellenére, hogy a 2008. évi válságot követően a posztmodern konzervatív irányzatai is fölerősödnek. Peter Lawler posztmodern konzervatív nézőpontja a modernitás azon kritikáját adja, amely egy spirituálisan gazdagabb és humánusabb politikához vezet. Bacon, Locke, Kant filozófiáját elemezve úgy véli, hogy téziseik tévesek. Például: mivel a világot nem tudjuk megismerni, nem kötelességünk oly módon konzerválni, ahogyan azt találjuk, értelmezzük.¹¹ Mivel nincs elég adatunk a világ megismerésére, oly módon alakíthatjuk morális hiedelmeinket, ahogy egyénileg akarjuk, ahogy azt elraktároztuk. Amennyiben az emberi lénynek nincs semmilyen gyökeres jellemzője, szabadon manipulálható, és az egyén átalakítható. Amennyiben az egyén mentális képe önmagáról azt mutatja, hogy ő nem férfi, hanem nő, akkor a modernitás imperatívusza alapján a cél az, hogy nővé alakíttathassa magát, hogy fizikai valóját mentális imázsához igazítsa. Lawler autentikus posztmodern konzervativizmusa a szkepticizmus és nominalizmus modernizmusával szemben a realizmushoz való visszatérést hangsúlyozza, kiemelve azt, hogy az embernek van lényegi természete, lelke és akarata, amit összekapcsol a természeti és morális korlátozottság, és ami megóvja attól, hogy a végtelenségig manipuláljuk testünket, és bevonódjunk a permisszív liberális individualizmushoz kapcsolódó viselkedésekbe.¹² A posztmodern gondolkodás többnyire az emberi tekintély szétesését mutatja, azt, hogy az ember mentes minden standardtól akarata és kreativitása révén, és a halál nem csupán azt jelenti, hogy Isten halott, hanem azt is, hogy a természet halott. E posztmodern jellemzők lényegében hipermodernnek, és legfőbb problémájuk, hogy inkoherensek, hiteltelenek, és nem kapcsolhatók sem az értelemhez, sem a természethez. A konzer-

¹¹ Lawler, Peter (1993): *The restless Mind*. Rowman & Littlefield, Lanham.

¹² Lawler, Peter (1999): *Postmodernism Rightly Understood. The Return to realism in American Thought*. Rowman & Littlefield, Lanham.

vatív posztmodernizmus elveti azt, hogy az ember nem más, mint összerakható konstrukció, elismeri és megerősíti mindazt, amit természeti határainkként és korlátjainkként ismerünk mint jót, és radikálisan szemben áll a liberális posztmodernnel. *A nyugtalan elme* (Restless Mind) című mű Alexis de Tocqueville világnézetét elemezve értékeli a modern élet erősségeit és gyengeségeit, megjegyezve, hogy aki a modern szabad társadalomban él, annak az a végzete, hogy kissé örült legyen, ami nem feltétlenül rossz dolog. A modern élet végletes individualizmusában az ember képessé válik egy sohasem látott szabadságra, és korábban sohasem tapasztalt boldogságra. Azonban az ember mégsem lehet végletesen individualista, sohasem lehet teljesen boldog, nem élhet azzal a szabadsággal, amit a társadalom megadhatna. Állandóan és fáradhatatlanul újabb szerepeket keres. Ez a fáradhatatlanság véget nem érő szorongáshoz vezet, ugyanakkor reményhez is, mert állandóan egy jobb élet ígézetében keresi önmagát.¹³ A posztmodern konzervativizmust ugyanakkor erőteljese támadja a baloldal historicizmusa és partikularista felfogása (történelempolitika és emlékezetpolitika, nacionalizmus és szuverenitás), az identitáspolitika, az intolerancia, a magas kultúra elpusztítása politikái miatt.¹⁴

Leszámolás a marxizmussal mint a politikai pszichiátria forrásával

A humán pszichiátria sajátos értelmezése *A filozófia híg mosléka* című kétkötetes tanulmány, amelyet a *Kortárs* folyóiratban Rohod Jenny és Vay Tamás fiktív levélváltása vezet be. E bevezetés beismerés is: „nem ismerem fel az ottani [amerikai] posztmodern jellemzőit, mert elfogadtam a Posztmodern folyvást sterilizáló önképét”, „A marxizmus és Posztmodern egy talajon áll, bukik, szedelődzködik, re(de)konstruálódik. Mindez arra készteti, hogy az amerikai posztmodern figyelembevételével gondolkodjon a marxizmuskritikán. A könyv elkészült, ám visszhangot nem váltott ki. Az, amit marxizmus címen elemzett, nem volt más, mint az ötvenes évek érvrendszerének boncolgatása. *A Határjárás. Posztmodern végteken* című, 2006-ban írott munkája ugyancsak visszhangtalan maradt.

A Posztmodernológia Kutatóközpont egyik legfontosabb kutatási projektje a *Korunk filozófiájának logikája és mentalitása* című, 2005–2008-ban szervezett OTKA-program volt. A nyugati és keleti filozófia összevetése a *Japán út/viszony: Előzetes a 21. századból* (második kötet). 2006-ban a mediálisan közvetített valóság keleti-nyugati tapasztalatai-

¹³ Lawler, Peter (1993): *The restless Mind*. Rowman & Littlefield, Lanham.

¹⁴ McManus, Matthew (2019): *The Rise of Post-Modern Conservatism: Neoliberalism, Post-Modern Culture, and reactionary Politics*. Palgrave, Cham.

nak összevetésével foglalkozott. A *Határjárás. Posztmodern végeken* a médiakutatásokkal, a média regulája témakörrel foglalkozott.

A kutatás témakörében szervezte meg Pethő Bertalan a Nemzetstratégiai Alappillérek című tudományos szimpózium- és konferenciasorozatot, amelynek témái a globalizáció és nemzetstratégia, a média és a szabályozás kérdései, a munka és foglalkoztatás, a külpolitika, egyensúlyi gazdaságpolitika és a nemzetstratégia voltak. A Prospektív identitás vagy alkalmi konfiguráció című kerekasztal-vita a nemzeti identitás kérdéseivel foglalkozott 2006-ban. A sorozat utolsó programjaiként a - Hatalom és demokrácia „Panem et circenses” vagy önkormányzás?- és a záróösszefoglalás programjaiban lényegében a rendszerváltás társadalmi ellentmondásainak és azok társadalomfilozófiai kérdéseinek megvitatása zajlott. A tudományok ma és a jövőnk 2008. évi konferenciával az egészségügy és népesedés, ökológiai rendszer, a haladás tudományos értelmezése mellett az állam és társadalom legitimitásproblémák lokálisan és globálisan kérdéskör a neoliberais „alvó állam” 21. századi problémáit boncolgatta a gazdasági világválság kitörése pillanatában.

Az út/viszony mint filozófiai műfaj

Az út/viszony mint műfaj lényegében megfelel a hagyományos útibeszámolóknak, másrészt alkalmat ad a tapasztalat leírására és elemzésére. Némiképp egy konzervatív filozófiai műfajról van szó, hisz a leírások egyben filozófiai elemzések. Argejő Éva a *Holmi* 1992. novemberi számában Vay Tamás *A posztmodern Amerikában* című művéről írott recenziójában a könyv műfaját meghatározhatatlannak tekinti: naplónak túl tudományos(kodó), tanulmánynak pedig túlságosan élményekkel telt és szubjektív meglátásokkal átitatott. A könyv választ ad arra a ki nem mondott kérdésre, hogy egy modern világból át lehet-e repülni egy posztmodern világba, s „kívülálló bennfentesként” meg lehet-e írni tudományos igény-nyel.¹⁵ Lényegében hasonló stílusban fogant a „japán út/viszony” kétkötetes útinapló és civilizációelemzés.¹⁶ Mindkét útinapló rendkívül nehéz olvasmány, hiszen elképesztő mennyiségű szakirodalomra támaszkodik és hivatkozik. Filozófia, útinapló, történeti-társadalmi elemzés? Utólag egy posztmodern humán tudományosságra jellemző műfajnak tűnik.

¹⁵ Argejő Éva (1992): Las Vegas fényei, New York árnyai, St. Louis füstje. (Vay Tamás: *A posztmodern Amerikában*). *Holmi*, 4(11): 1718–1724.

¹⁶ Pethő Bertalan (2003, 2006): *Japán út/viszony I.-II. Előzetes a 21. századból*. Platon, Budapest.

A posztmodern pszichiátria eredményei mint bölcséleti munkák

A posztmodern perspektívája alapján a pszichiátria egy interdiszciplináris társadalomtudomány. A posztmodern idegenkedése a nagy narratíváktól gyengíti a pszichiátria igazságtartalmát és tudományosságába vetett hitét. Az orvospszichiátria tudományos módszerei és rezsimjei megkérdőjeleződtek, és egy új rezsim keletkezett ebben a folyamatban – a pszichiáter identitása, a mentális betegség tapasztalatai, a klinikai közeg adta bizonytalanság, a kulturális környezet kontextusa, a hatalom differenciája a klinikai közegben –, ami a pszichiátriát jóval szélesebb kontextusba helyezi: szükségessé válik a mélyebb társadalmi és politikai trendek teoretizálása, a társadalom- és humán tudományok módszereivel és eszközeivel való vizsgálódás. A posztmodern humán tanulmányokban – a pszichiátria új műfaja – a pszichiáterek a klinikai szakmai értelmezések mellett segítséget keresnek az irodalomelmélet, a művészet, a kvalitatív társadalomtudományok emberi tapasztalatainak értelmezéseiből is. A posztmodern pszichiátria fontos forrása a filozófia, a bölcsélet, a multikulturalizmus és mindazon tudományok felhasználása, amit a posztmodern identitások kitermeltek. Egyéb más jellemzők mellett (szolgáltatás-pszichiátria és alternatív stratégiák) a posztmodern pszichiátria makroszintű nézőpontot is ad: szemben a klinikai megközelítés szociopolitikai legitimációjával, a pszichiátria művelése mint szakma és professzió a közösségi pszichológia felé visz. A posztmodern pszichiátria funkciója a modern extremitásainak korrekciója, olyan széles tudás teremtése, amely képes az emberi problémákkal megküzdeni. A posztmodern pszichiátria bölcsészeti, interdiszciplináris jellegű, amelyben a történelem, a filozófia, az irodalomelmélet, az antropológia, a művészetelmélet, a területi tanulmányok, a szociológia egyaránt a módszer forrása és a forrás gyökere, amely képes nyitottá válni a kliens perspektívája és egyéb alternatív kulturális perspektívák felé. Az így keletkezett interdiszciplináris munkák nem helyettesítik a szaktudományosság művelését, hanem segítik a pszichiáter képességét kifejleszteni mások gyógyítása, kezelése és megbirkózása irányában.¹⁷

Utolsó munkáinak egyikében a posztmodern és poszt-posztmodern mint posztnormális pszichiátriával foglalkozik Pethő Bertalan. A posztnormális tudományosság lényegében társadalmi diskurzus, amelynek időszakában a tények bizonytalanok, az érték a vitákban, a káosz és nem kiszámíthatóság, a komplexitás feltárásában rejlik. A posztnormális pszichiátriai tudományosság legfőbb jellemzője a kilépés a tudományos közösségből, egyéb tudományok, társadalomtudományok, a közvélemény

¹⁷ Lewis, Bradley V. (2000): Psychiatry and Postmodern Theory. *Journal of Medical Humanities*, 2(2): 71–84.

körébe kivinni a problémákat. A nemzetstratégiai estek lényegében ezt a funkciót töltötték be. A pszichiátria és a hatalom kapcsolata most sem rendeződött, leginkább abban jelenik meg, hogy a hatalom nem finanszírozza a kezeléseket. A pszichiátria modern tendenciáiban a tudományos modernizmus ma is alapvető, ám egyre nagyobb teret kap a társadalmi orvoslás.

Pethő Bertalan orvostudományi, társadalomtudományi, nyelvészeti, művészetelméleti és egyéb művészeti alkotásai azonban nem csupán egy szakterület határait kibővítő próbálkozások. A munkák, művek nagy része egy tudatos határlétre berendezkedett személy alkotásai. Nemcsak kitört a hagyományos orvoslás területéről, hanem egy értelmiségi műveltség, egy reneszánsz személyiség kereste önmagát, és mutatott tükröt a korszakváltás kort félreértő szakmai és politikai generációjának. Egy dolgot nem sikerült elérnie: hogy olyan életpályát válasszon, amely mentes a politika befolyásától.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Takács Zsuzsanna Mária: Donáth Péter: Pedagógusok az 1918–1919. évi politikai forgószélben. Tanítóképzők a forradalmak, az idegen megszállás és az ellenforradalmi számonkérés idején.

Trezor Kiadó, Budapest. 2020. 566 o.

Donáth Péter legújabb monográfiája a szerző eddig megjelent műveinek méltó folytatása, sőt nemcsak folytatása, hanem azok kiegészítése is, az ott már korábban megjelent, korszakra vonatkozó ismeretek mélyebb megértését teszi lehetővé. A téma iránt érdeklődők és kutatók számára nem kell bemutatnunk a szerző több évtizedes munkásságát, mellyel a magyar tanítóképzés fejlődéstörténete mellett a képzőintézeti tanárok és diákok társadalmi rétegződésének szisztematikus feltárására vállalkozott. Jelen munkája korábbi kutatásaihoz hasonlóan az általános, korszakra vonatkozó ismeretek mellett az egyes intézményeken, tanáraikon, valamint a diákok sorsán keresztül mutatja be a magyar történelemnek egy kevésbé feltárt időszakát, mely az 1918-as eseményekkel vette kezdetét és a trianoni békeszerződéssel zárult. E két év eseményei állnak a monográfia középpontjában, s a szerző a lehető legszélesebb forrásbázisra építkezve tárja eléink az intézménytörténetek mellett az egyes emberek személyes történeteit.

Donáth Péter eddig megjelent írásaihoz hasonlóan most is a teljesség igényével és a lehető legszélesebb spektrumból származó primer forrásanyagra – 29 levéltár anyaga mellett a korszak országos és helyi sajtójára – építkezve állítja az olvasók elé e rövid időszak eseményeit, tizenöt év kutatói munkáját. „A reménytelen reménye”, írja monográfiája szubjektív előszavának címében a szerző, amivel ő maga hívja fel a figyelmet arra, ami sokak számára munkája olvasásának fő nehézségét is jelenti, vagyis a 42 ívnyi szövegre „pedagógus kisemberek” életéről. Vajon ki fogja ezt a kötetet kézbe venni és olvasni? Joggal merülhetett fel a kérdés nemcsak a szerzőben, hanem jelen recenzió írójában is, mikor világunk a rövid, könnyű nyelvezetű szövegek felé fordul, és ijedten tekint egy vastkos, több mint 500 oldalas kötetre, mely szép magyar nyelvünk minden kincsét magában hordja és a történeti munka évszázados hagyományaiban alapul. De az első ijedtség ellenére bátran ajánlom a könyvet minden olvasni szerető és a téma iránt érdeklődő számára – nem feltétlenül csak azoknak, akik kutatásaik, tanári munkájuk során vagy éppen a vizsgájukra készülve találkoznak vele. A monográfia ugyanis olyan információkkal gazdagítja az általános magyar történelemtől való ismereteket

az 1918–1920 közötti időszakra vonatkozóan, melyek az egész magyar társadalmat átalakító események mélyebb megértését teszik lehetővé. A könyv különálló és mégis szorosan egymáshoz kapcsolódó fejezeteiből akár csak egy-egy részt – például egy személy vagy egy intézmény történetét – elolvasva is teljes egészet, kerek történetet kapunk. Az összetartozást, a többi fejezethez való kapcsolódási pontokat pedig a lábjegyzetekben rejlő előre- vagy hátrautalással teszi láthatóvá a szerző, így a fejezetek önálló esettanulmányokként is értelmezhetővé válnak, miközben szerves egységet alkotnak. Az iskola ráadásaként olyan téma, mely mindenki életében megjelenik saját élményként, és szüleink, nagyszüleink révén egy korábbi korszak oktatási rendszeréről is sokat hallhatunk. A kötet olvasása során pedig déd-, illetve ükszüleink gyermekkorának egy szeletébe nyerhetünk bepillantást.

A Donáth Péter által alkalmazott szövegalkotás révén – melyet korábbi munkái során már megismerhettünk –, melynek legfontosabb részét képezik a hosszú, forrásokból származó idézetek, feltárnak az akkor élők gondolatai, motivációi. Erről így ír a szerző: *„A történész mesterség/hívatus érdekessége, szépsége, hogy a források alapos tanulmányozása révén izgalmas, a közkeletű elképzelésektől, s a politikai-világnézeti szekértáborok egyszerűsítő sémáitól igencsak eltérő históriák feltárója, krónikása lehet.”* (77. o.) Pontosabban ezen szövegek olvasásakor válik lehetővé számunkra az adott események tükrében saját véleményünk kialakítása, hiszen a szerző egyik nagy érdeme, hogy nem foglal állást, hanem objektíven tájékoztat minket. Arról is, hogyha nem talált megfelelő mennyiségű forrást az adott személyre vagy oktatási intézményre vonatkozóan, így a megmaradt kevésből állíthatjuk fel saját értelmezésünket. Ez adja természetesen a kötet olvasói számára a következő nehézséget is, hiszen így nem egy „kész véleményt” kapunk, hanem nekünk kell gondolatainkat rendezni, széleskörűen tájékozódni az adott korszakra vonatkozóan. Az olvasást és az értelmezést segíti viszont a monográfia mély tagolása, hiszen az öt nagyobb fejezet mindegyike apróbb részekre, rövidebb esettanulmányokra bomlik, melyeket a szerző rövid kiegészítései, a pró és kontra vélemények ismertetése zárja. Ha pedig az olvasót nem tántorítja el a főszöveg mennyisége, a nem kis terjedelmű lábjegyzetek még alaposabban tárják elénk az információkat. Sokszor pont ott rejtőzik az igazi meglepetés egy személyre vagy eseményre vonatkozóan, valamint itt találjuk meg a lassan történészekre is kevésbé jellemző, végletekig precíz hivatkozási jegyzéket. Itt többször találkozunk csak figyelemfelhívó ismeretátadással, kik és milyen munkáikkal járulnak hozzá az adott téma bővebb értelmezéséhez. Ezzel is mutatja számunkra az elhivatott történész témában való olvasottságának kiterjedtségét, a (fiatal és idősebb) kutatótársai által írott munkákra való nyitottságát. Emellett többször is itt találjuk meg a szerző kiszólását olvasóihoz, melyben magyarázatot kíván

adni egy-egy hiányosságra, mely a források szűkösségéből adódik (pl. 93. o., 286. lábjegyzet). Ilyen megjegyzéseket találhatunk a szöveg közben is, ahol inkább arra hívja fel a figyelmet, ha éppen egy-egy szövegrészt ő kurzivál, emel ki a többi közül. Előrelátását mutatja az, hogy a mai olvasó számára sok esetben ismeretlen kifejezéseket rögtön az idézett szövegben, zárójelben magyarázza meg, ezzel könnyítve a szöveg jobb megértését (pl. 51. o.: *diluálni, blaszfémia*). Ugyancsak a lábjegyzetekben találjuk meg a monográfiában szereplő személyekre életrajzi ismertetőjét, így senki sem maradhat „ismeretlen”.

A monográfia már korábban említett mély tagolása (5 nagyobb fejezet, valamint ezek belső tagolása), átgondolt szerkezete teszi lehetővé a kisebb-nagyobb fejezetek önálló egységként való olvasását is. Az első nagyobb fejezetben megismerhetjük az 1916 és 1918 közötti időszakot, az akkor kialakult polémiát a tanítóképzés fejlesztésére, a felsőfokú képzés kialakítására vonatkozóan. Ezt követi a második és harmadik nagyobb fejezet, melyek a képzőintézeteknek a Tanácsköztársaság időszakában bekövetkezett általános reformját, az átalakuló képzést ismertetik, valamint azok helyzetének változását 1918-tól 1920-ig (VKM-nek küldött jelentések, fennmaradt levelezés, korabeli oktatásügyi dokumentumok alapján). A megszállt területeken, a trianoni határokon kívül rekedt intézetek sorsának plasztikus bemutatása igazi kuriózuma a kutatásnak, mely során nemcsak a mindkét oldalon álló katonák tetteit – fosztogatások, rekvirálások, beszállásolások – láthatjuk, melyek szinte minden magyar képzőintézetet érintettek. Ismerteti a magyar kormányok elvárásait a határokon túl rekedt intézményekkel, tanáraikkal és a többi oktatási intézményben dolgozó pedagógussal szemben, emellett képet kaphatunk a csehszlovák, a román és a szerb megszállás alá került intézetek sorsáról.

A negyedik fejezettől kezdődik a kötet igazi novuma, mivel az előző három nagyobb fejezet rövidebb verzióját tanulmány formájában már megismerhették a téma iránt érdeklődők a *Neveléstörténet* folyóirat hasábjain.¹ Ez a fejezet a képzős diákoknak a forradalmak idején és az azt követő vizsgálatok során betöltött szerepére tér ki, jelezve a források szűkösségét is. Itt ismerhetjük meg, hogy a diákoknak milyen elképzelésük volt jövőbeni képzésükkel kapcsolatban, hogyan jelentek meg a különböző katonai alakulatokban, és miként hatottak rájuk a forradalmi eszmék. A kutatás nehézségeire a szerző maga is felhívja a figyelmet, mikor így fogalmaz: „...az egy évszázad elteltével a képzős diákok és tanárok forradalmakhoz való viszonyát vizsgáló kutató rendkívül ingoványos terepre

¹ Donáth Péter (2019a): A tanítóképzés ügye a Magyarországi Tanácsköztársaság idején. In: *Neveléstörténet*. XVI. évf. 1–2. sz. 7–52.; (2019b): A tanító(nő)képzők helyzetének változása 1918 őszétől 1920 tavaszáig: az idegen megszállás, a katonai beszállásolások/behívások/leszerelések, a spanyolnátha-járvány és az ellátási nehézségek éveiben. In: *Neveléstörténet*, XVI. évf. 1–2. sz. 53–114.

merészkedik, szinte lehetetlen feladatra vállalkozik, különösen akkor, ha még tipizálni/kategorizálni is próbálja a vizsgált pedagógusok magatartását. Az alábbiakban – tudomásul véve, hogy a politikai-világnézeti szempontból sohasem semleges, »személyes tudással« rendelkező kutató csak a meglévő, szűkös forrásokra támaszkodva alkothat képet a történelekről – nem tehet mást, mint-hogy hangsúlyosan felhívja ezen alapvető korlátra, körülményre olvasója figyelmét.» (163–164. o.)

A kötet legterjedelmesebb része az V. fejezet (211–510. o.), mely a képzőintézeti tanárok sorsának, 1918–1920 közötti szerepvállalásuknak a bemutatására vállalkozik. Itt tesz a szerző kísérletet arra, hogy kategóriákba rendezze a tanárok Tanácsköztársaság időszakához kapcsoló tevékenységét. Megtalálhatjuk az „alkalmazkodók” mellett az „aktív politikai szerepvállalókat”, az „átmeneti útítársakat”, de megismerhetjük a tanító- és tanítónőképzők eltérő reakciót, szerepvállalását is. Emellett pedig a sokszínűség és a reprezentativitás megőrzéséhez kapcsolódóan megjelennek a különböző felekezetekhez (római katolikus, evangélikus, református, izraelita) tartozó pedagógusok és az állami, valamint egyházi fenntartású intézmények közötti különbségek. Így válik teljessé a korabeli oktatásügy szereplőinek köre. Többen feltűnnek a fejezet különböző alrészében is, más-más szerepük kapcsán, így még erősebben fedezhetjük fel az eltérések mellett az összetartozás, a hasonlóság jeleit. Ezenkívül pedig felhívnám a figyelmet arra, hogy Donáth Péter korábbi munkáinak olvasói számára is akadnak ismerős személyek és intézmények legújabb könyvében. A 2008-ban megjelent, szintén hatalmas ismeretanyagot közlő munkájában – *A magyar művelődés és tanítóképzés történetéből 1868–1958*² – találkozhattunk már (csak egyet kiemelve példaként) Váczy Ferenc és a nagykovácsi képzőintézet történetével. Jelen munkában azonban még mélyebbre juthatunk e rövid időszak megértése szempontjából. Így láthatjuk, hogyan kapcsolódik össze több évtizednyi kutatómunka, már korábban megjelent monográfiák, tanulmányok révén a most megismert eredményekkel. Az V. fejezetet követő rövid összegző részben a szerző saját gondolatai mellett megtaláljuk azokat a kérdéseit, melyek további kutatásra ösztönzik fiatalabb kollégáit, ötleteket adva jó néhány doktori kutatáshoz. A kötet záró mondata pedig csak megerősíti Donáth Péter állandóan kíváncsi, az olvasói és kutatótársai véleményére egyaránt fogékony kutatói attitűdjét: *„Ez természetesen csak a jelen sorok írójának véleménye. A végső szó, az ítélet az olvasóé. Reflexióikat érdeklődéssel várom, előre is nagyon köszönöm.”* (519. o.)

A „pedagógus kisemberek” politikai forgószélben, sőt néha viharos időszakokban zajló élete, döntéseik kiváltó okai, majd azok utólagos szá-

² Donáth Péter (2008): *A magyar művelődés és tanítóképzés történetéből 1868–1958*. Trezor Kiadó, Budapest.

monkérésére adott reakcióik a mai pedagógustársadalom számára szintén bírnak tanulsággal. Donáth Péter alapossága, a kutatott forrásanyag teljes feltárására való törekvésével, valamint szövegének élményszerű megfogalmazásával, a szubjektív érdeklődés és a kutatói objektivitás ötvözésével a fiatal magyar történészgeneráció számára, így e recenzió szerzőjének is, példaként szolgál. Kívánom, hogy még sokáig olvashassuk kutatói munkájának eredményeit, és hogy a szerző szavaival éljek, ez a recenzió szintén *„csak a jelen sorok írójának véleménye”*.

Réfi Oszkó Dániel: Egy korszak vége. Rövid könyv az imperatorok életéről és erkölceiről. Epitome de Caesaribus. Fordította, a kommentárt és a tanulmányt írta Sólyom Márk.

Attraktor Könyvkiadó Kft., Máriabesnyő. 2020. 304 o.

A kései antikvitás korszaka sosem tartozott az ókortudomány legnépszerűbb területei közé, kiváltképpen Magyarországon nem. Néhány jelentős kutató – például Alföldi András vagy Várady László – munkásságát leszámítva egészen a 20. század utolsó évtizedeiig kellett várni, hogy komolyabb figyelem összpontosuljon erre a hallatlanul érdekes időszakra. Fordulópontnak tekinthetjük, amikor az 1980-as években napvilágot láttak olyan késő ókori auktorok művei, mint Lactantius (fordította Adamik Tamás), vagy éppen Claudius Claudianus versei Mezei Balázs tolmácsolásában. 1993-ban jelent meg Szepes Gyula máig etalonnak tekintett Ammianus Marcellinus-fordítása. A klasszikus, Livius és Tacitus hagyományát követő római történeti munkák talán utolsó képviselőjének publikálása közrejátszhatott abban, hogy feltámadjon az érdeklődés a még kevésbé ismert 4–6. századi krónikák, breviáriumok és epitomék iránt. Az utóbbi években a műfaj több jeles alkotása, úgymint Aurelius Victor kivonatai (1998, Patay-Horváth András) vagy Eutropius breviáriuma (2003, Teravágimov Péter) vált elérhetővé magyar nyelven; és ebbe a csoportba tartozik jelen recenzió tárgya, a *Rövid könyv az imperatorok életéről és erkölceiről*, vagyis az *Epitome de Caesaribus* fordítása is. Az Attraktor Kiadó gondozásában megjelenő kötet nem az első fontos késő antik publikációjuk, hiszen ugyanígy a *Fontes Historiae Antiquae* sorozatban bocsátották közre például Priskos rhétor *összes töredékét* (Kató Péter, Lindner Gyula és Szilágyi Sándor fordításában, 2018-ban), amely az 5. századi hun–római kapcsolatok egyedülálló forrása.

A könyvismertetőnk tárgyát képező kötet fordítója, illetve a kommentár és a kísérőtanulmány szerzője Sólyom Márk. Jelen kiadvány a 2019-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetemen megvédett doktori disszertációján alapul, és részben ennek köszönhető, hogy alapos, kiforrott műnek tekinthetjük. A késő ókorra specializálódott történész korábbi kutatásai – a 3. századi katonacászárok és uzurpátoraik tanulmányozása után – jórészt szintén a 4. század rövidebb terjedelmű történeti irodalmához kapcsolódnak, azonban munkássága ennél sokszínűbb. Példának okáért társszerzője az egyik általános iskolai történelemtankönyvnek; valamint ő írta a fentebb említett Priskos rhétor *összes töredéke*-kötet hunokkal foglalkozó kísérőtanulmányát is.

Sólyom Márk könyvének felépítése nem tér el az antik auktorok szövegkiadásainak hazai hagyományától. Az *Epitome de Caesaribus* (a továbbiakban *Epitome*) fordításával indít; azt követi a jóval terjedelmesebb kommentár, majd egy kísérőtanulmány, „Az *Epitome de Caesaribus* vilá-

ga” címen. Elemzésünk során ehhez a szerkezethez hűen, egyenként tekintjük át a kötet részeit, majd a tanulmány fejezeteit, hogy megállapíthassuk, pontosan mit is foglal magában ez a könyv.

Az *Epitome* fordítása a Teubner 1961-es kiadásában¹ közölt latin átiraton alapul, és negyvennégy oldalt foglal el a több mint háromszázból. Első ránézésre talán kevésnek tűnhet, ám valójában nem meglepő: hasonló fordítás–kommentár aránnyal találkozhatunk az ilyen terjedelmű, kivonatolt történeti munkák esetében. Kivált, ha a fordító bölcsen tartózkodik a túlzott lábjegyzethasználattól, a szöveg értelemezéséhez nélkülözhetetlen kiegészítéseken – például a latin kifejezések magyarázatán vagy a földrajzi nevek megfelelőin – kívül mindent meghagyva a kommentár számára. A magyar szöveg színvonala igen magas. A fordítás, egy-két apróbb pontatlanságtól és vitatott jelentésű kifejezéstől eltekintve meglehetősen autentikus, továbbá kellően gördülékeny, olvasmányos; szakmabeli és laikus olvasó számára egyaránt teljes mértékben élvezhető. Remekül visszaadja a latin szöveg néhol tömör és pattogós, máskor pedig bőbeszédű, anekdotázó stílusát. Mindössze egyetlen zavaró tényezővel találkozunk pár esetben, amely csökkentheti valamelyest a mű élvezeti értékét, ez pedig a stílusidegen kifejezések, oda nem illő szinonimák használata. Hogy egy példát említsünk: a 45. oldalon olvashatjuk, hogy Valens császár „...nyilaktól megsebezve egy *nagyon rozzant kunyhóba* vitték” (*Epit. de Caes.* 46.2., kiemelés tőlem).² Most tekintsünk el attól, hogy a *ca-sa vilissima* kifejezés talán inkább arra utal, az említett kunyhó nagyon szerény, vagyis szegényes, egyszerű volt.³ A fordító dönthet úgy, hogy jobban illik a szöveg drámai hangvételéhez, ha a fényes imperátor egy „rozzant” kalyibában leli halálát – ám ez a szó még így sem igazán ideillő, főleg amennyiben elfogadjuk a tételt, miszerint az *Epitomét* jó eséllyel egy művelt udvari előkelő, talán egy római szenátor írhatta! Ilyen esetben némileg szerencsésebb lett volna valamelyik kevésbé szlenges szinonima – például romos, omladozó, düledező – alkalmazása. Mindez azonban, újfent hangsúlyozhatjuk, szinte semmit sem von le az alapos és hűséges fordítás értékéből.

Ugyanez az alaposság és maximalizmus köszön vissza a közel kétszáz oldalt kitöltő kommentár esetében is. Ahogy a szerző maga említi, az ismeretlen epitomátor művének elemzésekor mindenekelőtt Jörg Sch-

¹ Pichlmayr, Franz – Gruendel, Roland (ed.) (1961): *Sexti Aurelii Victoris Liber de Caesaribus praecedunt Origo gentis romanae et Liber de viris illustribus urbis Romae subsequitur Epitome de Caesaribus*. Teubner, Lipsiae (Leipzig). 133–176.

² A latin szöveghelyekre történő hivatkozáskor az 1. jegyzetben közölt kiadást vettem alapul.

³ Ammianus Marcellinus például kifejezetten masszív falusi házról ír, megerősített emeleti résszel („*agrestem casam relatum, secunda contignatione fabre munitam*”). Lásd Amm. 21.13.14. Felhasznált szövegkiadás: Rolfe, J. C. (transl.) (1935–1940): *Ammianus Marcellinus. In three volumes*. Loeb Classical Library, Cambridge.

lumberger német, Michel Festy francia, valamint Nelu Zugravu román fordításait és kommentárjait használta. A kommentár felépítése, szerkesztése alapján különösen Festy és Zugravu hatása érzékelhető, ám a tartalom terén mindegyik korábbi publikáció eredményeire épít. Ennek köszönhető, hogy jelen pillanatban talán Sólyom Márk *Epitome de Caesaribus*-kommentárja a legkorszerűbb és legalaposabb mind közül. Hogy mennyire aprólékos, részletgazdag munkát végzett, azt Caligula császár pontonhídjának (Epit. de Caes. 3.9.) (10. o.) példájával szemléltethetjük. A kommentár négy oldalt szentel annak a pár mondatnak, amit a Puteoli-öbölben található ideiglenes hídról olvashatunk. Összeveti a különböző auktoroknál közölt adatokat, és még egy táblázatot is mellékel róluk, feltüntetve az építmény alakját és méreteit; utóbbinak az évszázadok során bekövetkezett változására – és a különböző szerzőknél olvasható eltérő számadatok értelmezésére – pedig egy érdekes elméletet állít fel. Általában jellemző, hogy mondatról mondatra követi az eredeti szöveget, megmagyarázva és számtalan hasznos információval egészítve ki azt. Elsősorban biográfiai, prozopográfiai adatokkal és eseménytörténeti – az *Epitome* ismeretlen szerzőjét gyakorta megcáfoló – adalékokkal találkozunk, amelyek forrásbázisa szintén változatos. Az antik, késő antik auktorok primer forrásai és a modern szakirodalom mellett az epigráfia, sőt a numizmatika eredményeit is gyakorta hasznosítja a kommentár szerzője. Mindebben a már említett korábbi kommentárok mellett nagy segítségére volt Dietmar Kienast *Römische Kaisertabelle* című kötete, amely szinte megkerülhetetlen minden, a római császárok titulusait, uralkodásának dátumait tárgyaló kutatás esetében.

A kommentár külön hangsúlyt fektet arra, hogy jelezze, amikor az *Epitome* teljesen új, más forrásokból nem ismert információkat közöl. Ilyen például Diocletianus császár (284–305) halálának pontos oka: egyetlen más életrajzi vagy történeti műből sem értesülhetünk vélelmezett öngyilkosságáról. (Epit. de Caes. 39.7.; a kommentárban 190–191. o.)

Miután a fordítást és a kommentárt áttekintettük, érdemes rátérnünk a kiadványban közölt kísérőtanulmányra, amely *Az Epitome de Caesaribus világa* címet viseli. A harmincöt oldalas áttekintés arra vállalkozik, hogy az *Epitome* műfajáról, keletkezéséről, lehetséges szerzőjéről, forrásairól, valamint szellemiségéről és vallási háttéréről foglalja össze a legfontosabb tudnivalókat. A fejezetek viszonylag rövidek, ugyanakkor tükrözik, milyen átfogó, széles körű kutatás kísérte a fordítás elkészültét; információtartalmuk nagyon is figyelemreméltó.

Elsőnek az *Epitome* műfajával és szellemiségével ismerkedhetünk meg. A szerző joggal emeli ki, hogy a mű – címével ellentétben – nem az epitomék, hanem a breviáriumok (több forrás felhasználásával készült rövid történeti munkák) csoportjába tartozik. A középkorból eredeztethető tévedés oka, hogy a művet sokáig Aurelius Victor hasonló című

munkája kivonatának gondolták. Párhuzamba állítható még Eutropius és Festus fennmaradt írásaival. A középkori, keresztény breviáriumokkal (zsolozsmákkal) ellentétben ezek a Róma-eszme jegyében, valószínűleg az imperátor környezetében íródott (gyakran neki ajánlott), többé-kevésbé hiteles történeti munkák. A mű szellemisége alapján az *Epitome* szerzője feltehetőleg a késő antik pogányság mai nevén *henoteista* irányzatával szimpatizált. Ez a neoplatonista filozófián alapuló kvázi-monoteizmus egy kiemelt istenség kultuszát állította a középpontba, de nem tagadta a többiek létezését sem. A kései antikvitás egyik legnépszerűbb világértelmezési áramlatának számított, és bizonyos jellegzetes fogalmai valóban visszaköszönnek a szövegben. Ellenben a kereszténység említésére jóformán még közvetett utalást sem találunk, ami szokatlannak tűnhet a 380-as thessalonikéi *edictum* óta hivatalosan is keresztény Római Birodalomban. Azonban a tanulmány meggyőzően érvel amellett, hogy ez a hallgatás egyfajta kompromisszum eredménye: a művelt pogány szerző már csak feltételezett udvari pozíciójából kifolyólag sem támadhatta nyíltan az imperátor és környezete vallását; így maradt a hallgatás, a kereszténység teljes ignorálása.

A mű keletkezési ideje szintén izgalmas kérdéseket vet fel – megérne akár egy önálló tanulmányt is. Itt a szerzőnek a tágabb (395 és 408 közé helyezett) datálást sikerül némileg leszűkítenie. A félig vandál származású *magister militum*, Stilicho nevének hiánya valóban feltűnő. Ugyanis a Nyugatrómai Birodalom legfontosabb hadvezéréként, legnagyobb politikai és katonai sikerei idején nehezen hihető, hogy még csak meg sem említik a nevét legalább az őt fölemelő Theodosius császár (379–395) életrajzában! (Epit. de Caes. 48.) (46–48. o.) Ezért tűnik racionális magyarázatnak Sólyom Márk érvelése, miszerint a 406-os év második felének Stilicho reputációját végérvényesen leromboló eseményei után, de a szövegben még élőként említett Arcadius császár (359–408) halála előtt íródott az *Epitome*.

A mű forrásainak áttekintése szintén rendkívül alapos. Felsorolja, hogy az *Epitome* nagyobb kronológiai egységei mely történeti munkákon alapulhatnak, beleértve a mára elveszett, csak töredékekből vagy későbbi kivonatokból ismert alkotásokat is. Fontos megállapítás, hogy bár breviáriumként az *Epitome* egyértelműen történeti munka, forrásai között a fiktív anekdotákkal feldúsított császáreletrajzok (pl. a *Historia Augusta*) is megtalálhatóak.

Az egyes fejezetek szerkezetét taglaló áttekintés után a szerző még két szempontból vizsgálja meg röviden forrását. Először arra a kérdésre keresi a választ, milyen az ideális uralkodó képe az *Epitomében*. Ez a fontos, bővebb kifejtésért kiáltó kutatás felsorolja, hogy a mű mely tulajdonságokat láttatja pozitív, illetve negatív fényben. Uralkodói erények között a hadi jártasságot, a műveltséget, a hűséget a kegyességet, valamint a köz-

nép tiszteletét emeli ki. Továbbá különösen jelentős számára a mértékletesség – mivel az imperátor lehetséges bűnei között mindig előkelő helyen szerepelteti a mértéktelen, kicsapongó életmódot. Joggal említi meg a kutatás szerzője párhuzamként azokat a moralizáló műveket (például az *Institutio Traianit*), amelyek a középkori királytükörök előképeiként igyekeztek hasznos tanácsokkal ellátni az imperátorokat az uralkodás művészetét illetően. Ugyanígy a császár ideális hitvesével kapcsolatban is bemutat követendő példákat az ismeretlen epitomátor. Az uralkodók környezetében lévő nők jelentőségének helyes megítélése szintén fontos erénye az *Epitoménak*.

Végezetül a kísérőtanulmány utolsó fejeztében a pannoniai települések és földrajzi nevek előfordulásait tekinti át a szerző, kiemelve, hogy bár a mű jó eséllyel Itáliában keletkezett, térségünk egyes városai (mint Sirmium, a mai Száva-szentdemeter) gyakran említésre kerülnek a szövegben.

Mielőtt összegezhetnénk a leírtakat, célszerű két apró észrevételt tennünk Sólyom Márk nagyszerű munkájának lehetséges kibővítésével kapcsolatban. Nem nevezhetjük őket valódi hiányosságoknak, hiszen a kötet nélkülük is teljes mértékben élvezetes és hasznos olvasmány, ugyanakkor talán még tovább növelnék értékét, esetleg a későbbi kiadások során. Először is, habár idehaza nem jellemző gyakorlat, de a mű élvezeti értékét nem csökkentené, ha a klasszikus Loeb-féle szövegkiadványok mintájára kétnyelvű formában, a lektorált latin átirattal párhuzamosan olvashatnánk a magyar fordítást. Mivel az *Epitome* formája és terjedelme okán remek bevezető műnek tekinthető a késő római történelem kutatói számára, a latin nyelvvel még csak ismerkedő egyetemi hallgatóknak esetleg segítséget jelenthetne egy ilyen kiadvány, és kedvet csinálhatna a korszak tanulmányozásához. Digitális korunkban talán kicsit ódivatúnak tűnhet egy efféle javaslat, ám az interneten fellelhető latin szövegek minősége finoman szólva is hagy maga után kívánnivalókat – többnyire nem mérhetőek egy ennyire magas színvonalú tudományos kiadványban publikált átirathoz.

Ugyanígy a korszak iránt érdeklődő, kezdő egyetemi hallgatók miatt talán érdemes lenne elgondolkozni azon, hogy a szöveg értelmezését segítő kísérőtanulmány mellett a későbbi kiadásokba bekerüljön egy specifikus kérdést vizsgáló esettanulmány is. Igaz, hogy a kísérőtanulmányból mindent megtudhatunk az *Epitoméról*, ám használatát, különleges forrásértékét jobban szemléltetné egy szűkebb területre összpontosító kutatás. Ideális esetben ezt a laikus olvasók is érdekesnek találnák, a fiatal kollégák pedig példaként tekinthetnének rá a késő antik történeti művek gyakorlati alkalmazását illetően.

Összegzőképpen talán nem túlzás kijelentenünk, hogy Sólyom Márk munkája az utóbbi évek egyik legjelentősebb, a kései antikvitás korszakához kapcsolódó szövegkiadás. Nem csupán azért, mert egy kevésbé is-

mert, mégis fontos történeti munka remek fordítása és kommentárja vált immár elérhetővé magyar nyelven is. Hanem mert az *Epitome de Caesaribus* több egyszerű krónikánál: ez egy műfaj betetőzése és utolsó képviselője. Egy korszak vége. Ahogy a szerző fogalmaz: „*Még egyszer utoljára egy késő ókori henoteista, neoplatonista szellemiségű pogány szenátor összefoglalta latin nyelven az imperátorok életét és erkölceit [...] (ez)után a latin nyelvű történetírás átlépett a középkorba.*” (276. o.) Habár tudjuk, hogy a (késő) ókor nem ért véget 407–408-ban, ez a jellegzetesen nyugati, latin műfaj eltűnt – a mögötte meghúzódó, a klasszikus antikvitásból és a 2–3. század filozófiai és vallási irányzataiból eredő szellemiség pedig végérvényesen viaszorult. Az ókori Róma-eszme megtestesülésének egyik utolsó tanúját tartja hát kezében a kedves olvasó; jelentőségéhez minden szempontból méltó magyar kiadásban.

Donáth Péter: Propaganda a Nagy Háborúban, a forradalmakban s az ellenforradalmi rendszer genezisénél. Vörös Boldizsár: Eszmék, eszközök, hatások. Tanulmányok a magyarországi propagandáról 1914–1919.

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. 2018. 348 o.

Két évtized kutatómunkájának eredményeit adta közre Vörös Boldizsár az előszó mellett 26 különböző hosszúságú esettanulmányt, előadást forrás- és képmellékleteket tartalmazó színvonalas, érdekes és sokszínű kötetében (melyek közül egy előadás itt jelent meg első ízben). A kötet felépítése a rendkívül szerteágazó témájú dolgozatokban tárgyalt jelenség, történet, probléma történeti sorrendjének megfelelően lett kialakítva. A több korszakot is érintő dolgozatok, a bennük érintett első időszaknak megfelelően kerültek elhelyezésre. Az olvasó így előbb az I. világháború, majd az őszirózsás forradalom, valamint a Tanácsköztársaság korszakának, s az utóbbira reflektáló ellenforradalom első megnyilvánulásainak jelenségeit megjelenítő írásokkal találkozik a kötetben.

A rendkívül különböző témájú írások közös sajátossága, hogy az adott korszak propagandájához kötődnek valamilyen formában, s azt jelenítik meg plasztikusan, hogy olyan rendkívüli helyzetben, amilyen egy háború vagy a radikális rendszerváltozások sorozata, miként hatják át az aktuális ideológiai-politikai elvárások a kultúra, a mindennapi élet legkülönbözőbb elemeit. Érintik a háborús/forradalmi/ellenforradalmi politikai célok mellett való mozgósítást, az iskolai oktatást-nevelést (beleértve ebbe a gyermekjátékokat és a gyermekirodalmat is), az irodalmat, éneket-zenét, a képzőművészetet, a filmet, az épített környezetet, a szabadidős tevékenységeket (pl. a lóversenyt, kávéházi kommunikációt, naplóírást). Az aktuális legitimációs, értékrendi, politikai-világnézeti szempontok áthatották (s áthatják) a múlthoz, az azt reprezentáló szimbólumokhoz való viszonyt s a történelmi személyiségek, művészek, tudósok megítélését is: legyen szó akár az iskolai történelem- és irodalomoktatásról, az utcák, terek el- és átnevezéséről, vagy az éppen elhunytak méltatásáról/bírálatáról/temetéséről, életművük megítéléséről, a csúsztatásoktól, hamisításoktól sem mentes kisajátításukról.¹ A szerző figyelmét nem kerültek el a mindennapi gondolkodás bizonyos tradicionális, folklorisztikus elemei sem.² Nagy figyelmet szentelt a válsághelyzetekben korlátozott információáramlás nyomán előálló – talán a politikai ellenállás sajátos eszközeként is megjelenő – süttő propaganda, az álhírek kialakulásának, terjedésének, s az éppen regnáló hatalom ellenük való fellépésének s be-

¹ Két rendszer, két halott, két temetés. Ady Endre és Eötvös Loránd búcsúztatásai 1919-ben (191–200.); Az átírt Ady és a kisajátított Hésziodosz. Átalakított klasszikusok Az Én Újságom tanácsköztársasági számaiban (242–247.).

² „megjött Rudolf királyi”. Károlyi Mihály alakjához kapcsolódó folklóralkotások az őszirózsás forradalomban (170–178.).

vetett eszközeinek is. S végül, de nem utolsósorban: a gyorsan, szélsőségesen változó politikai s nehéz életviszonyok elviselésének, az identitás megőrzésének, a távolságtartásnak fontos eszköze volt a privát napló, a humor, a vicc. Vörös Boldizsár komoly figyelmet szentelt ennek is, rámutatva ezek válfajaira, képződésük sajátosságaira s arra, hogy azok miként őrződtek meg vagy mutálódtak a politikai körülmények gyökeres változása nyomán.

A korabeli propagandához való ilyen-olyan kötődésük mellett egységbe foglalja e rendkívül sokrétű írásokat Vörös Boldizsár történetész attitűdje, alaposága, gondos forráskezelése, gördülékeny, olvasmányos stílusa, pontos fogalomhasználat, a mába nyúló kényes témakör tárgyyszerű elemzése, mértéktartó, visszafogott értékelése s holisztikus látásmódja. A kötet valamennyi tanulmányának első jegyzetei arról tanúskodnak, hogy a szerző alaposan elmélyedt az éppen tárgyalt téma szakirodalmában, ezért az igencsak különböző – gyakran interdiszciplináris (pl. a történeti mellett irodalmi, nyelvészeti, pedagógiai, művészettörténeti stb.) – megközelítést igénylő elemzése is sokrétűek, árnyaltak, finom megfigyelésekben, eredeti megállapításokban gazdagok. Írásai kivétel nélkül komoly forrásfeltárásról (könyvészeti, levéltári, kéziratári, fotó- és filmtári kutatásokról) tanúskodnak, s arról is – ami külön is megemlítené –, hogy hozzáértő kollégák széles körében tájékozódott a lehetséges források körét, elérhetőségét illetően, s minden ilyen segítséget köszönettel honorált tanulmányai lábjegyzeteiben, melyek precíz forráshasználatról, hivatkozásokról tanúskodnak. Kiemelendő emellett, hogy Vörös Boldizsár nemcsak hasznosította az egyes forráskörökben jártas kollégái tanácsait, hanem maga is segítségükre volt. A „Vörös riportfilmek és fekete-fehér újságok” c. dolgozatában például, melyben a korabeli újságok tudósításainak és a fotótárak anyagainak felhasználásával pontosításokat, korrekciókat javasolt az utólagosan rekonstruált riportfilmek összeállítására vonatkozóan (259–265. o.). Tanulmánykötetről lévén szó, a szerző láthatóan számolt azzal is, hogy különböző olvasói csak a könyv egy-két tanulmánya iránt érdeklődnek. Ezért minden dolgozatban pontos utalásokkal ösztönzi őket a tekintetben, hogy melyik másik dolgozatot érdemes még elolvasniuk a tárgyalt téma jobb megértése érdekében, s utal arra is, hogy az éppen tárgyalt téma/jelenség miként illeszkedik a korabeli propaganda általános rendszerébe, vagy éppen miképpen reflektál arra.

A könyv egészét tanulmányozó olvasó az egyes írások informatív tényfeltárási és sokoldalú elemzése mellett eljuthat Vörös Boldizsár könyvének további tanulságaihoz: a propaganda természetének, mechanizmusainak mélyebb megértéséhez. Ahhoz, hogy a szemben álló, igencsak különböző értékrendű, egymást tagadó politikai rendszerek gyakran mennyire hasonló propagandaeszközökkel éltek, miközben kölcsönösen kevésbé tolerálták a rivális eszmék, érdekek képviselőit. Kirekesztően vi-

selkedtek, s a lényegesen mást képviselő ideológiák, mozgalmak, pártok, intézmények, szimbólumok s képviselőik eltüntetését, háttérbeszorítását, megsemmisítését sem zárták ki eszköztárukból.³ Érdekes tanulság az is, hogy ilyen polarizált nemzetközi, s hazai politikai helyzetekben mennyire szerény mozgástere maradt a toleránsabb, árnyaltabb egyéni nézetek, álláspontok képviselőinek, s hogy alkotásaik – akarva-akaratlanul – a gyorsan, radikálisan változó, számukra idegen kétpólusú társadalmi közegben milyen sorsra jutottak, értelmezéseket nyerhettek. Tiszteletre méltó, hogy Vörös Boldizsár az egy évszázaddal korábbi fejlemények tárgyyszerű vizsgálata, elemzése során – helyesen – még csak halvány utalást sem tett a mai magyarországi állapotokkal való összevetésre, aktualizálásra. Mindazonáltal a kötet elolvasása nyomán a recenziens számára nyilvánvalóvá vált, ami ezeket az írásokat a mai olvasók számára érdekessé teheti: de nobis fabula narratur (rólunk szól a mese).

Mindezen értékek fejében – egy tanulmánykötetben érthetően – néhány írásban kisebb-nagyobb ismétlések újraolvasását is vállalnia kell a könyv egészének tanulmányozására késztetést érző olvasónak. Véleményem szerint bőven megéri a kis plusz fáradságot. A dolgozatok szerteágazó volta, adatgazdagsága, finom elemzései lehetetlenné teszik a mű egészének szisztematikus bemutatását egy, a kötet terjedelmének századrészét kitevő ismertetés keretében. Ezért – a teljesség igénye nélkül – néhány kedvcsináló mozzanatot, témát, dokumentumot szeretnék a vélhetően különböző érdeklődésű olvasók figyelmébe ajánlani.

Az irodalomtörténet iránt nyitottak számára érdekes lehet Karinthy Frigyes 1910-ben a *Nyugatban* és a *Renaissance* c. folyóiratokban megjelent „Vérmező” című verse, majd a témát feldolgozó, 1913-ban írt drámai jelenete keletkezésének bemutatása, elemzése.⁴ Az is, hogy a forradalmakkal – különösen a Tanácsköztársasággal – nem szimpatizáló szerző jelenetét 1919. május 1-jén mutatták be a Madách Színházban. Vörös Boldizsár írásaiban plasztikusan bemutatja, hogy – a valójában történetileg igencsak ellentmondásos szerepet játszott – Martinovics Ignác a századfordulótól Magyarországon miként vált (szabadkőműves páholyok nevét viselő) a szociáldemokrata párt által is a megőrzendő hagyományokhoz sorolt, a Tanácsköztársaság által kifejezetten sztárolt figurává, a történelemtanítás, a bélyegkiadás kiemelt alakjává, az 1919. május elseji megemlékezések során vörös szarkofággal „kitüntetett” hőssé.⁵

³ Lásd ehhez pl. a kötetben a 150–151., 159. és a 284–285., 290–291. oldalakat.

⁴ E tanulmányban található a szép kivitelezésű, jól szerkesztett – ám az idézeteket talán túlságosan apró betűkkel megjelenítő – kötet egy félreérthető megfogalmazása. A 29. oldalon a második bekezdés első sorának tömör megfogalmazásából nem világos, hogy egy 1918-ban megjelent munkában miként lehetett Karinthy Frigyesnek egy, a levelét 2016-ban olvasó íróársától véleményt kérnie.

⁵ Forradalom a műalkotásban – műalkotás a forradalomban. Karinthy Frigyes: *Vérmező*

Érdeklődésükre tarthat számot a *Molnár Ferenc* 1914–1915-ös haditudósítói tevékenységét bemutató írás, s a Szomory Dezső – fiktív, Harry Russel-Dorsan néven a *Nyugat* 1914–1915. évfolyamaiban publikált – „harctéri leveleit” elemző két tanulmány is.⁶ Ezen alaposan dokumentált, mívesen elemző írásokból megtudhatjuk, miként alakult az akkor már világhírű Molnár Ferenc viszonya a háborúhoz, a kezdeti lelkesedéstől a kiábrándulásig, az áldozatot hozó katonák életének „hurraoptimizmus” nélküli, sallangmentes, empatikus bemutatásáig.

„*Szomory Dezső* [ellenben] nem harcolt katonaként; nem tett közzé nevével háborúpárti szépirodalmi alkotásokat, újságcikkeket; nem dolgozott haditudósítóként se, de nem is foglalt állást nyíltan a világégéssel szemben. Mindezek helyett [...] önmaga által kitalált figurájába rejtve tett közzé olyan fiktív haditudósításokat, amelyek egyfelől bizonyos részleteikkel illeszkedtek a magyarországi antantellenes, németbarát propagandába, másfelől viszont arra is lehetőséget nyújtottak, hogy megjelenítse azokban a háború borzalmait is [...] amelyek pedig alkalmasak lehettek a háborúellenesség kialakítására. A különc írónak ez az eljárása egyszerre tette lehetővé számára a részvételt a háborúban és a távolságtartást is attól – az esete így, önmagán túlmutatóan, általánosabb érvennyel is jól szemlélteti egy alkotó közéleti szerepvállalásának egyik, bár igencsak sajátos lehetőségét” – zárta erről szóló írását Vörös Boldizsár (57–58. o.).

Már 1915-ben elindult a gondolkodás arról, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország akkor remélt világháborús győzelme esetén milyen jövő vár Magyarországra s fővárosára. A „Pest »a világ legboldogabb, legcivilizáltabb, legszebb metropolisza« lett” című tanulmányban a szerző előbb több korabeli előadásból, tanulmányból idéz, melyek lényege, hogy Magyarország „a Kelet kapuja lesz”, s hogy Dániától Németországon át délen Ádenig, keleten Baszráig vezető vasútvonal épül, amelynek révén a magyar főváros a gazdasági és kulturális fejlődés élvonalába kerül. Ezek nyomán *Gábor Jenő* még abban az évben „utópisztikus regényt” publikált „1950. Pest nem volt, hanem lesz” címmel, mely szerint a már 1915-ben megnyert háborút követő reformok eredményeként „harmincöt évvel a világháború után, a magyar főváros lett a legemlegettebb városa a földgömbnek. [...] Miként az ókorban Róma felé, vagy mint évezredek múltán a civilizált emberiség Párizs felé, úgy fordult most az egész emberiség tekintete a világ legboldogabb, legcivilizáltabb, legszebb metropolisza: Pest felé. [...] Pest nemzeti öntudatában, kultúrájában, erkölcsileg és szellemileg teljesen újjászületett. A tökéletes harmónia, amely a metropolisz pszichéjét jellemezte, benne volt a békeváros

(19–37.).

⁶ Lásd ehhez: Egy haditudósító emlékei. Molnár Ferenc írásai I. világháborús élményeiről (38–48.); Frontélmények a hátszorból. Szomory Dezső „harctéri levelei” (49–58.).

politikai, társadalmi, gazdasági, erkölcsi és szellemi életében egyaránt. A legideálisabb jóléti intézmények mind megannyi láncszemét képezték a legfinomabb művű, legtökéletesebben összeállított, hatalmas gépezetnek, a város közigazgatási szervezetének. Pest lakossága új világnézettel, új erkölcsi felfogással, átalakult érzelmekkel, friss, modern eszmékkel élte tovább a béke boldog napjait. Az ifjabb generáció, amely minden tekintetben új szellemi atmoszférában nevelkedett fel, alig öröklött valamit a régebbi korrupst szellemből. [...] Az egymás iránti szeretet, becsület, tisztelet, barátság, munkakedv oly tökéletes emberi társadalmat hozott létre, amelyről csak korábbi századok utópista bölcsei mertek álmodozni. [...] Itt nem voltak többé plutokraták és koldusok, zsákmányolók és kizsákmányoltak, jóllakottak és éhezők, mert e városban a munka jövedelmezősége minden tekintetben kiegyenlítette azokat az eddig áthidalhatatlannak látszó ellentéteket, amelyek e szélsőségek között eddigileg fennállottak. [...] [A] város jótékonyági adó formájában maga gondoskodott a szegényeiről. E városban nem ismerték többé az antiszemitizmus, klerikalizmus, korrupció, politikai és gazdasági panamák fogalmát, a protekciókeresést és más olyan fogalmakat, amelyeket eddig a város »rákfenei« gyűjtőnéven ismertek mindenütt” (91. o.).

A társadalom kíváncsnak ítélt átalakításának előfeltételeként még az idézett utópikus regényben is kulcsszerepet tulajdonítottak az ifjúság nevelésének. Már a háború elején erőfeszítések történtek arra, hogy a gyermekeket, fiatalokat az új helyzetre felkészítsék. Háborús gyermekjátékokat hoztak forgalomba, illetve – az addigi történelemtanítási gyakorlattól eltérve – már nemcsak a kiegyezésig tanították a magyar történelmet, hanem az azt követő időszakot is, sőt a „háborús pedagógia” jegyében még a világháború történetét, viszonyait is. Sőt, kísérletet tettek az akkor várt győzelem nyomában kialakuló helyzetre való felkészítésre.⁷

Az iskola tehát egyre inkább a figyelem középpontjába került, majd a forradalmakban a társadalom átalakításának egyik legfontosabb eszközeként tekintettek a nevelésre, s ágenseként a pedagógusokra.⁸ A Tanácsköztársaság idején annak vezetői és vezető újságjai, folyóiratai (pl. a *Népszava* 1919. április 11-i számában) hangoztatták, hogy az új iskolának „szocialista világnézetű és tudású katonákat” kell nevelnie, „kötelessége, hogy a most fölserdülő generáció, a holnap munkássága, tudományos föl-

⁷ Lásd ezekről a „Ha gombóccal hajigálnak, / El is megyek katonának”. Háborús gyermekjátékok Magyarországon 1914–1918 (67–79.); A jelen és a közelmúlt tanítása – világháborúban és a „világforradalomban”. Az I. világháború, mint hivatalos tananyag Magyarországon 1917–1919 (96–106.).

⁸ „Az iskola minden gyermeket egy-egy kis lázadóvá nevelt”. Oktatási utópiák a Magyarországi Tanácsköztársaságban (211–224.); Új történelemtanítás – átértékelt történelmi hősök? Kiemelkedő személyiségek a Magyarországi Tanácsköztársaság hivatalos történelem-tananyagaiban (225–232.); Az 1918-as polgári demokratikus forradalom a Magyarországi Tanácsköztársaság oktatási anyagaiban (233–241.).

készültséggel, a meggyőződés mélységével és a világnézet kialakult biztosságával lépjen az új rendbe és forradalmár elszántsággal vigye tovább a mi munkánkat” (212. o.). Ennek érdekében *Zigány Zoltán*, a Néptanítók Lapjának felelős szerkesztője június 26-i cikkében hangoztatta a megfelelő propaganda fontosságát. „Sarkalatos elvként tartsuk szemünk előtt, hogy a letűnt korszak iránti szeretetet, a kegyeletes hagyományokat irtuk ki a nép lelkéből, s ébresszük fel ezek helyett a jövő életforma iránti vágyakozást” (217. o.). Maga sem tétlenkedett ez ügyben. Május 8. és július 24. között fantasztikus útleírás köntösében közölte a közoktatásügyi népbiztosság lapjában utópikus államregényét, mely szerint 2020-ban (!) Rasz Ali ben Ibrahim abesszin aga jelentett az akkor már kommunista Magyarországról, a tökéletesen felszerelt iskoláról, mely az ifúságnak „valóságos otthona, ahol élelmezése, egészségének ápolása, pihenése és szórakozásai is figyelmes gondozásban részesülnek, s a gyermek egész élete az iskolai nevelés érdekei közé koncentrálódik. Minden gyermek 6-18 éves koráig a köznevelésnek olyan egységes, mondhatnám magasnyomású atmoszférájában áll, hogy az egész környezet, a mindennapi élet a maga aktív tevékenysége, s a körülötte lévő egyének minden működése a nevelés céljaira vannak irányozva.” Az állam ezzel „kivette a gyermeket a régi család konzervatív életkörülményei közül és belehelyezte egy magasabb rendű életforma keretei közé. Hozzászoktatta a tisztaság, a higiéné, a jó ízlés, a kényelem, az okszerű táplálkozás s a szórakozás bizonyos mértékéhez. [...] [M]ásodik természetükké erősítette a jobb, igényesebb életakarást, úgyhogy az iskolán kívül, otthon, s a társadalomban sem maradhattak meg a régi élet keretei között. [...] Az iskola minden gyermeket egy-egy kis lázadóvá nevelt, aki az iskolai élet magasabbrendűségét hazavitte magával a családi otthonba, s elégedetlenkedéseivel kikezdte a tisztátalanság, ízléstelenség és okszerűtlenség régi megszokottságát. Meg vagyok róla győződve, hogy a régi kapitalista termelés produktivitásának elégtelensége csak ezzel az iskolai forradalommal párosulva formálhatta át ilyen rövid, alig száz év alatt ennyire gyökeresen ezt az országot” – jelentette Rasz Ali ben Ibrahim *Zigány Zoltán* utópikus regényében a 2020. év Magyarországról (219–220. o.).

Bár szép fővárosunk – büszkeségünkre, örömünkre – valóban a világ turistáinak kedvelt célpontjává lett az utóbbi években, egyébiránt aligha ismerhetnek mai Budapestünkre az idézett utópikus regények leírásaiból a mai olvasók. Nem így a kötet több tanulmányában is sokoldalúan taglalt *szimbolikus térfoglalás* különböző jelenségeire.⁹ Ismerősnek

⁹ Lásd ezekhez: Terek, tömegek, filmek. Rendezvények a magyar híradókban 1915-ben és 1919-ben (80–87.); Koronátlan címer, vörös zászló. Az új rendszer szimbólumai az 1918–1919-es magyarországi forradalmakban (128–137.); Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben (139–161.); A magyar köztársaság kikiáltása 1918. november 16-án: szimbolikus térfoglalás térben

tűnhet számukra az utcáknak, tereknek, rakpartoknak, laktanyáknak, könyvtáraknak az éppen uralkodó politikai erők értékrendjének megfelelő átnevezése. Ez a kötetben tárgyalt időszakban előbb az első világháborús német, török, bolgár szövetséges hatalmak vezetői neveinek bevezetéséhez; majd a forradalmak során ezeknek s a Habsburg-uralkodók és családtagjaik neveinek eltávolításához, a magyar jakobinusok, az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc hőseinek, Károlyi Mihálynak, Szabó Ervinnek s a népköztársaság megalakulásához vezető, nevezetesnek tekintett események neveinek, megnevezéseinek bevezetéséhez; majd a Tanácsköztársaság alatt Marx [és Kun Béla laktanyanevekként való] előtérbe helyezéséhez vezetett. Ismerős, s ezért érdekes lehet számunkra az állami ünnepek (s azt kísérő díszletek, zeneművek, plakátok), zászlók, címerek, államformák, megnevezések többszöri változása, valamint a köztéri szobrok állítása, leszerelése, letakarása, majd visszaállítása, melyeket Vörös Boldizsár érdekesen, plasztikusan tár elénk sok fotómelléklettel. Különösen emlékeztet az egymással feleselő, az egymást váltó rendszerek legitimációját szolgáló tömegdemonstrációk (a népköztársaság kikiáltása 1918. november 16-án; a Tanácsköztársaság a várost vörös lepelbe [Horthy Miklós szerint „rongyokba”] borító, még Árpád fejedelem helyére/főle is Marx-szobrot állító 1919. május 1-jei demonstrációja; s a Nemzeti Hadsereg 1919. november 16-i bevonulását kísérő ünnepségek) sokoldalú, plasztikus leírásai. Ezek közös vonása volt, hogy azt kívánták demonstrálni: az ország többsége, „a nép” mellettük van. Végtelenül komolyan vették önmagukat, s az általuk opponált rendezvényekkel való szembenállásukat. Mindazonáltal a szerző azt is látnunk engedi, hogy politikai-világnézeti ellentétek ellenére esetenként mennyire hasonló propagandaeszközöket használtak, s hogy minden erőfeszítésük ellenére mennyire korlátozott eredményeket értek el célközönségük, a lakosság körében.

A szerző korabeli naplók, rém- és álhírek, viccek bemutatása, elemzése révén enged némi betekintést abba, hogy mennyire különböző reakciókat váltottak ki a mindenkori állami befolyásolási kísérletek, manipulációk.¹⁰ Különösen a deklaráltan diktatórikus Tanácsköztársaság idejéből,

---

és időben (162–169.); Lóversenypályák és politikai propaganda. Szimbolikus térfoglalási akciók a Magyarországi Tanácsköztársaság idején (248–256.).

¹⁰ Lásd ezekről: Egy vármegyei hivatalnok az 1917-es oroszországi forradalmakról, avagy eszközök az eligazodáshoz a világtörténelemben (107–116.); Kommunikáció a válságban – válság a kommunikációban? „Oroszpánik” Budapesten az őszirózsás forradalom idején (117–127.); Különböző politikai rendszerek – hasonló humoros alkotások? 1919 fordulatai viccekben és karikatúrákban (179–190.); Elismerés, elutasítás, megőrzés. Regálások a Magyarországi Tanácsköztársaság propagandájára (266–274.); „Szamuely repülőgépen Oroszországba szökött”. Álhírek Budapesten a Magyarországi Tanácsköztársaság idején (275–300.); „Az állatkert lakói is összegyűltek, hogy érdekeik képviselőit bízzák meg”. A Magyarországi Tanácsköztársaság emléke a diktatúra

idejéről olvashatunk – komoly elemzésekkel kísért – emlékezetes álhíreket, vicceket, láthatunk karikatúrákat, melyek megfogalmazóik félelméről, reményeiről s a túléléshez szükséges távolságtartásáról tanúskodnak.

Az érdekes és színvonalas könyv olvasásához kedvcsináló – igencsak parciális – felsorolásom befejezéséül egy a „proletárdiktatúra” idején született viccet ajánlok a *POLYMATHEIA* figyelmükkel kitüntető olvasói figyelmébe. Az akkoriban még az élelmiszerhez, munkához jutáshoz is elengedhetetlen szakszervezeti tagság s bizalmi rendszer idején született az alábbi satirikus szöveg:

„Az állatkert lakói is összegyűltek, hogy érdekeik képviselőjére bizalmat válasszanak. Mondják, hogy először az oroszán felé hajlott a bizalom, de egy majom kijelentette, hogy az képtelenség, mert hisz’ az oroszán király, az állatok királya. Király pedig nem lehet proletár. Ekkor a kenguru nevét kezdték kiáltozni. A majomnak ismét aggályai támadtak, hogy a kenguru burzsuj, mert erszénye van. – Legyen az orángután, mert ő a legveresebb, kiáltozták erre. – Pardon! – szólt a pávián. – Az orángután csak vereses, de én ott, ahol ülni szoktam, kimondottan lángvörös, bíborvörös, vagy, ha úgy tetszik: kommunista vörös vagyok. – Éljen a pávián! – zúgott erre a gyűlés. Az oroszán azonban nem hagyta annyiban a dolgot, átrohant az Epreskertbe, és megkérte az öreg Benczúrt, pardon Bencz (méltóságos) úrt, fesse be neki is vörösre azzal a szép színnel, amivel régen közismert történelmi képein a mentéket festette. Befestve visszarohant a gyűlésre és már messziről kiáltozott: – Nekem is veres! Az enyém is van olyan veres! Az állatok egy pillanatra meghökkentek, de felállt a tudós bagoly és kijelentette: – A páviáné az érvényes veres, mert a páviáné már március 21-e előtt is veres volt. Így lett a pávián az állatkert bizalmija.” (319. o.)

További 61 viccet, viccvariánst elemez a kötet utolsó tanulmányában Vörös Boldizsár, melyek a Tanácsköztársasággal (illetve a román megszállókkal) kapcsolatban bírálták-támadták „annak vezetőit, politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális viszonyait, külpolitikáját és annak hadviselését” (320. o.), ezzel is gazdagítva, színesítve a „proletárdiktatúráról” – közvetlenül annak bukása után – a köztudatban (s az ellenforradalmi propagandában) elterjedt/terjesztett képet.

Szerzőink

Bognárné Dr. Kocsis Judit: egyetemi docens, Neveléstudományi Intézet, Pannon Egyetem

Bottyán Tímea Diána: történész és menedzser, Tower of London

Csurgai-Horváthné Glavanovics Andrea: könyvtárvezető, Kodolányi János Egyetem

Donáth Péter: DSc, Dr. habil., történész, professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanító-és Óvóképző Kar

Éliás János: angol-történelem tanárszakos hallgató, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Hervainé Szabó Gyöngyvér: Dr. habil. PhD., főiskolai tanár, Kodolányi János Egyetem

Koudela Pál: Dr. habil. PhD., főiskolai tanár, Nemzetközi Tanulmányok Tanszék, Kodolányi János Egyetem

Kovácsné Magyarai Hajnalka: PhD hallgató, Történelemtudományi Doktori Iskola, Eszterházy Károly Egyetem

Kováts-Németh Mária: Dr. habil. CSc., egyetemi magántanár

Mohr Szilárd: PhD hallgató, Oktatás és Társadalom Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Pál István: Dr. egyetemi adjunktus, Történeti Intézet, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Réfi Oszkó Dániel: PhD hallgató, Ókortörténeti Tanszék, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Réthy Endréné: professor emerita, Kodolányi János Egyetem

Sántha Kálmán: Dr. habil. PhD., egyetemi docens, Kodolányi János Egyetem

Szabó Andrea: fotográfus, BA történelem szakos hallgató, II. évfolyam, Kodolányi János Egyetem

Takács Zsuzsanna Mária: Dr. PhD., egyetemi adjunktus, Nevelés- és Művelődéstörténeti Tanszék, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar